

Il disegno è di G. B. Piranesi. L'incisione è di G. B. Piranesi.

Il disegno è di G. B. Piranesi. L'incisione è di G. B. Piranesi.

Tószó

történeti

Szemle

1990

Olvasóink szíves tudomására hozzuk, hogy a

Jogtörténeti szemle

Budapesten az alábbi könyvesboltokban vásárolható meg:

AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT

(V. Váci utca 22.)

EGYETEMI KÖNYVESBOLT

(V. Kossuth Lajos utca 18.)

EÖTVÖS LORÁND KÖNYVESBOLT

(V. Kecskeméti utca 2.)

KÖNYVÁRUHÁZ

(VII. Rákóczi út 14.)

KÖZGAZDASÁGI ÉS JOGI KÖNYVESBOLT

(V. Nádor utca 8.)

PEDAGÓGUS KÖNYVESBOLT

(V. Múzeum körút 3.)

továbbá az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi

Karának Jegyzetellátó Boltjában (Bp. V. Egyetem tér 1–3.)

és a Magyar állam- és jogtörténeti tanszéken

(Bp. V. Egyetem tér 1–3.)

CÍMOLDALON:

A raboskodó Thököly Imre.

HÁTOLDALON:

Méltóságos királyi tábla köszöntése.

Fk: dr. Szakács István

Megjelent 1000 példányban

ISBN 963 419 9584 / ISSN 0237–7284

8816866 MTA Sokszorosító, Budapest. F. v.: dr. Héczey Lászlóné

Jogtörténeti szemle | 3

AZ EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR ÁLLAM- ÉS JOGTÖRTÉNETI TANSZÉKÉNEK KÖZLEMÉNYEI
SZERKESZTI: RÉVÉSZ T. MIHÁLY

Tanulmányok

Mezey Barna	Tömlöc és áristom 3
Nagyné Szegvári Katalin	A Progresszív éra és a New Deal 31
Vargyai Gyula	A vezérkar szerepe a katonai és a politikai döntésekben Magyarországon (1919–1939) 42
Farkas Gábor	Önkormányzati tisztviselők képzése a koalíciós kormányzás idején 1945–48. 60

Közlemények

Hamza Gábor	Száz éves a szemináriumi rendszer az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán 66
Földi András	A római jog Dél-Afrikában 72
Kahler Frigyes	Szuverenitás és közigazgatás Erdélyben a török kiűzése után 87
Kállai István	Meghívott bírák az úriszéken a XVIII–XIX. században 91

Disputa

Révész T. Mihály	A jogtörténet jelene és jövője 97
Máthé Gábor	Intézménytörténet és jelenkor 103

Dokumentumok, források

A királyi tábla köszöntése 106

Társasági élet

- Ruszoly József doktori értekezésének vitája 108
Kajtár István kandidátusi disszertációjának védeke 111
Ijjas József „Német-Ausztria provizórikus kormányzati rendszere” című
kandidátusi értekezésének nyilvános vitája 114
Egyetemes állam- és jogtörténet egyetemi tankönyv vitája 116
Nemzetközi jogtörténeti konferencia Balatonföldvárott 119
Vargyai Gyula előadása a Jogtörténeti Baráti Körben „Zárszó kísérlet
a Matuska-ügyben” 120
A Magyar Jogász Szövetség jogtörténeti és római jogi szakosztályának
rendezvényei 122
Római jog és ókortudomány 124

Jogtörténeti arcképcsarnok

Bónis György (1914–1985) 127

Literatur

János Zlinszky	Helmut Coing: Europäisches Privatrecht, Bd. I. Älteres gemeines Recht (1500 bis 1800) 130
Lajos Rácz	Joseph II. und die Zeitgenössische ungarische Verwaltung 136
—	
Gábor Hamza	Pál Horváth: The development of socialist law 154
Mihály T. Révész	A few ideas related to István Kállay's work entitled „Manorial court jurisdiction in the 18th–19th centuries” 160
Attila Horváth	Der Szekler Wird es Bereuen! 165
Katalin N. Szegvári	Das Porträt eines Wissenschaftlers aus dem 19. Jahrhundert 169

Research report

- Pál Horváth An international conference on the establishment and development of the socialist state and law 174

Tanulmányok

MEZEY BARNA

TÖMLÖC ÉS ÁRISTOM

(Börtönök a feudális Magyarországon)

„Nálunk a fogházak a megromlott
erkölcsök szemétházai”
(Bölöni Farkas Sándor)

1. A börtön történeti fogalma

Ha napjaink mindennapi beszélgetésében valaki „börtönt” mond, az nem szorul különösebb magyarázatra. Köznyelvünkben a börtön jelenti általában azt az épületet, ahová a szabadságvesztés-büntetésre ítéltet bezárják. De értetődik maga a büntetés is, ami nem más, mint a szabadság elvonása. A hétköznapi ember nem tesz különbséget a fogház, a fogház vagy a börtön fogalmai között; a szakjogászok szótárában azonban a Csemegi kódex* hatálybalépése óta a börtön a szabadságvesztés-büntetés egyik végrehajtási neve, a fogháznál enyhébb, az államfogháznál, fogháznál súlyosabb fokozat. A joghistória azonban szükségszerűen többet ért a börtönön. A modern büntetésvégrehajtási és büntetési rendszerek kialakulása előtt oktalán dolog volna a mai börtön bármiféle megfelelőjét keresni a múltban.

Az a fogalom, amelyet a modern büntetőjog a szabadságvesztésre kidolgozott (s ami lényegében három paraméterrel jellemezhető: bíró által, bűncselekményért kiszabott ítéletben, legalább relatíve meghatározott tartamban megjelölt s az arra vonatkozó végrehajtási előírások szerint foganatosított szankció¹ a jogtörténet számára használhatatlan. Mindazok a garanciális elemek, amelyeket e definíció magában foglal, a feudális társadalomban mindenestül hiányoztak. A középkori processus nem tűrte az ítélezést korlátozó kereteket. Az „ököljog” társadalmában nem igényelték a formális eljárást; a politikai ellenlábasok bebörtönzéséhez, az alattvalók elzárásához nem volt szükséges törvényes per, sokszor még ítélet sem. Uralkodók és tartományurak kényükre kedvükre tarthatták tömlőcben ellenfeleiket, engedetlen alattvalókat, zárhatták el kényelmetlenné váló családtagjaikat, sanyargatták föld alatti vermekben a befogott csavargókat, zsványokat vagy éppen szabadlegényeket. A rendi előjogok alapján igényelt hatalom mellett oka volt ennek a széttagoltság; a hűbéri láncolat mentén, a rendi tagozásban is szötte-redezett társadalom sajátos jogi élete. Az a sajátos jogi struktúra,

*Az első magyar büntető törvénykönyv, az 1878 : 5. tc.

mely más szabályt ismert keleten, mint nyugaton, más rendelkezést tartalmazott városi polgárra, mint földművelő szegénynépre, másként bírálta el a köznemet, mint a bárót. S a feudális anarchián felülemelkedő központosító vagy abszolutizáló királyi hatalom sem a garanciák irányába lépett: saját uralmi szempontjainak rendelte alá a büntetés kiszabás — és végrehajtás kialakult gyakorlatát.

A börtön történeti fogalmához legkönnyebben a végrehajtási gyakorlat felől közelíthetünk. Olyan közös jellemző, amely a fogalom gerincét képezheti, csupán egy van: *a szabadságtól megfosztás*. Ezen túl azonban a célok és körülmények olyannyira különböznek egymástól, hogy merészségnek tűnne bármiféle általánosítást megkockáztatni. Semmiféle együttes vagy univerzális előírás a végrehajtásra nem létezett, még rendszeresen ismétlődő azonosságok is alig figyelhetők meg. (Lásd alább, a tömlőcviszonyok ismertetésénél.)

Jean Pinatel, amikor a börtön történeti értelmezését adta, Ulpianus sokat idézett megállapításából indult ki.² „Történelmi szempontból börtön az a hely, ahová bezárják az ítéletükre várakozó személyeket, vagy ahol fogva tartják a semlegesítendő személyeket”.³ Pinatel ehelyütt a börtön két sajátosságát fogalmazta meg, két funkcióját, mely irányból közelítve a történeti börtön határozottabb körvonalait vázolhatjuk föl. *A börtön legelsőbb funkciója* feltehetően a büntetés nélküli *őrzés*. Akkor, amikor a bezárás nem szankcióként volt jelen a büntetési rendszerben, amikor a szabadság-büntetések fajai még a kiközösítés (később száműzés, kiutasítás) és a szolgaság állapotába kerülés, a jogfosztottság voltak. Ám az elfogott, de meg nem ítélt bűnelkövetők őrzésére ekkor is szükség volt. Így alakulhatott ki a további intézkedésig történő fogvatartás, biztonsági fogság vagy ahogyan ma mondanánk: előzetes letartóztatás.

Azután ahogy elbizonytalanodott a természetre bízott kivégzés eredményessége, s a kiközösítés már nem jelentett halált a csoportból elüldözött számára, elterjedt az embereknek emberek általi kivégzése. Ez új funkciót kölcsönzött a börtönnek. Nem csupán úgy, ahogyan a görög gyakorlatot Plutarkhosz ismertette,⁴ vagyis mint a büntetés végrehajtás, a halálos ítélet foganatosításának színhelye, hanem kifejezetten „*kivégző eszközként*”. Az ókori Rómában a kellemetlen politikai ellenfelek semlegesítésére hívták segítségül, nem egy esetben úgy, hogy a körülmények és az éheztetés végzett a fogva tartott személlyel.⁵ Ebből a megoldásból bontakozott ki idők folyamán az *életfogytig tartó szabadságvesztés-büntetés*. Theodor Mommsen bebizonyította: a magistratus számos esetben módosította a halálbüntetést börtönre. Ebben az átváltásban az örökös börtönt egyenértékűnek tekintették a halálbüntetéssel.⁶ Ez a jelenség előrevetíti a börtön egy újabb funkcióját, amelyről definíciója megfogalmazásánál Pinatel megfélekedezett: *a büntetés*. Ezt a hibát (vagy tévedést?) azonban nem csak ő követte el. Napjainkig uralkodó tézisnek számít a börtönügy irodalmában, hogy a modern börtön kialakulása előtti időkben a börtön csupán biztonsági feladatokat teljesített.⁷ Ez az Ulpianus félreértelmezéséből eredő gondolat évszázados hagyománnyá merevedett. Minden valamirevaló büntetés végrehajtás-történeti munka átveszi a korábbi művek idevágó megállapítását.⁸ Néha még joghistorikusok is elismerték e dogma igazát, ám így kikerülhetetlen ellentmondásba bonyolódtak a gyakorlat elemzéséből eredő saját tapasztalataikkal. Bónis György például a XVII. századi börtönökről írva elfogadta kiindulópontul a tétel igazát: „...a javaközépkor nem ismerte a szabadságvesztés-büntetést... a carcer, a tornyokban vagy városi pincékben berendezett

fogda nem büntetésül, hanem a vizsgálati foglyok őrzésére szolgált ügyük elintézéséig...⁹ Ahogy azonban a gyakorlat elemzésébe bocsátkozott, kénytelen volt leszögezni, hogy „a tömlőc és áristom a bűncselekményhez mértén egyaránt szolgálhatott a vizsgálati fogságra és a büntetés végrehajtására.¹⁰ Máshol: „Buda és Pest magisztrátusa alkalmasing kezdettől fogva használta fenyítésre és kényszereszközként a letartóztatást és tömlőcöt”.¹¹ Ebben a tapasztalásban külhoni szerző is megerősítette. Schmidt a német tömlőcről szólván így összegzett: „... a szabadságvesztés-büntetés a XVIII. század végéig megtartotta a középkori századokban reá jellemző, szabadságelvonással összekapcsolt testi büntetés jellegét...¹²

A középkor intézményeinek félreértelmezése döntő mértékben annak köszönhető, hogy a büntetésvégrehajtás történetével ezidáig elsősorban gyakorló és tételes jogászok, a büntetésvégrehajtási gyakorlattal mindennapi kapcsolatban álló szakemberek foglalkoztak, mintegy történeti bevezető gyanánt. Az ismeretterjesztő művek pedig ezen, inkább a praxishoz szóló művek kurtított lenyomatai csupán. Arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a modern börtön eszméjének első képviselői (akiknek megállapításait nagy becsben tartották és sokszor kritika nélkül átvették az utókor szerzői) „érdekeltek” voltak abban, hogy gyökeresen újak, teljesen másnak tüntessék föl a burzsoá intézeti modellt. Szándékkal metszették el a gyökereket: a nagy hévvel támogatott feudális tömlőc nemhogy előképe nem lehetett a burzsoá börtönnek, de elretentő negatív példaként állították a közvélemény, a törvényhozók, a szakemberek elé. A szerzők tehát, akik elvégezték a jelen büntetésvégrehajtási intézményeinek „visszakeresését” a múltba, „kénytelenek” megállapítani, hogy a szabadságvesztés-büntetés, a börtön kezdetei a kapitalizálódás idejére esnek. Alig akad olyan mű a börtönügyi irodalomban, amely ne szabadkozna azért, mert a börtönt nem mint a szabadságvesztésbüntetés egyik nemét, hanem mint általános fogalmat „kénytelen” tekinteni. Pedig a magyarázkodásra semmi ok: még a XIX. század első felében is általános értelemben használta a jogi szaknyelv a börtönt, mint olyan helyet, ahová embereket bezárnak.

Mindezzel természetesen nem azt kívánjuk bizonyítani s állítani, hogy a büntetéseppeni bebörtönzés a börtön fő funkciójává lépett volna elő. Pusztán annyit szeretnénk leszögezni, hogy mind az ókorban, mind a feudális államokban büntettek börtönrel, a bezárás a büntetési rendszer részét képezte. Igaz, a börtönbüntetés gazdaságilag fejletlenebb társadalmakban egyfelől költségessége, másfelől az elvonandó szabadság általános értékének elismerése híján nem lehetett domináló szankció. Évszázadokon át a halál, a testi és a vagyoni büntetések uralmának lehetünk tanúi. De „mögöttük” már ott a börtön is. Helyesnek véljük ezért, ha így fogalmazunk: a börtön az a hely, ahol a tényleges vagy potenciális bűnelkövetőket (ideértve a politikai ellenfeleket is) tartják fogva, legyen bármi célja is a fogságnak. Mindama intézményeket, ahová biztonsági vagy büntetési megfontolásból embereket bezárnak, tekintet nélkül azok építési körülményeire, az építmény eredeti funkciójára vagy akár esetleges végrehajtási szabályaira, foganatosítási körülményeire, börtönnek nevezzük.

2. A börtön a jogszabályokban

2.1. A dekretumok intézkedései. Tömlöc, carcer (karcer), börtön, áristom (árestom, árestum), fogság (detentio, captivatio, ergastulum) egyaránt a bezárás valaminő verzióját jelentette a feudális jogszabályokban. Anélkül azonban, hogy azok között a 17–18. századig érdemleges különbségeket lehetne kimutatni. A törvények, s az alacsonyabbrendű normák szövegéből az elkülönülő funkciók halvány körvonalai bontakoznak csupán ki.

A Corpus Juris Hungaricibe fölvelt dekretumok között már Szent István rendelkezéseinél is találkozunk az elzárással. „Valaki pénteki napon, melyet az egész kereszténységben megtartanak, húst eszik, *egy hétig* bőjtőljön *bezárva*”¹³ – szólt az egyház szabályai ellen vétőkről. Hasonlóan fogalmazott a kántornapi bőjt megszegőiről is.¹⁴ A bőjt kétségtelenül egyházi jellegű büntetés, Istvánnál azonban a jog világi szankciórendszerének állandó elemévé vált; tükrözője a szorosan egybefonódott világi és egyházi törvényhozás kezdeti egymásrataltságának. Ezt nem vette tekintetbe Glázer István, midőn első királyunk idézett döntését úgy értelmezte, mintha a bezárás az egyheti koplalás biztosítására szolgáló intézkedés lenne.¹⁵ Nem érthetünk egyet e megállapítással, hiszen a bőjt István valamennyi törvényében – ahol megjelenik – mellékbüntetésként szerepel.¹⁶ Nem látjuk értelmét annak sem, hogy ha az emberölésnél nem érzi szükségét a jogalkotó a bezárásnak, miért éppen a megszegett bőjt büntetésénél tenné azt. Magyarázatra szorulna az a jelenség is, miért e helyütt (és csak itt!) válna főbüntetéssé a bőjt, a nála sokkal súlyosabbnak tűnő szabadságvesztést utasítva a második, mellékes helyre. Véleményünk szerint tehát itt a bezárás, a szabadságvesztés a főbüntetés (még hozzá határozott időtartamú szabadságelvonás), s ennek súlyosbítását képezi a koplaltatás.¹⁷

Ha István intézkedései még vitathatók is, Szent László királyunk dekretumaiban már konkrét formát öltött a börtönbüntetés. Második törvénykönyvében elrendelte, hogy „Aki kivont karddal embert öl, vessék tömlöcbe (in carcerem) a király ítélete szerint és osszák három részre minden vagyonát, úgymint: szölleit, földeit, cselédségét, szolgálit...” Ha csupán a szöveget tekintjük, nem kétséges: a király ítéletétől függő szabadságvesztés-büntetésként funkcionáló tömlöccel van dolgunk. Ellentmond azonban ez értelmezésnek a következő bekezdés, miszerint ha „száztíz pénz érőnél kevesebb vagyona lenne, szabadságát is veszítse el”¹⁸. Ennek így csak az esetben van logikája, ha a) a király ítélete határozott tartamra szól, s szabadulása után szolgáskorba kerül az elítélt, amiért a vérdíjat megfizetni nem tudja vagy ha b) a tömlöcbe tétel ideiglenes, tehát csupán az ítélethozatalig tartó *biztonsági fogság*.¹⁹ Ez esetben magunk is e megoldás felé hajlunk. Ugyanakkor egy másik passzus rendelkezése már félreérthetetlen. A lopáson tettenért rokon (ellentétben a törvénykönyv más helyeinek tolvajlókra vonatkozó szigorú szabályaival) „...ne szenvedjen akasztófát vagy testi veszedelmet, hanem adják el, mint számkivetettet, ha közrendű ember, ha pedig nemes embert kapnak azon vétekben rokonai, azt nem kell eladni, hanem *vessék a tömlöc fogságába*”²⁰ Tehát míg a közrendűek büntetésére a szabadság teljes elvesztése, az eladás szolgál, addig az előkelők részére tömlöcöztetést rendel a jogalkotó. A tömlöc itt büntetésként funkcionál.

Mint tudjuk, a nobiles a XIII. század derekáig a világi nagyurak, az arisztokrácia elnevezése.²¹ A szálak tehát az előkelőkhöz vezetnek: oda, ahol a hatalom összpontosul, ahol a várakat építik, ahol feltehető, hogy bebörtönzésre alkalmas körülmények léteznek, ahol nem okoz gondot az elítélt ellátása és őrzése. (Nem zárható ki az az összefüggés sem, hogy az enyhébb megítélés rétegprivilegium lett volna: ezt azonban nehéz összeegyeztetni az első árpád-házi törvényalkotók egyik alapvetőnek tűnő büntetési elvével, azzal, hogy a magasabb társadalmi állású bűnelkövetőt súlyosabban büntették, mint az alacsonyabban állót.²² A közrendűek tömlöcöztetésére a feudalizmus stabilizálásával elfoglalt állam nem alakította még ki (nem is alakíthatta ki) az állami börtön intézményét. Sok egyéb (gazdasági, politikai, jogi) okok mellett ez ellen hatott a szabadságnak mint értéknek devalválódása akkor, amikor a társadalom széles rétegei veszítették el szabadságukat – nem büntetésként, hanem a termelési rendszerbe illeszkedés velejárójaként.

Tipikusan *végrehajtási jellegű* fogságról más árpád-házi királyok is rendelkeztek. Így például III. András szólt arról a bűnösről, ki „az erőszakoskodási ügyben a megítélt büntetést nem képes megfizetni”. Az ilyen elkövetőt „*vessék fogságra*, és megfelelő büntetéssel lakoljon”.²³ Ez a bebörtönzés egészen egyértelműen büntetés-végrehajtási jellegű. Mivel az elítélt, ha utóbb a büntetést megfizette, szabadul fogságából, tekinthető lenne az adóssági fogság valamiféle szinonimájának. Mi szívesebben látunk benne alternatív szankciót, mely a fizetni nem tudó büntetését szabadságvesztésre váltja át.²⁴

A XV. században datálták azt a dekrétumot, amely a káptalanok és konventek hiteles tanúbizonyításával kapcsolatos visszaéléseket büntette. „A kiről pedig kiderül, hogy esküje ellenére hamisan járt el, vagy hamis jelentést tett, az olyan, mint hamisító és hamis esküvő javadalmának (ha van neki) elvesztésével fogságba kerüljön” (... *perpetuis carceribus mancipetur*). A jogalkotó életfogytiglani börtönbüntetést állapított meg. S bár törvényi nyoma nincsen, a szöveg arra enged következtetni, hogy nemcsak az egyházi tanúsítók juthattak e sorsra, hanem a hamisítók, hamisan esküvők is.²⁵ Zsigmond törvényét lényegében szóról szóra megismételte s megerősítette II. Ulászló.²⁶ Miksa kiegészítette a hamisítók törvényi körét, ő a csaló és hitszegő ügyvédekre mondta ki: „mint csalókat és hamis esküvőket *örökös fogságra* vessék”.²⁷ Vagyis igazolja a fenti állítást, hogy a hamisítókat, csalókat, hamis esküvőket, legyenek akár egyházi, akár világi személyek, életfogytiglani rabság várta. Ez az artikulus szerintünk meggyőző bizonyíték arra, hogy a tömlöc feudális büntetési rendszerünk jogszabályban megfogalmazott részét képezte.

Mátyás 1486-os intézkedése sajátos *biztonsági őrizet*et fogalmazott meg. A főbenjáró ítéletben marasztaltat bírója azonnal fogja el és egyezkedés végett három napig *tartsa fogva*: az egyezkedés nem sikerültével harmadnap szolgáltatassa ki az ellenfeleknek.”²⁸ Nem büntető fogságról esett itt szó, de a letartóztatás nem is tisztán „előzetes” jellegű: a szentencia kimondása után, a végrehajtás részét képező cselekmény mozzanata e fogság.

III. András 1298-as dekrétumával mutat rokonságot II. Ulászló egyik artikulusa. E szerint az előkelők kárt okozó szolgálait (várnagyait, vártisztjeiket) „káruk megterítése céljából *elfoghatják*, nemességük előjoga ellen nem állván”. Azokat egészen „káraik megtérítéséig *ott tarthatják*”.²⁹ Ez az intézmény büntető jellegű szankciónak

föl nem foható; a fogva tartás a magánjogi követelés, a kár megtérítésének biztosítására szolgált. Habár a kor jogi zűrzavarában s főként tagolatlanságában talán nem vált el ennyire egymástól büntetés és biztosítás.

Az életfogytiglani fogság más helyütt is fölbukkan: Dózsa parasztfelkelésében tevékeny szerepet játszó „részes papokat” ítélte a törvény örökös börtönre.³⁰ A tömlöcöztetés gyakoriságát példázza Ferdinánd törvénye, mely a „nyilvánvaló vétséget vagy kihágásokat elkövető” jobbágyok bebörtönzését (in carcerem) tilalmazta.³¹ Arról hallgat a szöveg, hogy a bebörtönzés itt büntetést vagy vizsgálati fogságot jelent-e. A különbség persze közel sem olyan lényeges, mint napjainkban. Említettük már, hogy a feudalizmusban általában, de különösen a Dózsa-féle mozgalmat követő években, évtizedekben, a török elleni háborúk zűrzavarában, a három részre szakadás traumájának sűrűjében egyáltalán nem volt szükség processus lefolytatására ahhoz, hogy valakit büntetésként tömlöcbe csukassanak. A röghöz kötött, az 1514-es megtorló törvények hatálya alatt álló jobbágyságra pedig még fokozottabban áll a megállapítás. Az ítélkezési gyakorlatban nem ritkák az olyan esetek, mikor a több éve börtönben sínylődő rab előzetes fogva tartását „beszámítva” az ítélet után nyomban szabadon engedik, letöltöttnek tekintve büntetését.³²

A börtönt használták zsarolásra is: mint azt Miksa dekrétuma tanúsítja, aki eltiltotta a véghelyek kapitányait attól az elterjedt szokástól, hogy „valamely keresett ürügy alatt a szegény jobbágyoknak az elfogását, fogságba vagy tömlöcbe vetését „pénz, termények kicsikarására használják”. A tömlöcnek itt semmi büntető jellege nincs, ám legalább annyit bizonyít e passzus, hogy a véghelyek, várak tömlöcökkel rendelkeztek.³³

A tudományos tévhitek terjedésére kiváló példa az 1723 : 12. törvénycikk esete. Szinte kötelezően citált megállapításként került be büntetésvégrehajtás-történeti szakirodalomba, hogy „határozott tartamú szabadságvesztést először III. Károly alatt az 1723 : XII.tc. állapított meg”.³⁴ Ez egy nemrégiben napvilágot látott műben már a következőképpen hangzott: „Magyarországon például az 1723. évi 12. tc. volt az első, amely a hamis vád büntetésére szabadságvesztést írt elő”.³⁵ Most azt nem is tekintve, hogy a törvénycikk nem a hamis vádról, hanem a harmad- és negyediziglen elkövetett vérfertőzés büntetéséről rendelkezett, az állításnak a szabadságvesztésre vonatkozó megállapítása téves. Egyrészt, mert a nevezett artikulusz vonatkozásában talán a határozott tartamú (2 illetve 3 esztendőről szóló a törvényszöveg) szabadságvesztésre lenne igaz, különösen a szerző egy másik megállapításával összhangban: „korábban ez a büntetési nem jogrendszerünkben ismeretlen volt”.³⁶

Ez a nézet sem a dekrétumok tükrében, sem a gyakorlat ismeretében nem állja meg a helyét: a középkor évszázadaiban még a legfelsőbb jogalkotói szinten is megjelent a börtön, mint büntetés.

Másrészt ingatag a tézis a határozott tartamú szabadságvesztésre nézve is: jogrendszerünkben igenis jelen volt a meghatározott időre történő elítélés, amit Bónis György³⁷, Király János³⁸ és Varga Endre³⁹ szerintünk meggyőzően bizonyított.

2.2. A dekrétumoknál is nagyobb hatással volt a jogalkalmazásra a törvénné sosem vált, ámde a bírói gyakorlatba beépülő *Hármaskönyv*, „a nemesség bibliája”. Werbőczy István szokásjogi gyűjteménye elenyésző számú rendelkezésben ugyan, de megemlékezett a tömlöcről, fogságról. Tudjuk, a Tripartitum szerzőjét két fő törekvés motiválta

munkájában: a jogösszefoglalás és a modernizáció; a rendteremtés a feudális jog kusza világában és a korszerűen kimunkált jogtudományi fogalmak meghonosítása. Tükröződik tehát művében a kor judikatúrája, de jellemzi Werbőczy didaktikus-elméleti felfogása is. Tartogathat tehát számunkra tanulságokat a Hármaskönyv vonatkozó szabályainak áttekintése: rendelkezéseit tényként is, törekvésként is értékelhetjük.

Werbőczy szövegezésében *captivatio* néven foglalta össze a fogság legkülönbözőbb fajait az ellenség kezébe kerüléstől⁴⁰ az eljárási fogságon át⁴¹ a büntetésként foganatosított tömlőcig.⁴²

A Tripartitum III. részének 28. címe ekképpen rendezte a károkozó (adós) és sértett (hitelező) viszonyát, amennyiben a tartozás (károkozás) bíróilag megállapított, de az adós (elkövető) nem hajlandó vagy nem tud fizetni: „... akkor a földesúr köteles az eképpen elmarasztalt parasztot fogva ellenfelének kezébe adni és kiszolgáltatni, kit is az ellenfél vagy felperes tizenöt napon át (ha az elmarasztalt azalatt vele ki nem egyezik) saját börtönében tarthat; testén azonban díjának büntetése alatt semmi sérelmet nem tehet hanem tartozik őt ezalatt kenyérrel és vízzel ellátni. És ha a paraszt azon idő alatt magát az ilyen fogságból nem is szabadítja ki, az ellenfél őt mégsem vetheti szolgaságba. hanem eskü alatt tett fogadására (hogy mindaddig, míg adósságát le nem rója, mindannak, a mit munkával vagy koldulással szerezhet, harmadrészt hetenkint ellenfelének hűségesen kiszolgáltatja) szabadon bocsátani tartozik. Ki ha erre megesküdni vonakodnék, vagy talán szabadságának visszanyerése után ellenfelét megcsalná: akkor az ellenfélnek teljes hatalmában áll ezt a parasztot mindenütt, a hol csak teheti, újból letartóztatni és bebörtönözni és mindaddig amíg...eleget nem tesz, szolgaságra vetheti...” Figyelemre méltó a rendelkezés 3. §-a, amely e végrehajtási intézkedést kiterjesztette a nemesi származásúakra is!

A citált szövegben szemléletesen mutatkozik meg a jogintézményeknek a korra oly jellemző differenciálatlansága és keveredése. Vagyonjogi kérdések (adósság, kár) keverednek büntető anyagi jogiakkal (pl. esküszegés következménye). A magánjogi érdekű proceszuális szabályok (szerződészegés következményei) büntető eljárásjogi jellegű szakaszokkal (bebörtönzés mint biztonsági őrzés). Nem is kíséreljük meg a tömlőc funkcióinak elválasztását. Megelégedhetünk annyival is, hogy rögzíthetjük: a tömlőc a korabeli jogrend intézményes eleme volt. Nézetünk szerint az idézet elsősorban őrizetről szól, fogságról, mely biztosítja a teljesítést (ha kártételről, adósságról van szó) vagy a díj megfizetését (ha büntetőügybeni marasztalásról).⁴³ Ily módon az említett fogság végrehajtási jellegű. célja nem a szabadságvesztés, mint büntetés realizálása, habár személy elleni szankcióról van szó. Ezt fejezi ki a latin szöveg is, amikor a fogságra a „*captivatio*” s a „*detentio*” szavakat alkalmazza. Kivéve azt a fordulatot, amikor kifejezetten börtönről mint olyan helyről szól, ahová az őrizetbe vettek bezárják. Az „*in carceribus*” szóhasználat az épület vagy helyiség megjelölésére szolgált. A *carcer* tehát nem a sajátos szabadságelvönás mint anyagi jogi, hanem végrehajtási intézmény: a börtön mint funkcionáló egység létezik. Sőt, a szövegben a tömlőcviszonyokra is találunk előírásokat: a foglyot legalább kenyérrel és vízzel élelmezni kell, továbbá a testi bántalmazás, díjának büntetése alatt” tilos.

Magáról az építményről nem derül ki semmi, de hát ez így rendjénvaló: az egyszerű paraszti ház szobájától vagy melléképületétől az uradalmi építményeken keresztül várak tornyáig és kastélyok pincéjéig széles a skála, amely a „saját börtön” kategóriáját

kimeríti. Okkal tételezhető föl (mint alább, a gyakorlat áttekintésénél látni fogjuk), hogy míg a várak, kastélyok, uradalmi központok állandó tömlöccel rendelkeztek addig a paraszti végrehajtás alkalmi helyiségek igénybevételére szorítkozott. (Esetleg falun is lehetett ilyen célra használt épület, talán a „bíró házáánál”, ahol a leggyakrabban a kaloda is fellelhető volt.)

Ugyancsak végrehajtási jellegű fogság, de már egyértelműen a büntetésvégrehajtást szolgáló, a főbenjáró ítéletben elmarasztaltak őrizetbe vétele azon célból, „hogy a törvény szerint rendelt büntetés végrehajtása végett bírói kézbe” adják.⁴⁴

Egyik másik helyen⁴⁵ Werbőczy ismét említette a tömlőc intézményét. Azokról az esetekről írt, amelyekben az apa a fiát jószágmegosztásra kényszerítheti „... ha a fogságba esett apát az ellenség kezéből vagy a tömlőcből, midőn azt tehetné, ki nem váltja, sem ki nem szabadítja, vagy érette kezességet vállalni vonakodik”, a megosztásnak helye van. A fogság szót tág értelemben itt is „captivatióval” jelöli, amibe azonban a tömlőcbe léte is beleérti.

A fogalmazásból kitűnik: különbséget tett az ellenség kezébe esés mint fogság (amely természetesen jelenthet akár börtönbe zárást is) és a tömlőcbe csukás között. A szöveg második fordulata is ezt támasztja alá: a gyermek köteles szülőatyját kiváltani, kiszabadítani vagy érte kezességet vállalni. Ez utóbbi nyilván nem vonatkozhat az ellenséggel folytatott tárgyalásokra, a kaució a végrehajtási eljárás egyik jellemző eleme volt a feudális perjogban. (De az sem valószínű, hogy a török a gyermek kezességi ígéretére — ami nem azonos a tuszszedéssel — elengedte volna atyját.)

A Tripartitumban olvasottakból kirajzolódik a végrehajtói minőség köre. Az esetek egy (kisebb) részében a börtön fogatosítását a sértett (hitelező, károsult) gondjaira bízták, ilyenkor ő gondoskodott „saját börtönről”. Máskor a bíró kapta meg a jogot, hogy az elmarasztaltat „legott és nyomban fogságba teheti és (a mondott rend szerint) őrizet alatt tartatja és büntetheti, nemesi szabadsága ellent nem állván”⁴⁶ Természetesnek tűnik, hogy e célból a folyamatosan funkcionáló bírói apparátus kialakította „hivatalos” tömlőceit.

2.3 A szabadságvesztés-büntetés a vármegyei és városi statutumokban. Kolozs megye 1741. június 3-i gyűlésében unanimitas J. Cottus concludáltatott. Az nemes járásban ha comperiáltatnak, hogy az forspontos falusi emberek Marhájokat eladják, és azok helyében más vonó marhákat nem szereznek, V. Tiszt atyánkifiai azokat comperta rei veritate *megtömlőcöztessék*.⁴⁷ Ez a rendelkezés korántsem egyedülálló: a törvényhatóságok a 17–18. században sorra alkották statútumaikat, amelyekben *büntető* szankcióként a *szabadságvesztés* szerepelt. Különösebb válogatás nélkül felsorolunk néhányat: Abaúj vármegye 1612-ben⁴⁸ Torna vármegye 1656-ban⁴⁹ Kraszna 1723-ban⁵⁰ Liptó 1730-ban⁵¹ Szepes vármegye 1747-ben⁵² Pozsony vármegye 1762-ben⁵³ Turóc 1795-ben⁵⁴ és Bereg vármegye 1797-ben⁵⁵. Ezek csupán példák, a felsorolást bekezdéseken keresztül folytathatnánk.

Sopron városa több ízben alkotott szabályrendeletet a börtönökről. Már 1446-ban határozott a magisztrátus, hogy a kisebb ügyekben letartóztatott polgárát a közönséges bűnelkövetőktől elkülönítve kell bebörtönözni: az őrszoba, a torony helyett a városházán kell az elzárást fogatosítani.⁵⁶ A XV. századi soproni végrehajtásban tehát már elkülönült a később egyre határozottabban kettéváló *árestum* és

tömlöc kategória. Az árestum a „polgári ügyek”, a vagyoni viták, kártételek és adósági kérdések, kisebb bűncselekmények, becsületcsorbító sértések során letartóztatottak, illetőleg a tekintélyes polgárok, a város vezetői, a magisztrátus tagjai, céhmesterek elzárására szolgált, míg a súlyos bűntettek elkövetői sokkal rosszabb fogva tartási körülmények közé, tömlöcbe kerültek. Az áristomot többnyire a városházán vagy a városi őrség parancsnokának szálláshelyén rendezték be, míg a tömlöc pincében, vár-, illetve várostoronyban, városfalban, netán a hóhér házában volt. Hogy e rendszer utóbb is fennmaradt – bizonyítják a város későbbi statútumai 1546-ból⁵⁷ és 1620-ból⁵⁸

Kassán a 17. század elején tettek lépéseket a tömlöc leválasztására. 1621-ben „... a fog- vagy börtönház felől végezte az nemes község, hogy az halálra való foglyok felől az n.tanács másképpen provideájon, hogy mikor valamely Burgleiter atyánkfia oda vitetik, együtt azokkal ne legyen.”⁵⁹ 1646-ban már a konkrét megoldásról döntenek: „Az bertenházban lévő felház megépíttessék a tavali articulusok continentiája szerint,... hogy minden aprólékos vétekért concivis atyánkfiai vasban ne veretessenek és a malefactorok között ne tartassanak concivis atyánkfiai kicsiny vétekért.”⁶⁰ 1698-ra a börtönt már három részre osztották: nemcsak a közönséges gonosztevőket választották el a „kisebb vétek” elkövetőitől, hanem ez utóbbit is kettéválasztották, s külön helyezték el a városi polgárokat, s külön a városban élő vagy cselekményüket ott elkövető de még polgárjogot nem nyert személyeket.⁶¹

3. A börtön a gyakorlatban

Eger városában is a börtön két típusát különböztették meg. *Tömlöcbe* a bűncselekményért letartóztatott gyanúsítottak vagy elítéltek kerülhettek; lopók, verekedők, garázdák, patvarkodók. A *purger-áristomot* nem tekintették annyira megalázónak, mint a tömlöcöt: elsősorban a céhbelieket büntették vele.⁶²

A tömlöc és az árestum közötti különbséget nem annyira a börtönfunkciók elkülönülésében (vizsgálat – büntetés) kell keresni, hanem a bekerültek személyében, státusában, esetleg a cselekmények súlyában. Erre a Pest–Budai bírói gyakorlat elemzése alapján Bónis György is rámutatott: „A tömlöc és áristom a bűncselekményhez mérten egyaránt szolgálhatott a vizsgálati fogságra és a büntetés végrehajtására”⁶³

A megyei gyakorlatot vizsgálva, rögtön nyilvánvalóvá válik, hogy a carcer és az árestum közti differenciálás a vármegyei, uriszéki bírói gyakorlatban nem vagy csak alig jelent meg. A tömlöc középkori kategóriáját ismerő rendi jog a bebörtönzést nem tartotta méltónak a nemes emberhez; egészen a 18–19. század fordulójáig nemességre megbecstelenítőnek tekintve, nem alkalmazták, csak a legszélsőségesebb esetekben. A közrendűek (jobbágyok, zsellérek, munkások, csavargók) között pedig nem volt lényeges különbség. Egyöntetűen tömlöcbe kerültek. A vármegyei, uriszéki (rendi) jogban nem volt szükség a szabadságvesztés-büntetés kevésbé infámis, „előkelő” végrehajtási módozatára. A városokban az árestum többnyire a patriciusok személyére tekintettel kialakuló fogságnem volt – a vármegyében, az uriszéken erre nem tartottak igényt. A 18–19. századi uriszéki perekről publikált kiváló monográfiájában Kállay István is arra mutatott rá, hogy az uriszéki processzuális gyakorlat nem támasztja alá

az árestum és carcer elkülönítését. A terminológiában nem tettek különbséget; börtön gyanánt hol „tömlöcre”, hol „fogságra” szolt az ítélet.⁶⁴

Maga a *börtön elnevezés* jogi és köznyelvi terminológiánkban csupán a 17. századra bukkant fel. Valójában a börtön vagy berten nem az épületet, hanem a hóhért, a bakót jelentette.⁶⁵ Czuczor Gergely és Fogarasi János azon a nézeten voltak, hogy a börtön a kikiáltó, hirdető egykori elnevezéséből nyerte (bordó, bördő), s az összekötő kapocs az ítéletvégrehajtó volt. A hóhérnak kellett tudniillik a különböző hirdetményeket dobszó mellett kihirdetnie (köztük természetesen az ítéleteket). Így kapcsolódhattott egybe a hóhér és a kikiáltó személye, amely az elnevezés átszállását is eredményezte.⁶⁶ Az is logikusnak tűnik, hogy a börtön elnevezés lassan átszállt a bakó házára is, amely egyben a torturáztatások színhelye is volt. Itt tartották fogva a vád alá vont gyanúsítottakat, itt őrizték a gonosztevőket. Az ő feladata volt a letartóztatást intézni, s az őrzésről is gondoskodni. (Különösen később, amikor a hatóságok hivatalos épületeinek pincéjébe költöztették át a börtönt.)

Korábbi magyar neve tömlöc, tömlöcz volt, amely Vajna Károly okfejtése szerint a szlovák temnyica (= sötét, elsötétített, megvakított) szóból származhat.⁶⁷ Kovács Ferenc is azt bizonyította, hogy a 15 századot megelőző jogi terminológiánkban a tömlöc volt elterjedt megnevezése a börtönnek.⁶⁸ Latin szövegekben pedig a carcer (= börtön, tömlöc) és az arrestum (= fogság, áristom) szavakat használták. A tömlöc szó egyébként már a Halotti Beszéd egyik mondatában is fölbukkant. „Szerelmes barátaim! Imádjunk e szegény ember lelkéért, akit úr e napon a hamis világ tömlöcéből mentek!”⁶⁹

Mivel a szabadságvesztés lényege a bezárás volt, s a funkciók, mint fentebb már mondtuk, nem különültek el egymástól, a szavak használói sem tettek különbséget börtön, tömlöcöztetés, fogság, carcer, arraestum, elzárás között.⁷⁰

Ha az eddigiekben idézett dátumokat sorra vesszük, feltűnő, hogy a dekrétumokon kívül inkább csak a 15. század környékén jelennek meg, s majd csak a 17-18. század fordulójától sűrűsödnek meg a börtönbüntetéssel számoló jogszabályi rendelkezések. Ez a fejlődés valóban jellemzi a börtön elterjedésének-megjelenésének szakaszait; nem jelenti azonban azt, hogy a Mohácsi vést megelőző Magyarországon a jog és a gyakorlat ne ismerte volna a tömlöc intézményét. „A bebörtönzés, amelyet napjainkban a leggyakrabban alkalmaznak, a középkori magyar büntetőjogban a legritkábban alkalmazott büntetés.” – állapította meg Timon Ákos.⁷¹ Ezt állította Hajnik Imre,⁷² megerősítette Hegedüs Géza⁷³ és Szoika Kamill is.⁷⁴ Jelenlétéről persze nem csak a joghistórikusok tanúskodnak, a bizonyítékok sorában áll néhány okirat is.⁷⁵

Megemlékezik a tömlöcről a Váradi Regestrum* egyik feljegyzése is. E szerint „a balajti, finkei, mucsonyi és császtai várnépek hadakozó fegyverviselők és nem börtönörök. Pétör a borsodi várnak jobbagya pörbe fogta azon várnak népeit ... mondván, hogy az ő hivataljok lenne a börtönörzés.” (carceres custodere ...) „Ezek ellenben azt állították, hogy igen is fegyverviselői a várnak. nem pedig rabtartók” (... non ad carcerem custodiendum).⁷⁶ Kandra Kabos szerint ez az egyetlen bizonyíték arra, hogy a börtönörzés e korban a fegyveresek alsóbb rétegének feladata volt.⁷⁷ Számunkra pedig

*A váradi káptalan előtt lezajlott istenítéletek („tűzesvas-próbák”) lajstroma és leírása az 1208–1235 közötti évekből való.

azt jelenti, hogy a 13. század várában (vármegyéjében) funkcionáló börtön létezik. Egyébként ezt támasztotta alá Györffy György is, aki leszögezte: első váraink szerves része és tartozéka volt a tömlőc.⁷³

„László király pedig rajtakapta a gonoszszágon Salamont, elfogta és *Visegrádon börtönbe* vetette. Bakony fia Bodos együtt volt a börtönben Salamonnal. László ezt nem félelemből cselekedte, hanem azért, mert királyi atyafia folyvást fenyegetőzött, hogy gonoszabbat cselekszik az előbbieknél – csillapítani akarta hát kissé dühöngését.”⁷⁹ A Képes Krónika András fia Salamon bebörtönzését írta le. Ismeretes, hogy az 1082. évi letartóztatás után a király rokona nem a ma is álló, alsóvárbéli úgynevezett Salamon-toronyba került, hanem az ugyanitt lévő egykori római castrum egyik tornyában raboskodott. A korabeli tömlőcök zöme várak részeként működött. Hazánkban a 12-14. században gombamód szaporodtak a megvagyonosodott családok által épített várak, lakótornyok.⁸⁰ E tornyok később nagyobb várak magját alkották, s a familiák e tornyokban alakították ki börtöneiket is.⁸¹

Visegrádnak több nevezetes foglya is akadt. Itt halt sebeibe fogsága alatt a Garaiakkal dacoló Durazzoi Kis Károly.⁸² Kevesen tudják, hogy Zsigmond magyar királyt 1401. április 28-i, budai letartóztatása után ugyancsak visegrád várába szállították. Az már inkább ismeretes, hogy ezt követően Garai Miklós indítványára új helyre költöztették: öt hónapig *Siklós* vára lett börtöne. (Igaz, nem az a kéthajós palotaterem alatt épült *tömlőc* és kinzókamra, amelyet a látogató, ha Siklóson jár, még ma is megtekinthet.⁸³)

Luxemburgi Zsigmond nevéhez fűződik a *budai vár* jelentős építkezési hulláma is. A fejlesztések részét képezte a vár nyugati oldalán emelt, négy-öt emeletes, eredetileg minden bizonnyal lakótoronynak szánt *Csonkatorony* is, amely később *tömlőként* funkcionált.⁸⁴ Itt tartotta fogva 1465-ben a király huszita rabjait, de e toronyba zárták Mátyás sógorát, Podjebrád Viktorint is. A török korban nem változott a feladata: keresztény rabok várták falai között kiváltásukat vagy elszállításukat. 1661-ben 235 magyar raboskodott a várban.⁸⁵

A várbörtönök szálát lehet továbbvezetni a három részre szakadást követő időkbe Báthory Erzsébet ügyével. Mint ismeretes, a hirhedt várúrnőt végül csejtei várában tartották élete végéig fogságban, eljárásai szempontból nem, tartalmilag azonban büntetésként.⁸⁶

A *városi joggyakorlatban* a mohácsi vést megelőzőn élő büntetési nem a *szabadságvesztés*. Ennek több oka volt. Nyilvánvaló, hogy a városi jellegű építkezés esetén sokkal kézenfekvőbb a börtönhelyiség kijelölése, mint akármely uradalomban. Azt is látni kell, hogy a szabadságvesztés-büntetést kezdetben főként tekintélyesebb, de mindenképpen polgárjoggal bíró polgárok számára szabták. Akármily kegyetlen volt is az idegen jogból ideszakadt városi büntetőjog, a magisztrátusnak nem lehetett célja polgárainak kiirtása, megnyomorítása. Érthető, hogy a testcsonkító, megbélyegző ítéletek nagyobb hányadát a kiutasítás, kicsapás, kiverés büntetése kísérte. A súlyosabb testi büntetéseket a nem polgárok, az idegenek és a szegényebb rétegek ellen alkalmazták. Ugyanakkor messze nem volt olyan távolság a városi szegénynép és a patríciusok között, mint nemes és jobbágy kapcsolatában; a városi jog a polgárookra nézve egyenletesebb volt, ami megint csak valamiféle enyhébb büntetés irányába terelte a büntetőjogot. Ráadásul a városi jogban nem is akadályozták olyan tilalmak a szabadságvesztés

terjedését, mint a nemes letartóztatásának garanciális szabályokkal körbezárt akadályai. A városi börtön is az előzetes fogvatartás feladatából bontakozott ki: a tömlöcökben tartózkodók nagyobb része kezdetben nem büntetésként ült, hanem eljárás vagy ítéletvégrehajtás előtt álló gonosztevő volt. A polgárok, az előkelőbb patríciusok büntetése leggyakrabban pénzbüntetés, megszégyenítés enyhébb formái (pl. megkövetés) és a szabadságvesztés egy változata (árestum) voltak.

A városi börtönök ellenőrzése és a rabok elítélése (csak praktikus okokból is: élelmezés, őrzési költségek) gyorsabb és lelkiismeretesebb volt a vármegyei, úriszéki tömlöcökben akár esztendőig senyvedő gyanúsítottak ügyeihez képest. A városi tömlöcökben nem tartották hosszú ideig a rabokat. A börtönbüntetés ideje néhány napra, hónapra, esetleg fél esztendőre terjedt. A gyakorlat úgy hozta, hogy a hosszabb időtartamra marasztaltakat a városi magisztrátus általában átadta az úriszékeknek vagy a vármegyeinek végrehajtásra. Így például 1752-ben Eger ítéltőszéke előtt felelt tetteiért S. Jutka. Ahogyan a jegyzőkönyvben feljegyezték: „sok féle lopásaiért eleibénk hivatott és examináltatott: és mivel sok törvénytelen cselekedeti világosságra jöttek, representáltatott az M. Földes Uraságnak és annak Tömlöczébe úgy mint criminalista által adatott”.⁸⁷

Király János Pozsony város középkori jogáról írott monográfiájában több ítéletet is megidéz, mely a szabadságvesztésnek, mint büntetésnek gyakorlatát igazolja. Így többek között Zámbo Miklós tárnokmester verdiktjét a pozsonyi vice-várnagy és egy nemes, valamint az őket segítő szolganép ügyében. Nevezettek egy Katalin nevű leányszón erőszakot tettek. Egyéb cselekedeteiket is tekintve, a két tettet fővételre sentenciázták, a szolganépet pedig *18 napi börtönre ítélték*. Nikel Pál porkoláb foglyszöktetésben való közreműködés, nyilvános erkölcstelenség és a foglyok tetteleges bántalmazása miatt 1430-ban ítéltetett *börtönbüntetésre*.⁸⁸

Winkler Elemér 16. századi adatokkal szolgált Sopron büntető gyakorlatából a börtönbüntetésre. 1528-ból származik egy feljegyzés tolvaj halálbüntetésének *kegyelem útján börtönbüntetésre történő átváltoztatásáról*.⁸⁹ 1553-ban (csakúgy, mint az 1593., és 1601. évi bírósági tárgyalásban) a hatóság megsértéséért szabadságvesztés-büntetést róttak ki.⁹⁰ Egy 1573-as ítélet a 38 aranyat tolvajló leányt börtönbüntetésre kárhoztatta, s csak utóbb, teljes kártérítés és jótállás mellett helyezték szabadlábra.⁹¹ 1597-ben varázslásért járt tömlöc.⁹² Kutatásai a későbbi századokra is igazolták a börtön működését.⁹³

Dul Lőrincz perében 1656-ban hoztak ítéletet a debreceni bírák. A törvényszék határozata szerint „Zámbóné allegatioja szerint a tanúk világosítják, hogy tarka...-nak mondotta Dul Lőrincz az Asszont. Dul Lőrincz czéhbeli mesterember lévén, hogy sem ideje szerént való böcsületire, sem czéhbeli állapotjára nem vigyázott, nyelvét oly ékteleen szóra bocsátotta: 15 napig lakjék a két ajtajában, ezután kövesse meg Zámbónét”. (A két ajtajú a börtön „kedélyes” városi elnevezése volt.)⁹⁴ Mint fentebb már láttuk, Bónis György is bizonyította, hogy Pest és Buda hatóságai „kezdettől fogva” büntetésként is igénybe vették a tömlöcöt.⁹⁵

A legtöbb esetben *előzetes fogságról*, biztonsági letartóztatásról tanúskodnak a jegyzőkönyvek. Crobat István, akit lopásért tartóztattak le, 1570-ben, megintés után távozott a börtönből. De foganatosították az ítélethozatal előtti őrizetet káromkodásért, varázslásért (1591, 1597, 1601), becsületsértésért (1584) vagy rágalmazásért is (1592).⁹⁶

Végrehajtási fogságként jelentek meg a városi jogban az olyan esetek, amikor is elítélték az elkövetőt, becsületsértést róttak terhére s nyelvváltásig fizetésére kötelezték. Mikor azonban az elmarasztalt nem tudott fizetni, „tegyék be addig fogságba, míg satisfacéál” – szölkék bírái.⁹⁷

A bírói gyakorlat áttekintésénél még egy kérdésről szólnunk kell: kik azok, akikre a börtönbüntetést kiszabták? A városi jogban láttuk: lényegében válogatás nélkül (legfeljebb a tömlöc és árestum közötti minőségi különbségre tekintettel) alkalmazták a városlakókra. A városon kívüli jogban azonban nem ilyen egyszerű a helyzet.

Saját kutatásai nyomán, valamint Bónis György, Eckhart Ferenc és Varga Endre eredményeire támaszkodva állapította meg Kállay István, hogy a poena temporalis intenzív térhódításának, áttörésének kezdete a XVII. század közepe tája.⁹⁸ Varga Endre (ki hasonló következtetésre jutott: ő a 16-17. század fordulójára tette a változás idejét), a gazdasági viszonyok fejlődésével magyarázta a börtönbüntetés elterjedését. Feljebb már említettük, hogy a nem városi jogban a tömlöc általában a szegényebb néposztályok büntetése volt. A bebörtönzés azonban egyben munkaerjétől is megfosztotta a földesurat, aki ennél fogva kerülni igyekezett a törvénykezésben a carcet. A helyzet akkor változott meg, amikor a termelési technika fejlődése és a majorsági gazdálkodás előretörése arra indította a gazdálkodó nemeseket, hogy saját kezelésükben álló birtokaikat növelve csökkentseék a jobbágytelkek számát. A jobbágyok egy része „feleslegessé” vált – egyszeriben megteltek a tömlöcök; a bírót immáron semmiféle megfontolás nem tartotta vissza a börtönbüntetés kiszabásától.⁹⁹

A 16-17. századi úriszéki peranyagban, ha nem is nagy gyakorisággal, de már előfordultak carcerre szóló ítéletek. 1582-ben a szalónaki uradalom úriszéke elítélt egy horvát kóborlót, aki több pincét föltört. „Ilyen törvénye lett: hogy az Ur Ő Nagysága *fogsággal büntesse* mind addiglan, míg Ő Nagysága akarja, vagy *három vagy négy esztendeig...*” 1648-as keltezésű az az ítéletlevél, amelyik a földesúr kastélyából méhkasokat tolvajló jobbágyot bűnösnek találta. „... ezen dominus fogságában *esztendeig viselje a vasat*, az alatt négy pénteken megpálcáztassék”. 1653-ban „*egy esztendeig való rabságra* sentenziáztatnak” azok a jobbágyok, akik izgattak a földesúr ellen. Évre rá a Pannonhalmi úriszék ítélte „mostan két esztendeig való vasra” az ékieket és szentmártoniakat fosztogató Gyarmathy Györgyöt.¹⁰⁰ A perek vádlottai leginkább jobbágyok voltak, de már Varga Endre figyelmeztetett arra, hogy bár a nemességnek nem volt kedvelt büntetési neme a tömlöc, alkalmanként előfordultak carcerre történő elítéltetések.¹⁰¹ Hajdú Lajos a XVIII. század végi rabtabellákat ismertette. Ezekből kiderült, hogy ekkor már számos nemeszt marasztaltak börtönre, részben kegyelmi büntetesként, részben a nemesekre ki nem szabható testi büntetés helyettesítőjeként.¹⁰²

A korabeli feljegyzésekből, jegyzőkönyvekből, periratokból és jelentésekből tehát kiderült, hogy *nemes és nemtelen egyaránt* bűnhődött börtönbüntetéssel. Ehhez még hozzáfűzhetjük azt is, hogy *szinte minden cselekményre* szabtak ki szabadságvesztés büntetést, ami logikusan következett helyettesítő funkciójából is.

4. Tömlöcviszonyok

Úgy érezzük, a fentebbiekben bizonyítottuk, hogy a szabadságvesztés mint büntetés, a feudalizmus évszázadaiban — ha nem is általános, de mindenképpen jelen lévő szankciónem, mely a 17-18. században általánosan elterjedté vált. Ezek után feladatunk a börtönbüntetés végrehajtásának, a tömlöcviszonyoknak áttekintése.

Alábbiakban tehát meg szeretnénk ismertetni az olvasóval a feudális kor börtöneiben uralkodó körülményeket. Főként arról próbálunk képet alkotni, hogy hol, milyen épületekben voltak ezek a börtönök, milyen volt a rabok elhelyezése, esetleg elkülönítése, létezett-e tömlöc- és tömlöcbüntetés között valamiféle differenciálás, kik viselték a rabtartás költségeit, s mindezeket tekintetbe véve a kortársak hol helyezték el a büntetési rendszerben a szabadságvesztés-büntetést, milyen „súlyt” tulajdonítottak neki. Természetesen tudatában vagyunk annak, hogy ennyi kérdésre megfelelni e terjedelemben szükségképpen csak vázlatosan lehet. E helyütt nem is a tudományos bizonyítás a célunk (bár erre is sort kerítünk), hanem valamiféle több oldalú áttekintés lehetőségét biztosítani az olvasónak a feudális tömlöc viszonyairól.

A börtönökről szóló első információk mind a *várakat* jelölték meg mint a végrehajtás helyét. A már idézett visegrádi, siklósi eseteken túl is, szinte valamennyi várunkról bizonyosan tudjuk, hogy tömlöcökkel rendelkeztek. Ezeket az erősség legkülönbébb pontjain helyezték el; leggyakrabban pincében, őrtoronyban, várfalban, de előfordult, hogy a várakokban vagy egyéb különleges helyen. (Beckó várának „tömlöce” pl. egy sziklafennsík volt, amelyen az időjárás kénye-kedvének kitett rab útja nyitva állott a szabadulásra: csak le kellett vetnie magát a mélységbe.)¹⁰³ Boldogkő várának börtöne egy téglafallal bélelt, 5-6 méter mélységű verem volt a déli torony előtt, melybe nem lépcső vezetett le, hanem kötélén engedték le a foglyokat. Nemigen kellett tartani a közel hat méteres fal megmászásától és szökéstől.¹⁰⁴ Ónod várában a tömlöcök a falon belül helyezkedtek el, külön épületrészként, a fegyverműhely- és raktár, az őrszoba, az istállók és egyéb gazdasági épületek mellett.¹⁰⁵

A törvényhatóságok a szabadságvesztés-büntetés sűrűsödésével fölbukkanó tömlöcférőhely iránti nagyobb szükséglet is a várak fokozott igénybevételével próbálták enyhíteni. Erdélyben egyenesen az országgyűlés határozott arról, hogy „Latrok, gonosz tévők, az tiszteknek tömlöczök nem lévén, az fiscus közelb való váraiban vitesse nek...”¹⁰⁶ Vagyis a kincstár várai mindenütt rendelkeztek a rabok befogadására alkalmas tömlöccel. Ám az is kiolvasható a szövegből, hogy a helyi hatóságok egy részének is volt már saját börtöne. Másutt arról rendelkeztek az erdélyi rendek, hogy „... az mely városban vagy penég egyéb erősségekben valamely rabot, gonosztévőt, az kiket az nemes emberek vagy az vármegye ad bé, és az tisztek fizetésért vagy egyébképen elbocsátják szándékkal, végeztük, hogy az olyan tisztek, jó okát nem adhatván dolgoknak, az előbbeni articulusok szerint 500 forinton convincáltassanak eo facto”.¹⁰⁷ Figyelemre méltó az a szövegrész, mely bizonyítja, hogy nemcsak a vármegyei hatóság, hanem „magánosok” is küldhettek rabot a kincstár váraiba, azok befogadják a foglyokat.

Máshol, ha hiányzott a központi végzés, maguk a törvényhatóságok jelölték ki területükön fekvő várakat állandó tömlöc gyanánt. Heves-Külső-Szolnok megye statutuma például így intézkedett: „Malefactorum intertentionis locus carcer acris Gács denomi-

natur”¹⁰⁸ Torna megye 1656-ban Szádvárt és Torna várát jelölte ki a börtönre ítélt vagy ítéletükre váró gonosztevők befogadására.¹⁰⁹

Az erősségeket később is alkalmasnak találták börtönfeladatok ellátására. A vártömlöcök emlékét őrizte meg Nagyvázsony, amely a Rákóczi-szabadságharc után elvesztette katonai jelentőségét, s ezért börtönnek rendezték be. A tömlöc 1756-ig működött, míg egy pálinkaégető bérbe nem vette.¹¹⁰

Építészetiileg a városokon kívül a várak voltak (különösen a középkorban) a legalkalmasabbak a börtönök befogadására, de mint láttuk, ilyen irányú hasznosításuk a 19. századig fennmaradt, az 1849 utáni Habsburg-kormányzat első börtönügyi intézkedései Magyarországon egész várakat alakított át ilyen célra (Munkács, Szamosújvár stb.).¹¹¹ Éppen a várak ilyen nagyarányú felhasználása amitt nem érthetünk egyet Pál Lászlóval, ki a várbörtönt, várfogságot mintegy a feudális tömlöcök egyik típusának tekintti.¹¹² Egy ideig a börtönügyi irodalomban valóban élt az ilyen tipizálás igénye, ez azonban a 18-19. század jogalkotási törekvéseire és börtönügyi gyakorlatára vezethető vissza, amikor is várfogság alatt egy speciális, politikai tartalmú, államellenes cselekményért kiszabandó (vagy ítélet nélkül fogatosított) válfaját értették a szabadságvesztés-büntetésnek. Ezt tehát nem végrehajtási, hanem anyagi jogi fogalom volt.

Természetesen nemcsak várak, hanem egyéb célú épületek is alkalmasak voltak tömlöcöztetésre, csak a megfelelő őrzésről kellett gondoskodni például Polyák Péter várnagy feladatkörébe tartozott, hogy „ezen losi castelybeli rabságban” őrizze a foglyokat.¹¹³ Nem kellett tehát erődítmény, elegendőnek mutatkozott a *földesúri kastély* vagy az *uradalmi épületek valamelyike*. A 18. századra már a legnagyobb *uradalmak saját börtön*nel rendelkeztek. Ha ez nem volt elegendő vagy az uradalomnak nem volt tömlöce, a *megyei tömlöc*be küldték elítélteiket. Előfordult, hogy költségkímélés céljából az uradalom és a vármegye közös börtönt tartottak fenn (mint a Károlyiak kaposvári uradalma Somogy vármegyével).¹¹⁴ Ekkor már fennállt *néhány országos intézet* is, melyekről alább még szólunk.

A falvakban jobb híján a bíró házánál tartották fogva a letartóztatottakat. Erre okot adott az is, hogy a kaloda a bíró háza előtt, a *bíró házá*nál állt, s mivel a falusi apparátus nem rendelkezett tömlöccel, tömlöctartóval, kézenfekvő volt a kaloda igénybevétele a carcer helyettesítésére. (1691-ben az ökörtolvaj Fekete Jánost „a magistratus Vizsán, melyis Sopronj var megyeben vagyon az I-t megfogatvan, az ott valo biro hazához vitette es kalodaba tetette”.¹¹⁵ A városokban az áristom és a tömlöc megkülönböztetésének megfelelően a végrehajtást is külön fogatosították. Budán és Pesten a fogságot a Burgerstubeban, a *polgárszobában* kellett letölteni, a Stettwachmeister, a csendbiztos felügyelete mellett. A carcer a törvényszolga (Scherge) igazgatása alatt állott, a *városháza pincéjében* „lakat alatt”. (A törvényszolga szállása tudniillik a Rathausban volt.) Pesten 1699-ben téglaboltozatos pince építését határozták el, fölötté két szobával (tehát a carcer és az árestum összevont épületeként). Ami igazán figyelemre méltó esemény: ez az építmény már kifejezetten börtön céljaira épült! Pestről származó adat: közvetlenül a török kivonulása után a *kínzókamrát* vették igénybe tömlöcöztetésre. A Tortur cammer ilyen használata könnyen magyarázható a kínzásokat s a carcer őrzését egyaránt ellátó törvényszolga személyének azonosságával.¹¹⁶

Ezekén kívül a legkülönfélébb helyeken találhatunk „börtönöket”. A lócsi uradalom úriszékének egyik tárgyalási jegyzőkönyvében olvasható: a földesasszony (domina)

„... Fellaitor Janczi neuo szolgaiatth gonosz chelekedetiertht megh fogatotth volna, es az *kapu felen valo szobaba lanczra tette* volna”.¹¹⁷ Ez esetben a börtön a földesúr kuriájának egyik helyisége, a kapu melletti szoba. Nyilván érezhették, hogy nem feltétlenül biztonságos az egyéb célra használatos szoba, s ezért verték vasra a lator Fellaitor Jancsit.

A budai várban mindmáig állnak a Hunyadi-ifjakat, a párt főembereit és Vitéz Jánost őrző termek, az István-toronytól nyugatra emelt, s a királyi kincstárat, valamint levéltárat magába fogadó *Tárnokházban*. A foglyokat a ház *alagsori helyiségeiben* tartották fogva.

S folytathatnánk tovább a sort, ezer és ezer példával támasztva alá a gyakorlat sokszínűségét. Ehelyett térjünk át inkább a rabok elhelyezésének körülményeire.

A börtönviszonyok erősen különböztek aszerint, hogy a büntetés árestumra vagy börtönre szólt-e, hogy előkelőt vagy közrendűt tartóztattak-e le, vagy gonosztettért vagy enyhe vétékért, netán politikai bűncselekményért került fogságba az illető. Vizsgálódásunk köréből célszerű eleve kizárni az uralkodó osztály tagjainak, a királyoknak, főembereknek bebörtönzését, ami tulajdonképpen valamiféle szobafogságnak fogható föl. Ahol az árestum és a carcer megkülönböztetése egyáltalán fennállt, az árestum elsősorban a fogva tartás tényével büntetett. A carcer egyben súlyos testi büntetés is volt. Következett ez a tömlöcök elhelyezési viszonyaiból, a pincékből, vártornyokból, föld alatti lukakból, ahol a rabokat elhelyezték.

De azt sem szabad szem elől tévesztenünk, hogy a kortársak szemében a pusztasáadásvesztés nem jelenthetett valódi büntetést. Szinte közhely a büntetésvégrehajtási irodalomban, hogy adott korban, adott társadalomban csak olyan büntetések épülhetnek be a büntetőjog eszköztárába, és büntetésvégrehajtásának minősége is csak olyan lehet, amely igazodik a gazdasági fejlettséghez, a társadalmi értékek hierarchiájához, a közfelfogás és a közkerölcs állapotához. Ezek határozzák meg azon értékeket, amelyek elvonásával, „megsértésével” (mint a szabadság, a vagyon, a becsület, az egészség stb.) az állam egyáltalán büntetni képes. Minél szélesebb a korlátozható vagy elvonható értékek köre, annál árnyaltabbá válhat a büntetési rendszer, annál hatékonyabbá a büntetésvégrehajtás.

A feudális korszakban, amikor a társadalom jelentős része inszakasztó munkával is csak a létminimumon él, amikor kétes a személyes szabadság terjedelme, s még a lakóhelyváltoztatást is a vármegyei hatóságok döntéséhez kötik, semmiképpen sem tekinthető súlyos büntetésnek a pusztasá bezárás, az egyszerű bebörtönzés, amelyben az elítélt munka nélkül is (vagy nem súlyosabb munkával) hozzájuthatott a mindennapi létfenntartáshoz szükséges élelemhez. A tömlöc csak úgy válhatott a feudális büntetőjog büntetési rendszerének „megbecsült” elemévé, ha hasonult a mai szemmel felettébb kegyetlen halál – és testi büntetések minőségéhez, vagyis ő maga is sanyargatóvá lett. Nem állítható, hogy ez a büntetésvégrehajtásra hivatottak tudatos tevékenységének eredménye, inkább egyfajta spontán alkalmazkodás folyománya. Úgy is fogalmazhatnánk: a társadalom kialakulásától kézenfekvő büntetési nem, a fogva tartás csak mostoha végrehajtási körülményei következtében vált megfelelővé a büntetőjog számára. Ráadásul a reformkor fogházjavító mozgalmának meginduláig semmi sem indokolta a jelzett viszonyok megváltoztatását, azok bármiféle humanizálását.

A középkori carcerről szóljanak röviden a nálunk illetékesebbek: a kortárs szerzők.

Leírásokat azonban csupán a 19. század szakírói hagytak ránk (tőlünk nyugatra talán évszázaddal hamarabb). Olyan szemlélődők tollából származnak e feljegyzések, akik a feudális és polgári társadalom határára elborzadó szívvel szólnak a börtönről, mely alig változtatta alakját a feudalizmus évszázadain keresztül. Az egyik legismertebb leírás Kölcsey Ferenc novellájában, a „Vadászrakban” olvasható. „A megye fogháza három osztállyal bírt. Egyik, mely alsó tömlőcnek neveztetett, tulajdonképpen föld alatti pince vagy verem volt, hol rendesen hetven nyolcvan rabló, gyilkos és gyujtogató, rothasztó nyirok és fojtó gőz közt összetorlasztva őriztetett. Ide évenként egyszer vagy kétszer, égő fáklyák mellett, fegyveres hajdúk kíséretében, halványuló arccal és borzongó kebelrel szállott le a főügyész, széjjelnézendő: van e még sok közöttük, kiket pörbe idézni s megítéltetni elfelejtett? A másik két osztály az élők levegőjében, földszint épült: egy férfiak, más asszonyok számára; e kettőben mindenféle rangú és korú megörögzött és kezdő gonoszok, vigyázatlan tettekért befogott ifjoncok és örültek, minden különbség nélkül együvé záratva. E két osztályt a legteljesebb okkal úgy lehetett tekinteni: mint legcélrányosabb iskolát, hol a földalatti osztály jövőző lakosai vagy lakosainak oktatói és útbavezetői állandóul neveltessenek s olykor (a népek retentésül vagy mulatságául?) a vesztőhely gazdagítására egy-két zsákmány előre készülhesen. Mert kit egyszer, ifjúsága hajnalában, bármi történet következtében, a sors ide kényszerített, annak igen nyomorult fejének kell vala lenni, ha a vétek minden tekervényeivel s a legborzasztóbb szemtelenségével tökéletesen meg nem ismerkedett. Ki idejöttkor a becsületérzés valamely szikráját még szívében hordozza, vagy az emberi nem iránt, tisztábban vagy homályosabban, még valami hajlandóságot érzett: minden bizonnyal e kettő nélkül tért vissza a társaságba, onnan időről-időre, mint honába, ismét eljövőző”¹¹⁸. Ha semmi mást, csupán ezt a rövid részletet idéznénk is, a tömlőc képe, a végrehajtás korabeli problémái akkor is szemléletesen kirajzolódának. Kölcsey Ferenc mint író jegyezte le a sorokat, de mint vármegyei tisztviselő tapasztalta meg a börtönök világát. A szatmár megyei főjegyző szakmai hozzáértéssel szemlélte a tömlőcöt. Érzékeltesen vázolta föl a börtönben uralkodó állapotokat, s látta a legfőbb problémákat is. Észlelte az elkülönítés hiányának következményeit, a „közösség” hátulütőjét, a folyamatos információcserét, a fiatalok és az első ízben bűnözők kitartását „mesterségükre”. Ezt panaszkolta Bölöni Farkas Sándor is: „Nálunk a fogházak a megromlott erkölcsök szemétházai, hová egy időre kihányatik a társasági életet megvesztegető rohadt rész, hogy ezen házban, mint gonoszság iskolájában henye élet unalmi közt, egymást tanítva még rendszeresebben betanultassék a gonoszság a státus költségén, hol a fogoly a botozások közt megutálva a bosszúálló törvényeket s az őket megalázott s kebléből kirekesztett emberiséget. Új elkeveredéssel tér meg az életbe, visszabosszulni az őket üldözőket”¹¹⁹. Szemere Bertalan többek között az őrzés vizsátságairól s a rabok állapotáról festett elborzasztó képet. „Az utcákon töltött puskával fegyverkezett néhány őrt látni, kik csordákat hajtának, nem barmokból, de embe- rekből. Váson ingők s gatyájok szennyből és zsírtól koromfekete, képök sárga és ki- aszott, két forgó szemmel, lábaikon vasláncok, melyek lármás csattogása a negyedik ut- cára is elhangzik. Itt-ott megállapodnak, útba jött ismerőseikkel, súgva, titkon külön értekezni, bűnről és gonoszságról, azokról miket elkövettek, azokról miket teendek s az őrök puskaikra könyökölve, híven őrzik őket, míg közöttük a pokol veti magvát; néhol a kocsmákba is befordulnak, hogy az ítéletnek szeszes italt tartalmazó részét tel-

jesítsék s mohón nyelt nedvvel a lelket és észet elkábítsák...”¹²⁰ Eötvös József, a börtönügy nagy reformkori harcosa beszámolt a tömlöcviszonyok egyenetlenségéről, a gyakorlat különbségeiről, az egységes (országos) büntetés-végrehajtási elvek hiányáról.” Vannak közhatóságok, melyek haladva korunkkal, tömlöceikbe a poenitentiarius rendszert behozzák, vagy ahhoz legalább közelítenék; e törvényhatóságok tömlöceiben majd a hallgató, majd a magányrendszer hozatott be, vagy legalább a közmunkának célszerűbb elrendezése. Vannak mások, melyeknek börtönei a középkor óta, melyben épültek, úgyszólván semmiben sem változtak. Némely helyen a rab tömlöcéből naponként néhány pillanatra eresztetik ki a szabad levegőre, máshol segédmunkásként dolgozik; egy vármegyében félmászás vas terheli lábait, míg a szomszéd törvényhatóságnál láncok a rabok legnagyobb részénél nem használatnak...”¹²¹

Az úriszéki joggyakorlat szóhasználata is világosan bizonyítja, hogy az ítéletekben nem tettek különbséget börtön, tömlöc, árestum kifejezések között. Deklarált fokozatokat a szankciók között nem találni. A fejlődés ezen fokán a mai büntetés-végrehajtási fokozatoknak megfelelő differenciálás intézeti feltételei hiányoztak. Ennek pótlására hívták segítségül a tartamot és a súlyosítási lehetőségeket. Egészen mást jelentett a 17-18. század fentebb leírt tömlöcviszonyai között két hó helyett két esztendőt eltölteni, mint napjaink büntetés-végrehajtási intézeteiben.

A *börtönbüntetés tartama* rendkívül változó volt. Mivel – mint láttuk – a dekrétumok vajmi kevés iránymutatást adtak a bűncselekményhez mért büntetések hosszának megállapításához, az bíróságok és korok szerint változott. Kállay István szerint az úriszékeken kiszabott leghosszabb börtönbüntetés 8 év, a legrövidebb néhány óra volt. Így csupán órákra büntették a tizedszedéskor bárányát vagy méhkasát elrejtőt, a mást alaptalanul tolvajnak mondót, az idegent szállásra befogadót, a robotmegtagadót. 8 esztendő tömlöcöt kapott a négy éves börtönt már kiállt, a főügyész házáat feltörő gonosztevő.¹²² A városokban a legkivételesebben tartottak hosszabb ideig börtönben rabot.¹²³

A büntetések során épp úgy jelen volt a határozott, mint a határozatlan tartam. A 18. században már úgy a rövid (néhány napos), mint a hosszabb tartamú (néhány éves) büntetést általánosan használták. Eckhart Ferenc idézte fel azt a palotai esetet 1741-ből, amelyben a feleség kérésére a férjet bigámiáért 1 esztendő börtönbüntetésre ítélték.¹²⁴ A másik végletre is hozott példát: a vagyoneelosztással elégedetlenkedők 1774-ben 3 napi börtönt tölthettek ki.¹²⁵ Az ítélet lehetett tartamra vagy határrapra szóló.¹²⁶

Előfordult, hogy az ítéletben határozatlan formula szerepelt: „mindaddig, míg meg nem javul”. Ugyan a törvények ismertetésénél már láttuk, az örökös rabság a 15-16. században sem volt ismeretlen, általános intézménnyé azonban csak a 18. században vált. Ekkor a halálbüntetés életfogytiglani szabadságvesztésre volt átváltoztatható. Az ilyen rabokat egy akasztófa rajzának orcába dörzsölésével meg kellett bélyegezni.¹²⁷

A pusztá tömlöcbe zárást különféle módokon lehetett *súlyosabbá sanyargatóbbá tenni*. Így böjtöltetésekkel, testi fenyítéssel, rendszeres botozással, a kaloda és a vasra veretés legkülönbözőbb változataival. Ugyancsak súlyosbításnak érezték e korban a munkáltatást (ami egyet jelentett a közmunkával). Ha szemügyre vesszük a szentenciákat, a differenciálási szándék egyértelművé válik. Arról az ítéletek persze nem szólnak, mi valósult meg ezekből a valóságban. A büntetéskiszabás során határozták meg, ha

valakit *megvasalva*, „vasban letöltendő” szabadságvesztésre marasztaltak. Ez lehetett egyszerű bilincs, mozgást korlátozó súlyos lábvas, vasgolyóhoz rögzítés. Legrosszabb esetben a mozgást teljesen meggátló bilincselés: falhoz vagy padlóhoz erősítés (mind ez állva, ülve vagy fekvő helyzetben). A súlyosítás mindennapos eszköze volt a *böjt*. Vagy bizonyos időközönként ismétlődő előírásaként kapták a végrehajtó közegek („hetenként három nap böjt”), gyakrabban az egész tartamra vonatkozóan („egy esztendő börtön kenyéren és vizen”). A kor embere a *szeszésital*-fogyasztás *korlátozását* vagy eltiltását szintén büntetésnek tekintette. Esetenként azt is előírták a bírák, hogy az elítélt *föld alatti börtönben* köteles letölteni büntetését. A leggyakoribb súlyosbítás azonban a testi fenyítésben jelentkezett. Leggyakrabban összevonva szabták ki (2 hó tömlöc és száz botütés), meghatározva a kimérés „rátáját” is, vagyis hogy hány alkalommal, milyen számban kell kiadni a verést. Máskor időperiódushoz kötötték: „hetente húsz ostorcsapás”. Előfordult az is, hogy az ítélet tartalmazta a börtönbe bevonuláskor „fogadó aktusként” kiadandó, a végén a „búcsúzás” gyanánt megjelölt számú botütést.

Ítéletben előírt súlyosbítás hiánya persze nem jelentette azt, hogy a tömlöc parancsnoka, igazgatója ne dönthetett volna valamelyik nehezebb megoldás alkalmazása mellett. Bírói határozat nélkül is botozták a rabokat, nem kellett szentencia a száraz kenyérhez és vízhez, a vasak és bilincsek használata a helyi szokásoktól függött.

A súlyosbító testi büntetés végrehajtását az egyébként botozásra irányadó gyakorlat szerint szervezték. Ehhez vagy a derest hívták segítségül, vagy pedig kikötve, állva korbácsolták, pálcazták a foglyot. A szabadságvesztés-büntetés természetesen csorbította a nyilvánosság általános elvét, mely a feudális büntetés-végrehajtásban (kivégzés, testi büntetés, megszégyenítés stb.) töretlenül érvényesült. Ezt pótlandó, a tömlöcök kapui gyakran megnyíltak a nagyközönség szeme előtt, hogy a rabok megveretését (amely ritkának nem volt mondható, lévén, hogy fenyítésként is ezt alkalmazták) széles nyilvánosság tanúsága mellett hajtsák végre. Az 1841. évi tavaszi pécsi vásárról számolt be a korabeli tudósító: a vásározás közepén egyszerre csak rabok menete bukkant fel, „egy sereg szennyes rongyokba burkolt, sápadt, elfonnyadt arcú rab, igen is cifra poroszlóktól körülvetve. Két szerencsétlen rémítő tölgyderest és jókora kötet mogyorópálczát emel vállain, és sejtetni hagyja, mi következik. Megáll most a' piacon az egész expeditio; tódul a sokaság, bámulni a vérfagylaló executiot, színpadi jelenetként nézni ember kínoztatását; 's emez az ütleget-virtuozokat dicsérgeti, míg amaz bámésszan nézi, mikint dobátik le durva hajdúk által némely félalélt a' deresről, 's mikint ül vízbe nyűszörögva, összegörnyedten.”¹²⁸

Mindezt tekintetbe véve, nem éreketlen azt is figyelemre méltatni: mit tartottak a kortársak a büntetési rendszeren belül, a szabadságvesztés-büntetés súlyáról. (Ennek megítélésére 17-18. századi adataink vannak.)

A börtönbüntetés súlyára jellemző, hogy a hatóságok a 9 hónapot meghaladó tömlöcöt „halálhoz hasonló büntetésnek” tekintették.¹²⁹ A különféle lopásokért, lótolvajlásért vádolt Vincze Gergelyt halálbüntetés helyett harmadmagával leteendő esküre kötelezték a pápai úriszéken, továbbá „új esztendő napjaig poenitentiát tartson vasban itt a varban”. Ez, lévén hogy az ítélet kelte 1628. július 1, hathavi vasban letöltendő börtönbüntetést jelentett.¹³⁰ Ugyanazt tanúsítja néhány adat a biztonsági őrizet beszámításával kapcsolatban. Mint láttuk, az előzetes őrizet és a börtönbüntetés a bírói gya-

korlatban meglehetősen összefolyt. Számos esetben a vizsgálat során letöltött *fogság beszámítható* volt. Sőt túl ezen, véleményünk szerint nemcsak egyszerűen beszámították, hanem kifejezetten „kiváltotta” a büntetést is, mint történt 1779-ben a nagykállói uradalomban. Az ügyész által kért halál helyett — figyelembe véve, hogy a vádlott már 10 hónapja (!) szenved a tömlöcöt —, csupán 120 botütésre ítélték. A 10 havi előzetes fogság tehát az ítélkezők szemében közel kivégzéssel ért föl. Hasonló módon indokolták azt a szentenciát, amely nem mondott ki halálbüntetést a vádindítvánnyal szemben, mondván, a másfél éve vizsgálati fogságban sinylődő vádlott *már nem* ítéltető halálra.¹³¹

Arról, hogy a *rabokat* (legyenek azok akár csak őrizetes foglyok is) *dolgoztatták*, korai bizonyítékok állnak rendelkezésre. 1614-ből származó periratban szerepel, hogy a várnagy, akinek a börtönőrizet feladatkörébe tartozott, „az tisztartó kérésére ki adja az rabot munkara”.¹³² A Dél-Dunántúlon a rabokat szabad ég alatt tartották. mezőgazdasági munkát végeztettek velük a heti 1 font hús és fél kenyér ellátmány fejében.¹³³ A rabok munkára kiadása rendszeres gyakorlat lehetett, mit bizonyítani látszik a pápai uradalom egyik jegyzőkönyve. Egy asszony „... azona Racz Simony nevű rabot az kerteben ki viven munkara, maga ruhajat is azon Simon Racz nevű rabbal ki vitette, es ot megh egiező akaratbol az vasat labarol le torven, egient el szoktenek.”¹³⁴ Ítéleti jegyzőkönyv bizonyítja, hogy Sopronban dologház (Zucht- und Arbeitshaus) működött. A bíróság a 17 éves Möltsch Annát bűnösnek mondta ki, miután gyermeket hozott világra a szőlőben. Tekintettel azonban korára, s az orvos által igazolt életkép telenségre, mely a gyermek azonnali halálához vezetett, pellengérré ítélték a lányt, majd dologházba utalták.¹³⁵

Kállay István szerint a rossz tömlöckörülményeket a *rabtartás* magas költségei konzerválták. Nézetük szerint e tényező inkább csak hozzájárult a feudális büntetési fel fogáshoz illeszkedő börtönbüntetés-végrehajtási elképzelésekhez. Mindenesetre a rabellátás problémája komoly gondot okozott a hatóságoknak. Hiszen nemcsak az ételmezés kiadásait kellett fedezniök, de fizették a tömlöctartót, sőt „börtön körüli szolgálataiért” a papot is.

A megoldás útját a városok munkálták ki. A rabok ételmezésére, őrizetére ugyan nem sokat költöttek, azonban ezt is behajtották - a rabon! A tömlöcben ülő fogoly büntetését mintegy megtette a rabköltségek fedezése. Ha megfelelő vagyona volt az elítéltnak, sokszor már a büntetés (vagy előzetes őrizet) folyamán behajtották rajta tartozását. Még ha nem is siettek ennyire az esetek nagy többségében, a kiszabadulásnak mindenképpen feltétele biztosíték nyújtása a „tartozás” megtérítésére. Bónis György ismertette azt az esetet, amikor is az elhúzóódó őrizet idején zárolták már a gyanúsított teljes vagyonát (olyan nagynak ígérkezett a teljes költség). Négy disznaját pedig eladták, hogy árukból kielégíthessék a hatóság igényét a 100 forintra szaporodott kiadások erejéig. Más alkalommal a magisztrátus a már kivégzett személy özvegyén próbálta megvenni a fogva tartással (sőt! a kivégzéssel) kapcsolatban fölmerült költségeket.¹³⁶

Természetesen lehetséges volt a fogoly magánúton történő ételmezése is (ilyenkor felesége, családja biztosította az ellátást), a hivatalos költségeket azonban (pl. a letartóztatásért járó ún. tömlöcpénzt vagy a rabtartó fizetésének rabra eső hányadát) ilyenkor is térítenie kellett. A XVIII. században pedig már az úriszéki gyakorlatban is megjelentek a „saját költségére” kitéttel hozott ítéletek.¹³⁷

A 19. században e gyakorlat már a büntetésvégrehajtás egészét átítatta. A lassan kialakuló polgári börtönügyi igazgatás teljes egészében átvette ezt az elvet, amit bizonyítanak az Igazságügy-minisztériumi levéltár idevágó iratai.¹³⁸ Az önkényuralom igazságügyi igazgatása egész apparátust mozgatott a rabköltségek behajtása érdekében. A büntetés-végrehajtási intézetekben rendszeresen nyomtatványokat kellett kitölteni a rabok költségtartozásairól, ezek befizetéséről.¹³⁹ A nem fizető rabok adatait az intézet igazgatójának kötelessége volt fölterjeszteni irányító hatóságához,¹⁴⁰ majd a belügyi szervek nyomozást indítottak a rab után (lakóhelye, vagyoni viszonyai).¹⁴¹ Amennyiben illetőségi helyét nem lelték vagy a helyi hatóságok szegénységi bizonyítványt állítottak ki róla, az igazságügyi kormányzat intézkedett, hogy a költségeket az állami költségvetésből utalják át az intézet címére.¹⁴²

A tömlöcviszonyok jellemzőit röviden összefoglalva, mondhatjuk: bár alkalmanként előfordult a rabok (főként mezőgazdasági jellegű) munkáltatása, általában inkább az jellemző, hogy a rabok dologtalanul ültek a börtönben. A bezártak között a feudalizmus hosszú évszázadain keresztül semmi különbséget nem tettek fogva tartásuk jellege szerint: lehetett akár vizsgálati fogoly, börtönre ítélt az illető vagy pedig teljesítésre ösztönző fogság rabja. Némi különbséget mutat a városi jog a carcer és árestum között; a differenciálás azonban főként a megítéltek vagy ítéletre várók rangjában mutatkozott. Maga a büntetésvégrehajtás súly szerint sem különböztetett: ugyanabban a tömlöcben ülte életfogytig tartó rabságát a kegyelmet nyert halálraítélt, a földesúr parancsát megtagadó paraszt vagy a rágalmozó szomszéd. Az elkövetett cselekmény súlyának kifejezésére egyetlen eszköz állt rendelkezésre (ha a bírói ítéletben kimondták): a test-sanyargatás fokozott alkalmazása. Ennek azonban elvette életét a partikuláris végrehajtási gyakorlat s a belső fenyegető büntetésként amúgy is gyakran alkalmazott sanyargatás.

Az ellátási viszonyokat alapvetően meghatározta a börtönről mint szabadságvesztés-büntetésről vallott felfogás, amely nem pusztán a szabadságelvonás ellenőrzését biztosította, hanem egyben — a korábbi évszázadoktól örökölt — testi büntetés jellegét. A börtönben sokkal rosszabb életkörülményeknek kellett lenni, mint bárhol máshol, hiszen így volt feltételezhető a megfelelő visszatartó-elrettentő hatás. (Ez utóbbit a rabok testi fenyegetésének nagy nyilvánosság előtt történő foganatosításával igyekeztek fokozni.) Ezért azután a földalatti tömlöcökben sötétség volt, nem gondoskodtak a helyiségek takarításáról, tisztán tartásáról, szenny lepte a rabokat. Nem fűtöttek és nem szellőztettek. A sötétség, a hideg, a piszok az egészségtelen viszonyok mellett a börtönbe került lényegében társadalmon kívülivé vált; a közvélemény, a hatóságok alig törődtek azzal, mi történik a rabokkal, milyen az ellátásuk, hogyan bánnak velük rabtartóik.

S mert a rabság feudális felfogása nem tudott megszabadulni a testi büntetésjellegtől, mikor a fogházjavító mozgalom élharcosai szót emeltek a börtönök embertelen állapotai ellen, nem (csak) a tömlöcgyakorlatot, hanem az egész feudális büntetési modellt támadták.

5. A polgári börtön felé

Valójában nem tartozik témánkhoz, röviden mégis megemlékezünk a polgári jellegű büntetés-végrehajtási intézeti modell kialakulásáról hazánkban.

A szabadságvesztés-büntetés polgári típusú meghonosításának első kísérleteit csakúgy, mint a végrehajtás modernizálásának törekvéseit a felvilágosodás – hazánkban a felvilágosult abszolutizmus adminisztrációja – hozta magával. Mint arról már szóltunk, 1723-ban első ízben törvényben is megjelent a határozott tartamú szabadságvesztés-büntetés; a felsőbíróságok gyakorlata (akárcsak a kegyelmezési praxis) a halálbüntetések több éves börtönre átváltoztatása irányába tolódott el. A Helytartótanács szorgalmazta a börtönbüntetés elterjesztését, a hatóságokat modern börtönök építésére ösztönözte. A vármegyék azonban kemény diónak bizonyultak. Rendi előjogokra, hatástalanságra hivatkozva ott akadályozták a büntetőjogi programot, ahol csak tudták. Elméleti szinten 1795-ben tettek kísérletet a büntető anyagi jogba építeni s általánossá tenni az új büntetési nemet. A tervezetből azonban, mint tudjuk, nem lett törvény. Ugyanerre a sorsra jutott az 1827. esztendei plánum is.¹⁴³

A büntetés-végrehajtási gyakorlat két szinten dolgozott az új fogalmakkal. Az első *országos* fenyítőház 1772. szeptember 4-én nyílt meg Szempcen. Ez az intézet valójában sajátos keveréke volt a mai börtönnek, dologháznak, javítóintézetnek. Ezért egységes végrehajtási rendszer kialakulásáról sem beszélhetünk. Éjjel közös hálóteremben aludtak a rabok, nappal szigorú ellenőrzés mellett dolgoztak. Mire az intézet belerázódott a kerékvágásba, 1780-ban Tallósra, majd öt évre rá a szegedi vár kihasználatlan kazamatáiba telepítették át. Az áldatlan körülmények között működő fegyintézet hamarosan megszűnt.¹⁴⁴

Érdekes, a korábban keményen ellenszegülő *vármegyék* többet tettek a polgárosodott nyugat-európai színvonal megközelítéséért. A 19. század első évtizedeiben a judikatura lassan elfogadta a börtönt; a húszas években csak a szűken vett magyarországi országrészeken – a korántsem pontos korabeli statisztikák szerint – évente átlag húsz-ezer emberen hajtottak végre „börtönbüntetést”.

E tény arra szorította a vármegyei hatóságokat, hogy a büntetés-végrehajtási intézetek fejlesztéséről gondolkodjanak. A vármegyéből indult el az a börtönjavítási mozgalom, amelynek csúcspontja lett az 1843/44-es országgyűlés remekbe szabott börtönügyi javaslata, s a helyi hatóságok építettek először modern végrehajtási intézetet. 1840-ben a Szemere Bertalan tervei alapján létesült komárom megyei fogház volt az első a sorban, majd átadták a kor legsikerültebb börtönépületét, a Bentham elgondolásai nyomán épített balassagyarmati megyei fogházat. Még ebben az évben létrehozták hasonló magánrendszerű szisztéma szellemében a pozsonyi és nagyváradi fogházakat.¹⁴⁵

Az ún. 43-as javaslatban a magánzárka-rendszert fogadták el alapelvül: ezt tervezték megvalósítani a három általuk javasolt intézeti típusban: a fogházban, börtönben és kerületi börtönökben is. A plánum az országgyűlési tárgyalások során megbukott, s ezzel egy évtizedre a börtönügy is lekerült a napirendről.¹⁴⁶ 1854-ben pedig, az osztrák büntető törvénykönyv hatálya alá léptetése kapcsán általánossá vált szabadságvesztés-büntetés végrehajtására létrehoztak – a dualizmus börtönhálózatának alapjaként – öt országos fegyházat. Ezek története azonban már teljes egészében a polgári börtönügy része.¹⁴⁷

- ¹Büntetőjog. Általános rész. Szerk. *Pintér Jenő*. II. k. Bp. 1977. 99–101., 122–125.
- ²„... a börtön arra van, hogy őrizetben tartsa az embereket, nem arra, hogy büntesse őket.” Ez az önkényesen, előző felétől elszakított mondatrész valóban alapot adna Ulpianus szokásos értelmezésére. A citátum első fele azonban így hangzik: „A helytartók a *börtönre ítélt*ek esetében rendelkezni szoktak úgy is, hogy a börtönben lábbilincsben tartsák őket, de erre nincs joguk. Az ilyen büntetések tilosak, mert a börtön arra van, hogy őrizetben tartsa az embereket, nem arra, hogy büntesse őket.” Vagyis: a börtön lényege a szabadságfosztás, nem pedig a sanyargatás. Ulpianus a börtönt párhuzamban említi a bányában kiszabott kényszermunkával, sőt annak is szükségét látja, hogy elhatárolja őket egymástól. Márpedig ha korának börtöne eljárási, a bánya pedig büntetési intézmény lenne, erre nem volna szükség. Ulpianus más helyeken kifejezetten börtönbüntetésről szól. Így a rabszolgák életfogytig és határozott időre szóló rabsága (!) esetében csakúgy, mint a súlyos bűnelkövetők ítélet előtti megbilincselése kapcsán, mikor is leszögezi: „... az ilyen megérdemli *börtönbüntetését* már az ítélet előtt is”. Az ulpianusi idézetek a *Diódsi György* által összeállított, magyarázatokkal és jegyzetekkel ellátott, A római jog világa című forrásgyűjteményből származnak. Bp. 1973. 213., 214. és 207.
- ³*Jean Pinatel*: La crise pénitentiaire (A büntetésvégrehajtás válsága. L'année sociologique, 3. évf. (1973). Közölte *Horváth Tibor*: Büntetésvégrehajtási rendszerek – büntetésvégrehajtási jog. (Szakirodalomgyűjtemény) Bp., 1980. 126.
- ⁴Agiszra „... kimondták a halálos ítéletet és a hivatalszolgáknak megparancsolták, hogy vezessék a Dekhaszba. Ez a helyiség a börtönben, ahol a halálraítélteket meg szokták fojtani.” *Plutarkhosz*: Párhuzamos életrajzok. Bp. 1965. 1273.
- ⁵*Pál László*: Nevelés a büntetésvégrehajtásban. Kriminálpedagógiai tanulmány. Bp. 1976. 15.
- ⁶*Theodor Mommsen*: Römisches strafrecht. Leipzig, 1899. 961.
- ⁷„... nem a szabadságvesztés-büntetés végrehajtását, hanem a bűnvádi eljárás előtti őrizet (vizsgálati fogság) célját szolgálta.” *Balogh László–Horváth Tibor*: Büntetésvégrehajtási jog. I.k. Bp. 1983. 38.
- ⁸*Pulszky Ágost–Taufner Emil*: A börtönügy múltja, elmélete, jelen állása, különös tekintettel Magyarországra. Pest, 1867. 30.; *Szöllősy Oszkár*: Magyar börtönügy. A szabadságvesztések végrehajtása. Bp. 1930. 27.; *Gläser István*: A szabadságvesztésbüntetés végrehajtása. Történeti áttekintés. Bp. 1975. 23.; *Lukács Tibor*: Feljegyzések az élők házáról. Bp. 1979. 16.
- ⁹*Bónis György*: Buda és Pest bírósági gyakorlata a török kiűzése után 1686–1708. Bp. 1962. 183.
- ¹⁰*Bónis György*: im. 76.
- ¹¹*Bónis György*: im. 52.
- ¹²*Eberhardt Schmidt*: Einführung in die Geschichte der deutschen Strafrechtspflege. 2. Aufl. Göttingen. 1951. 184-185. *Bónis György*: im. 183–184.
- ¹³Az idézett törvényhelyek a dekrétumok millenniumi kiadásából származnak. Magyar Törvénytár. Fordította *Nagy Gyula, Kolosvári Sándor, Óvári Kelemen*. Szerkesztette, jegyzetekkel ellátta *Márkus Dezső*. Bp. 1896–1900. Ahol az újabb fordításokban lényeges eltérések mutatkoznak a millenniumi kiadás közlésétől, a jegyzetek között erre utalni fogunk. Ennek forrása: Szöveggyűjtemény Magyarország történetének tanulmányozásához. I. rész. 100-tól 1526-ig. Szerkesztette *Lederer Emma*. Bp. 1964. Az átdolgozást *Szilágyi Lóránd* végezte el. Ugyanitt olvasható több, a Corpus Juris Hungaricibe föl nem vett dekrétum magyar nyelvű szövege is.
- ¹⁴István II. 10., 9. Szilágyinál I. 10., 11. Az ő megfogalmazása szerint a passzus így hangzott: „egy héten át *sötétbe zárva* (kiemelés tőlem M. B.) börtönljön” („per unam hebdomadam inclusus jejunet”)
- ¹⁵*Gläser István*: im. 87.

- ¹⁶ István II. 11., 13., 14., 15., 16., 41., 36.
- ¹⁷ A bört mindenütt határozatlan tartamú, kivéve a 36. törvényi fejezetet („Arról, ha szolga szolgát öl”) aholis 40 napi börtöt szab ki a dekrétum.
- ¹⁸ László II. 8.
- ¹⁹ Ezt valószínűsíti Szilágyi fordítása is, aki szerint a törvényhely így hangzik: „.... a királyi ítélet végett vessék tömlőcbe” (Kiemelés tőlem) ih. 36.
- ²⁰ László II. 9. „.... ergastulorum custodiae commendetur”
- ²¹ *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története az árpád-házi királyok alatt. Bp., 1899. I.k. 136. *Fügedi Erik*: Ispánok, bárók, kiskirályok. Bp., 1986. 102.
- ²² István II. 14., 15., 25., 33., László II. 1., 6., 14., stb.
- ²³ 1298:57.tc.
- ²⁴ *Lederer Emma*: ih. 101.
- ²⁵ 1435 (II): 8.tc.
- ²⁶ 1492:43.tc.
- ²⁷ 1567:26.tc., 5.§.
- ²⁸ 1486:55.tc.
- ²⁹ 1492:24.tc.
- ³⁰ 1514:48.tc.
- ³¹ 1548:41.tc.
- ³² *Mezey Barna*: Jogalkalmazás a Rákóczi-szabadságharc államában – katonai bíraskodás. A Rákóczi- emlékév pályázatán díjnyertes tanulmányok, Bp., 1977. 38. Tanczos János ügyében „vérben való nyavalyás létét recognoscallyák complex társai, addig való árestumával meg elégszik a Nemes Hadi Törvény, azontul mingyárt szabadulylan fell” Országos Levéltár, G. szekció, a Rákóczi szabadságharc levéltára, 26.V.2.h.
- ³³ 1567:30.tc.
- ³⁴ *Szöllősy Oszkár*: im. 32.
- ³⁵ *Lukács Tibor*: A bűn és a büntetés, Bp., 1980. 241.
- ³⁶ *Lukács Tibor*: ih. 242.
- ³⁷ *Bónis György*: im. 189.
- ³⁸ *Kirdly János*: Pozsony város joga a középkorban Bp., 1984. 287.
- ³⁹ Úriszék. XVI-XVII. századi perszövegek. Szerkesztette *Varga Endre*. Bp., 1958. 563., 705., 985., stb.
- ⁴⁰ Nemes Magyarország szokásjogának Hármaskönyve, amelyet *Werbőczy István* a királyi felség személyes jelenlétének helytartója a legnagyobb gonddal készített. Az eredetinek 1517-iki első kiadása után fordították, bevezetéssel és utasításokkal ellátták: *Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen*. Bp., 1987. (Továbbiakban: HK.) I.79., 56., 60.
- ⁴¹ HK. II. 58.
- ⁴² HK. III. 28.
- ⁴³ Korszakunkban a bűncselekménnyel okozott kár megállapításakor nem választották el élesen a vagyoni büntetést a megítélt kárösszegtől. A feudális gyakorlatban sokszor a büntetés nagysága a kárösszegéhez igazodott, annak valahányszorosa volt.
- ⁴⁴ HK. I. 59.

- ⁴⁵ HK. I. 52.
- ⁴⁶ HK. II. 58.
- ⁴⁷ Corpus Statutorum. A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye. Összegejtötték, felvilágosító, összehasonlító és utaló jegyzetekkel ellátták *Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen*. I–V. k. Bp., 1885–1902. (továbbiakban: C.S.) I.408.
- ⁴⁸ C.S. II./1. 86.
- ⁴⁹ C.S. II./1. 218.
- ⁵⁰ C.S. T.672.
- ⁵¹ C.S. IV./1. 740.
- ⁵² C.S. II./1. 471–473., 478–479.
- ⁵³ C.S. IV./1. 858.
- ⁵⁴ C.S. IV./1. 890.
- ⁵⁵ C.S. H./1.502.
- ⁵⁶ „Ob sich jemand ein Erbar gesessener man gegen der Herrn einen oder seinen Nachbar vergisst, soll nit in ersten in der Wachstuben gefangenen noch in den Turm gelegt, sonder in Rathaus, als in andern Steten gewohnheit ist, gehalden werden, und sein Recht soll im zugeben werden...”
Winkler Elemér: Bűnök és büntetések a régi Sopronban. Sopron, 1924. 15.
- ⁵⁷ C.S. V./2. 39.
- ⁵⁸ C.S. V./2. 158.
- ⁵⁹ C.S. II./2. 164., 169.
- ⁶⁰ C.S. II./2. 222.
- ⁶¹ C.S. II./2. 318.
- ⁶² *Pandula Attila*: Megszégyenítés, tortúra és kivégzés a régi Magyarországon Kézirat, 1986., 47.
- ⁶³ *Bónis György*: im. 76.
- ⁶⁴ *Kállay István*: Úrészéki bíráskodás a XVIII–XIX. században. Bp., 1985. 297.
- ⁶⁵ Magyar Nyelvi Történeti Szótár, Bp. 1893. I.k. 233. Vö. még: *Vajna Károly*: Hazai régi büntetések. Bp. 1910. II. 225.; *Szőllősy Oszkár*: im. 6.
- ⁶⁶ A magyar nyelv szótára. A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából készítették *Czuczor Gergely és Fogarasi János*. Pest. 1862–1867. I. 805.
- ⁶⁷ *Vajna Károly*: im. II. 225.
- ⁶⁸ *Kovács Ferenc*: A magyar jogi terminológia kialakulása. Bp. 1964. 184.
- ⁶⁹ *Molnár József–Simonyi Györgyi*: Magyar nyelvemlékek. Bp. 1980. 282.
- ⁷⁰ *Bartal Antal*: A magyarországi latinság szótára. Bp. 1901. 106., 50. és Törvénytudományi műszótár. Közre bocsátja a Magyar Tudós Társaság Pesten, 1847. 29., 52.
- ⁷¹ *Timon Ákos*: Magyar alkotmány- és jogtörténet, különös tekintettel a nyugati államok jogfejlődésére. Bp. 1910. 418.
- ⁷² *Hajnik Imre*: Magyar alkotmány és jog az Árpádok alatt. Pest, 1872. 363–364.
- ⁷³ *Hegedűs Géza*: Anyagi büntetőjog az Árpád-házi királyok korában. Bp. 1935. 49.
- ⁷⁴ *Szoika Kamill*: A földesúri bíráskodás az árpádkori Magyarországon. Bp. 1944. 40.
- ⁷⁵ Codex Diplomaticus. Hungariae Ecclesiasticus ac Civilis. Studio et opera Georgii Fejér Budae 1829. III. 2. 237.

- 76 Váradi Regestrum. Értelmezi: Kandra Kabos. Bp. 1898. 115. 10. sz.
- 77 Uo. 8.lj.
- 78 Györfy György: István király és műve. Bp. 1977. 229.
- 79 Képes krónika a magyarok régi és legújabb tetteiről, eredetükről és növekedésükről, diadalaikról és bátorságukról. Fordította Geréb László. Bp. 1971. 95.
- 80 Fügedi Erik: Középkori várak – középkori társadalom. In: Várpítézetünk, főszerkesztő Gerő László. Bp. 1975. 66–67.
- 81 Kiss Gábor: Várak, várkastélyok, várhelyek Magyarországon. Bp. 1984. 14.
- 82 Mályusz Elemér: Zsigmond király uralma Magyarországon. Bp. 1984. 50.
- 83 Gerő László: Magyar várak. Bp. 1986. 82.
- 84 Zolnay László: Az elátkozott Buda – Buda aranykora. Bp. 1982. 345.
- 85 Zolnay László: A budai vár. Bp. 1981. 62.
- 86 Péter Katalin: Báthory Erzsébet. Bp. 1985. 78., 81.
- 87 Pandula Attila: im. 85.
- 88 Királyi János: im. 319–320.
- 89 Winkler Elemér: im. 33.
- 90 Uo. 93–94.
- 91 Uo. 33.
- 92 Uo. 67.
- 93 Uo. 67., 79., 91., 93.
- 94 Bessenyei Széll Farkas: A becstelenítés és a bíróság előtti megkövetés a Debrecen városi régi jogban. Debrecen. MDCCCXCVII. 14.
- 95 Bónis György: im. 52.
- 96 Winkler Elemér: im. 67., 79., 91.
- 97 Bessenyei Széll Farkas: im. 14.
- 98 Kállay István: im. 297.
- 99 Varga Endre: im. 22.
- 100 Uo. 67., 376., 705., 985.
- 101 Uo. 377., 582.
- 102 Hajdú Lajos: Büntett és büntetés Magyarországon a XVIII. század utolsó harmadában. Bp. 1985. 135.
- 103 Pandula Attila: im. 89.
- 104 K. Végh Katalin: Boldogkő. In: Várpítézetünk. ih. 119. Kiss Gábor: im. 78.
- 105 Kiss Gábor: im. 118.
- 106 Erdélyi Országgyűlési Emlékek. Történeti bevezetésekkel. A M. Tud. Akadémia megbízásából szerkeszti: Szilágyi Sándor. Bp., 1884. 10. 367. Az 1643. április 24-re Gyulafehérvárra egybehívott országgyűlés XI. articulusa.
- 107 Erdélyi Országgyűlési Emlékek. 1883. 9. 593. Az 1637-re Meggyesre összehívott országgyűlés X. articulusa.
- 108 C. S. II./1. 292., 1882. évi III. statutum

- 109 C. S. II./1. 218.
- 110 *Kiss Gábor*: im. 493.
- 111 *Pulszky Ágost-Tauffer Emil*: im. 278.
- 112 *Pál László*: im. 24.
- 113 *Varga Endre*: im. 432.
- 114 *Kállay István*: im. 299.
- 115 *Varga Endre*: im. 491.
- 116 *Bónis György*: im. 185.
- 117 *Varga Endre*: im. 407.
- 118 *Kölcsey Ferenc* összes művei, Bp. én. 240.
- 119 *Böloni Farkas Sándor*: Utazás Észak-Amerikában. Kolozsvár. 1834. 118.
- 120 *Szemere Bertalan*: Utazás külföldön. Pest. MDCCCXL. II. 69.
- 121 *Eötvös József–Lukács Móricz*: Fogházjavítás. Pesten. 1842.
- 122 A szokásos büntetési tételek összesítése alapján: 2–5 nap, 1, 3 hét, 1–3 hó, 6 hó, 1, 2, 3 és 6 esztendő (egy ízben 8 év) *Kállay István*: im. 298–299. 3 hét, 1, 2, 3 és 6 év – *Hajdú Lajos*: im. 136.
- 123 *Bónis György*: im. 187.
- 124 *Eckhart Ferenc*: A földesúri büntetőbíráskodás a XVI–XVII. században. Bp. 1954. 154.
- 125 *Eckhart Ferenc*: im. 166.
- 126 *Hajdú Lajos*: im. 136. 144.
- 127 *Balás Gábor*: Erdély jókora jogtörténete. I. Bp. 1979. 207.
- 128 Bot, vessző, korbács. Pesti Hírlap. 1841. 26. sz. március 31.
- 129 *Kállay István*: im. 297.
- 130 *Varga Endre*: im.
- 131 *Kállay István*: im. 298.
- 132 *Varga Endre*: im. 296.
- 133 *Kállay István*: im. 299.
- 134 *Varga Endre*: im. 629.
- 135 *Winkler Elemér*: im. 53.
- 136 *Bónis György*: im. 138. A rabélelmezés Egerben a felperest terhelte. A város csak abban az esetben avatkozott közbe, s finanszírozta az ellátást, ha arra az ellenérdekű fél teljesen képtelen lett volna. *Pandula Attila*: im. 47.
- 137 *Kállay István*: im. 301.
- 138 Országos Levéltár, K. 579. Igazságügyminisztériumi levéltár. (OL. IÜM.) Általános iratok, 681–682. cs.
- 139 Kimutatás a munkácsi fegyintézetben letartóztatott Szatmár megyei illetőségű fegyenczek által 1865 évi Március hó 1-ső napjától 1865 évi Augustus hó 31-ik napjáig megtérítendő élelmezési költségekről. OL.IÜM. K.579. 680.cs. 84/1867, fol. 8–15.
- 140 *Braidfwer Alajos* fegyintézeti igazgató a Helytartótanácsához. OL.IÜM.K.579.680.cs. 15832/6412. III/867. 1867. február 18.

- ¹⁴¹ OL.III.M.K.579.680.cs. 12/1866. fol 17., 18.; 841/1866. fol.22–23., stb.
- ¹⁴² 140. sz. jegyzetben megjelölt ügyirat külzetén: „Célhoz vezetőbb illetőségi adatok ki nem puhatolhatván: a benemlített fegyenczek beszédhetetlen élelmezési költségek az államszámvonóság által törlesztetni folyván: jelen ügydarab annak megtörténte után az irattárba tétetni rendeltetik”.
- ¹⁴³ A kodifikációra: *Hajdú Lajos*: Az első (1795-ös) büntetőkódex-tervezet. Bp. 1971.
- ¹⁴⁴ A szempci, tallósi és szegedi fenyítőházak eddig leghívebb feldolgozása: *Vajna Károly*: im. II. 25–528. Az intézetek iratanyaga: Csongrád Megyei Levéltár VII.101., 103., 104.
- ¹⁴⁵ *Pulzsky Ágost–Tauffer Emil*: im. 57–63., *Vajna Károly*: im. 7–23.
- ¹⁴⁶ A javaslatok leírás és története: Az 1843-iki büntetőjogi javaslatok anyagyűjteménye. A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából szerkeszti *Fayer László*. II. Bp. 1898.
- ¹⁴⁷ *Szöllősy Oszkár*: im. 34–35.

A PROGRESSZÍV ÉRA ÉS A NEW DEAL

Az amerikai történeti irodalomban a huszadik század két világháború közötti időszaka az érdeklődés középpontjába került, különösen a hatvanas években, amikor az ún. „új bal” irányzat jelentősen befolyásolta a kultúra minden területét. Ezeknek az éveknek zajos bel- és külpolitikai eseményei felvetik a kérdést, hol gyökereznek a jelen problémái. Újra és újra vizsgálat tárgyává teszik az ún. „Gilded Age”-t (aranyozott kort) a századfordulót megelőző évtizedek növekvő kapitalizmusát, a századelőtől kibontakozó reformmozgalmat, a Progresszív érá, s az utóbbi korszakon belül különösen a húszas évek Amerikájának társadalmi mozgásait, nagy politikai személyiségeit és a kormányzat változásait, a kormányzati intézkedéseket. Az első világháborút megelőző esztendőket, majd a húszas évek az államszervezetben és a jogintézményekben egyaránt jelentős változásokat hoztak, s a kérdés csupán az, hogy milyen mértékben kapcsolódtak a harmincas évek New Deal-intézkedéseihez.

A különböző történetírói irányok, a konzervatív, liberális vagy radikális irány természetesen a „Gilded Age” a Progresszív éra és a New Deal kapcsolatát eltérően értékelik. A nagyon széles körű tematikát magában foglaló irodalomban egyik központi kérdéssé a New Deal lett, főként az elnöki hatalom változásai a gazdasági válság és a második világháború éveiben. Úgyis megfogalmazhatnánk az eltérő irányzatok felfogását, hogy eltérő a válaszadás abban a kérdésben, mikor vált szükségessé a föderális állam gazdasági-szociális funkciójának olyan mértékű megnövelése, amely már a hagyományos amerikai értékrendet, az „individuális szabadságot” érinti. Milyen szerepet játszottak a kormányzati szervek, a kongresszus, az elnök és a legfelsőbb bíróság a gazdasági válságot megelőző, majd követő időszakban a gazdasági életet érintő kérdésekben. – Az eltérő tudományos megközelítések egy tény észlelésében megegyeznek: a laissez fair gazdasági koncepció feladása nem Rooseveltnél személyes műve, az amerikai hagyományként tisztelt szerződési szabadság korlátozása nem csupán a két világháború és az azokat kísérő világméretű ideológiai polarizáció következménye. Az amerikai gazdaság és társadalom változásai a századfordulóra nyúlnak vissza, s olyan konfliktushelyzetekben nyilvánultak meg, amelyek erőteljes föderális beavatkozást igényelnek. A beavatkozások nem szűkülnek le a gazdasági döntések formálására és az állami irányítás – vagy még inkább a szívesebben használt kifejezés „az állami befolyásolás” – szakszerű intézményeinek megszervezésére. Az első világháború előtti, de még inkább a háború utáni Amerika kénytelen volt szembenézni azokkal a különleges politikai jelenségekkel, amelyeknek eszmerendszere ugyan Európában alakult ki, de befogadásukra az amerikai társadalom is nyitott volt, így a „faji” diszkrimináció kérdésével, illetve a vagyoni különbség fokozódásával, amely viszont a munka szervezett védelmét igényelte, előbb a gyermekmunka korlátozását, majd a munkásfelügyeletet, végül a társadalombiztosítás rendszerét kényszerítette ki.

A húszas és harmincas évek történéseire helyezik a súlyt azok, akik a jelenségeket gazdasági és szociológiai megközelítésben elemzik, s a hatvanas évek problémáit vetítik

vissza az elmúlt fél évszázadra. Így döntő kérdéssé az válik, hogy a „szabad gazdaság” hagyományos eszközökkel — s immár a harmincas évek állami beavatkozását hagyománynak fogják fel — működhet-e ma is. E kérdés feltevői a kritikus évtizedek belső küzdelmeit nem vizsgálják, hanem az „eredményeket” adotttnak feltételezik, igazolással az állami beavatkozás hagyományának fenntartására, illetőleg esetleges csökkentésére. Henry C. Wallich — a Yale egyetem közgazdászprofesszorának könyve¹ a társadalombiztosítást, a munkanélküli segélyt, a magas adót a biztonság (a honvédelem) érdekében már olyan napi jelenséggént kezeli, amely nem tegnapi és mai, hanem generációk óta adott. Inkább azokat az intézményeket kutatja, amelyek úgy mond egy „szabad gazdaság változásaiaként” mint párhuzamos megoldások, vagyis állami és társadalmi intézmények, de ugyanakkor az egyének oldaláról egyaránt kezdeményezhetők. Így a társadalombiztosítás intézményei mellé a magán egészségügyi biztosítást sorolja mint kiegészítő és „kielegítő” intézményt. A gyakorlat azonban megcáfolja a magánút elsőbbségét és hatékonyságát, mert éppen a hatvanas évek szociális megmozdulásai következtében L. Johnson elnöksége alatt vezetik be a mindenkire kiterjedő ingyenes orvosi ellátást. Állami hatáskörbe utalja a kutatás-nevelés és közösségi szolgáltatás (házépítés) javítását, ám az élet e tételét is megcáfolja, mert a hatvanas évek „hosszú forró nyarai”, a gettólázaságok egész Amerikát felrázó eseményei J. F. Kennedy elnök beavatkozását igényelték mind a rend helyreállítása, mind a megfelelő élet- és lakásviszonyok létesítése érdekében.²

A növekvő szociális feszültség tény volt, a kérdés nem annak léte, hanem megoldásának módja volt. Átértékelődött a konzervatizmus jelentése, már nem a történések által a laissez faire — kapitalizmust jelölő fogalom, és nem az uralkodó elit hegemoniájának nyílt bevallása volt — ez csak az „új bal” szerzőinél figyelhető meg —, hanem egy olyan irányzat, amely napjainkban is aktuális lehet, mert „egy állandó fejlődés tudomásul vétele”. A közgazdasági szemlélet természetes velejárója a jelenkorban az újítás szükségességének felismerése akkor is, ha maga az üzletember mint társadalmi egyed konzervatív. A húszas évek progresszív éráját is meghaladottnak véli tehát Wallich professzor: „A húszas évek gazdasága nyers és spekulatív volt, de túljutottunk a bajokon és most már helyes rendszerünk van.” Milyen ez a helyes rendszer? „Amikor a sürgősség volt a döntő, a háború alatt, a központi ellenőrzést és irányítást alkalmaztuk, ha elmúlt a szükség, ellenkezőleg. Szerencsére a szabad gazdaság tud változtatni.”

Az állami beavatkozás és egyéni szabadság ellentmondásait elemezte Daniel Bell írása is,³ amely már címében is elárulja a szándékot, illetőleg a kérdésre adott választ. Arra a kérdésre, hogy van-e Amerikának uralkodóosztálya, a szociológiai elemzés az amerikai történelem sajátosságainak felmutatásával azt akarta bizonyítani, hogy a társadalmi osztály fogalma helyébe Amerikában az érdekcsoportok különbözőségéről lehet csak szó. Számunkra fejtegetéseinek az a következtetése jelentős, amely egybehangzóan Wallich közgazdasági nézeteivel a harmincas évek intézményrendszerét, az állami befolyásolás, illetve irányítás eszközeit sorolta a társadalmat fenntartó intézmények közé, és működésüket — ebben ellentétes Wallich nézeteivel — immár nem esetlegesként, hanem tartósan működő „vészfék”-ként fogta fel. A roosevelti kormányzat intézkedéseit a csoportérdekeket megvalósító, az ellentmondásokat ily módon mintegy „kiegyenlítő” hatásúnak fogta fel. Érdekes kritikája a tudományos irodalom Rooseveltképéről s egyben saját felfogásának megfogalmazása, amely az amerikai politológiai iro-

dalom jellemző fogalomrendszerét használta. „Roosevelt arisztokratikus bája” megzavarja, hogy a New Deal-periódust történelmi perspektívába állítsák — írta — így Rooseveltet Solonként ábrázolják, kinek reformjai megakadályozták a tulajdon nélküli tömegek sorradalmát, vagy Tiberius Gracchusként, aki elhagyja osztályát, hogy néptribun legyen, Rooseveltt volt — e hamis ábrázolások szerint — Napoleon is, aki manipulálta az egyik osztályt a másikkal szemben, hogy fenntartsa saját vezetését. Más vélemény szerint a New Deal mélyreható szociális reformsorozat és meglehetősen naivan, de szándékosan maga Rooseveltt nevezte azt az emberi jogok megerősítésének a tulajdonjog felett. Szellemesen jegyezte meg Bell „De ennek kis jelentősége van, akár filozófiai, akár praktikus értelemben. Az ártámogatás a farmereknek tulajdonjog vagy emberi jog?” Valójában a New Deal a csoportjogok elismerése, és a csoportigényt — inkább mint az egyesét — az állami támogatásra, fogalmazza meg.⁴

Az első világháborút megelőző évek politikai irányzatai között, amelyek mélyreható változást fejeztek ki az amerikai társadalmi és politikai gondolkodásban, a *progresszívizmus megítélése* a legjelentősebb abból a szempontból, hogy programjában és támogatói között milyen erők hatása mutatható ki. W. Wilson politikai karrierje mint New Jersey kormányzójáé, majd mint elnöké, a progresszívizmus immár szembetűnő jelentkezése. A politikai irodalom⁵ alakját úgy tartotta számon mint ritka politikai tehetséget, aki pártvezetőként a demokrata párt politikáját befolyásolta. A párt kongresszusi és országos szintű vezetői között számos konzervatív politikus fontos szerepet játszott. Ennek ellenére az 1912-es elnöki kampánya idején már felszínre tört egy új csoport tevékenysége. Ez a főleg értelmiségiekből álló csoport, amelynek beállítottságát „idealistának” jellemzi a politológiai irodalom, a politikai korrupció ellen lépett fel, főleg az üzleti körök nyílt politikai erőszakosságát kárhozatta a kort foglalkoztató olyan kérdésekben, mint a munkásbiztosítás, női jogok, faji kérdés, illetve a bevándorlás. A politikai, szociális és gazdasági „igazságosságért” Wilson által a New Freedomban meghirdetett elvekért e csoportnak a gyakorlati politika akadályait kellett leküzdenie.

A progresszív éra eltérő bemutatása a történetírásban részben a történész generációk eltérő felfogásában, részben pedig abban leli magyarázatát, hogy a történeti vizsgálódások a századfordulótól az első világháborúig vagy a háborútól a gazdasági válságig terjedő időszakot tárgyalták-e elmélyültebben, s ehhez képest meghatározó jelentőségűnek melyik időszakot tekintik. A századfordulót követő évtized még a polgári radikális és ún. populista progresszív városi és farmervédő politika hagyományait vitte tovább, míg a háborút megelőző és követő időszak az egyre erősödő értelmiségi csoporttevékenységet mutatta. Wilson New Freedomja éppúgy, mint Benjamin P. De Witt könyve⁶ a későbbi történészgenerációk egyik jelentős irányzatának az ún. liberális szárnynak példaképe maradt. Szerintük a háború előtti évtized fő jellemzői: a politikai és gazdasági ellenőrzésből kikapcsolták a privilegizáltak érdekeit, a demokráciát kiterjesztették a gyengék védelmében, a gazdaságpolitikában a monopóliumok, a bankok és trösztök érdekeit korlátozták, a vasúti és általában a szállítási díjakat szabályozták, az alacsony adószintet fentartották, a női és gyermekmunka védelmét, valamint az élelmiszer tisztaságát és ellenőrzésének hatékonyságát biztosították. Az állami politika szintjén a közvetlen, első fokú választás (primary) reformja, a szenátorok választásának alkotmánykiegészítéssel történő bevezetése, a női választójogról és alkoholtilalomról rendelkező alkotmánykiegészítések kiharcolása következett be.

Az ötvenes évek történészei merőben másként ítélték meg a kort. Voltak olyan szélsőséges nézetek, amelyek annyira összekapcsolták a háború előtti és utáni korszakot, hogy a progresszív érárt — mint történeti periódust — valójában nemlétezőnek, s „történeti találmánynak” minősítették.⁷ Más vélemény szerint a progresszív érárt a középosztály-centrikusság jellemezte, szemléletét a vidéki középosztály határozta meg, mely védte pozícióját a plutokratákkal és bevándorlókkal szemben egyaránt, ki akarta küszöbölni az amerikai társadalmi igazságtalanságokat. Az új bal történészei a progresszív érá társadalmi hátterét s a korszak jellegét negatívan ítélték meg, így különösen: Gabriel Kolko⁸.

Szerinte kifejezetten a konzervatív politika jellemezte a korszakot, nem csupán azért, mert csak szolid opposíciója a nagy üzletnek, hanem mert maguk a nagy üzletemberek irányították a mozgalmat. Kolko úgy vélte, hogy az instabil gazdasági helyzetből az ipar föderatív szintű szabályozásával kívántak kijutni. A jelenlegi amerikai gazdaságpolitika eredetét e korszakba vezette vissza, s szerinte e korszak alapozta meg a nagytőke jelenlegi dominanciáját.

Az amerikai szociológiai irodalomban a progresszív korszak és a New Deal kontinuitását kívánta kimutatni az a reális felfogás, amely a két korszak vezető politikusainak egymáshoz való viszonyát és nézeteikben mutatkozó közös vonásokat vizsgálta. A progresszió és konzervativizmus választóvívének tekintették a szociológusok a női választójog és a munkáskérdés megítélését a korszak politikájában. A New Dealhoz fűződő kapcsolatot Otis Graham százhatvannyolc progresszívista álláspontját elemezve vizsgálta, akik átértékelték a harmincas éveket. Arra a megállapításra jutott, hogy közülük öt következetesebben reformpárti volt, mint a New Deal, negyven támogatta azt, hatvan ellenezte, a többi részben eltérő álláspontot képviselt. A két korszak politikája mögött tehát más-más társadalmi erők voltak, állapította meg Graham. Az eltérés természetes, hiszen a progresszív érá a New Dealtól részben eltérő értékrendszert képviselt, ami különösen a föderatív államszervezet szerepének megítélésében mutatható ki. E téren különösen hasznos a jogtörténeti elemzés. Peter G. Filene⁹ csatlakozott a korszakot tárgyaló egyik vezető történeti személyiség Hofstadter véleményéhez. A progresszív érá társadalmi hátterét a középosztályban látta, de kimutatta, hogy közülük különösen a déliek ellenezték a női választójogot. Azok az elemzések, amelyek a progresszívisták politikai nézeteit államonkénti megoszlásukban tanulmányozták, hasonló eredményre jutottak. Kaliforniában többségük városi, középosztálybeli amerikai születésű protestáns, fiatal (40 év alatti) egyetemi végzettségű értelmiségi vagy kisebb üzleti körből jövő. De nem munkások és nem farmerek. A progresszivizmus konzervatív jellegét sommásan megállapító új bal történészeinek véleményét még akkor is érdemes figyelembe venni, ha e véleményeket nagymértékben meghatározta a Dew Deal negatív értékelése és ha azokat — ahogyan a bevezetőben utaltunk rá — a hatvanas évek eszméi befolyásolták. A negatív mérlegben ugyanis több reális, a későbbiekben bizonyítható megállapítás szerepel: így az, hogy a törvényhozásban az állami beavatkozást az üzleti körök irányították, és hogy egyáltalán inkább az üzlet irányította a politikát, mint fordítva. — Legjobban érzékelhető e tétel igazsága a pénzügyi politika terén. A fő vádak, amik a New Dealt és azt megelőző progresszív érárt illették, hogy eszközrendszerében kedvez az üzletembereknek, akik a kormányzatba bekerültek, sőt elnöki pozícióba jutottak, mint Theodor Roosevelt, és hogy általuk a gazdasági folyamatok ellenőrzésére

létrehozott bizottságok ugyancsak az üzleti világ behatolását jelentették a politika szférájába. Végül fő érvek az állami gazdasági irányítás elítélésében, hogy a progresszív érárt megelőzően a föderális kormányzat monopóliumellenes volt, és az új tőkésekkel szemben a régi vidéki individualizmust képviselte. Példa erre a National Association of Manufacturers (a gyáriparosok országos szövetsége), amely a kormányzat intézkedéseit támogatta és ezek az intézkedések éppen nem a kistőkésék győzelmét jelentették a trösztök felett, hanem a nagytőke érdekében a gazdasági döntések racionalizálását célozták.

Kolko a progresszív korszakról szólva¹⁰ felvetette a kérdést: milyen gazdasági érdekek vezették 1900-tól 1914-ig terjedő időben a föderális kormányzat beavatkozását gazdasági téren. Megállapította, hogy a föderális kormányzat beavatkozása mindig jelen volt, és sohasem volt igazán laissez fair politika, amit bizonyított a vasutak állami finanszírozásának múlt századi politikája. A korporációk növekedésével a verseny is nőtt, alapvető üzleti és pénzügyi érdekek kerültek veszélybe, e folyamatokat ellenőrzés alá kellett vonni. Sok üzletember véleménye fogalmazódott meg abban a progresszivisták nézetében, hogy csak az állam képes racionalizálni a gazdaságot. E racionalizálásra kétféle lehetőség nyílt: vagy törvényhozási beavatkozás, vagy pénzügyi eszközök. A progresszív érá mindkettőt alkalmazta ami természetes, mert a vezető politikusok Th. Rooseveltt, Taft és Wilson alapvetően konzervatívok és a régi. Hamiltontól származó, nézeteket vallották a gazdaság és politika egységéről. A progresszív érá az állami ellenőrzést a gazdasági szférában a törvényhozás nehézkes eszközén túl az állam és üzleti körök közötti szerződésekkel is realizálta. E formát különösen Th. Roosevelt kedvelte. A kormányzati beavatkozás nyílabb formája a gazdasági folyamatok ellenőrzésére létesített bizottságok rendszere volt.

Szemben a történészek álláspontjával, amely az elnöki hatalom túlsúlyát észlelte a kongresszussal szemben a gazdasági szférában, Kolko az elnök és a kongresszus együttműködését a törvényhozásban éppen a korszakra jellemzőnek tartotta. Így a kongresszus már Wilson idején a bankreform mellett volt és már jóval Roosevelt New Dealje előtt kereskedelmi bizottság felállítását fontolgatta. Kolko szerint mindez azt bizonyítja, hogy az üzletemberek hamarabb nyerték meg a képviselőházat és a szenátust, mint az elnököt.

A progresszív érá társadalmi bázisát a hagyományos és „új bal” történészekről eltérő szemszögből tárgyalta az egyes szakkérdéseket vizsgáló történeti irodalom. A városi reformokkal foglalkozó Joseph Huthmacher a Delawere Egyetem tanára, tanulmányában a század első évtizedeinek urbanizációját vizsgálva jutott el megállapításaihoz.¹¹ Szerinte a progresszív érá társadalmi bázisa nem szűkíthető le a yankee középosztályra – miként azt a liberális történészek állították –, az alsóbb társadalmi rétegek, a munkások és bevándorlók is támogatták a reformokat, amelyektől sorsuk javulását várták. A 19. század végi populisták és agrárradikálisok már felleptek a trösztök szabályozása, a jövedelemadó reformja, a munkástörvényhozás, a szenátorok választásának követelményei mellett. Az 1900 és 1920 közötti intézmények megfeleltek e követelményeknek. Így főként a Clayton Act, amely a Sherman-féle tröszt-ellenes törvénynek szakszervezetek elleni felhasználását tiltotta meg, az Interstate Commerce Commission, illetve a Federal Trade Commission felállításának szorgalmazása, a gyermekmunka szabályozása és prohibíció körüli küzdelmek. A progresszivistákhoz csatlakozó kisemberek a kor-

mányzat szerepét nem a gazdaság irányításában, hanem a gazdaság felett gyakorolt ellenőrzésében látták és egzisztenciális védelmet vártak tőle.

Huthmacher a progresszív éra munkásvédő intézkedései, valamint a New Deal hasonló tárgyú jogalkotása között személyi összefüggéseket is kimutatott. Az 1911-ben a Triangle Company üzemében kiütött tragikus következményű tűzvész erősítette a munkásvédelmi intézkedésekért és munkásbiztosításért folyó harcot, amely New York városban különösen aktuális volt. New Yorkban ugyanis 1880 óta óriási ütemben fejlődött a ruházati ipar. A nagyszámú gyermekmunkás sorsát már több évtizeden keresztül a társadalmi figyelem középpontjában állították a különböző szervezetek.¹² Az 1911-es tűzvész alkalmával, amikor sok fiatal leány vesztette életét, az eddigi és kevésbé hatékony szervezetek helyét a jogalkotás terén is szép eredményt felmutató New York State Factory Investigation Commission vette át. Munkájának eredményességét mutatja, hogy négy év alatt közel ötven, a munkát érintő törvényt adtak ki. A bizottság legaktívabb tagja Robert F. Wagner szenátor, segítője Alfred E. Smith, mindkettő az East Side-ről (akkor itt lakott az európai bevándorlók értelmiségi elitje), legsikeresebb lobbystájuk pedig Miss Francis Perkins, az ismert feminista. Érthető, hogy az 1935-ös Social Security Act-ot, amely a társadalombiztosítást föderális szintre emelte, ugyancsak Wagner szenátor kezdeményezte, s a föderális szintű Department of Labor vezetője: Miss Perkins volt. A munkásvédelem szervezett formáival, így a National Consumer's League, a National Child Labor Committee, a Women's Trade Union League, valamint az American Association for Labor Legislation tevékenysége szorosan kapcsolódik a NCL Labor Standard Committee munkájához, amelyet 1932-ben hoztak létre, s tevékenysége a New Deal jogalkotáshoz fűződött.

A világháborút megelőzően már jelentkezett, majd a háborút követően néhány évig jelentős társadalmi erőket mozgósított az ún. „100%-os amerikanizmus”, amely rasszista értelemben tett különbséget a kisebb és nagyobb „értékű” népek között. Különösen a bevándorlók ellen lépett fel egzisztenciális okokból, és elsősorban a protestáns őslakosságú kisvárosokban kapott támogatást.¹³ Ez az irányzat megosztotta a középosztálybeli progresszivistákat, de még inkább a kisvárosi konzervatívokat, míg a húszas évek végére lehanyatlott.

A progresszív éra második évtizedének (1920–1930) társadalmára, foglalkoztatási és települési szerkezetére egyre növekvő mértékben jellemzőek az első évtized társadalmi feszültségei. Jóllehet a farmer lakosság a legtermékenyebb a társadalmi reprodukcióban, mégis ebben az évtizedben 31,6 millióról 30,4 millióra csökkent, míg a nem farmer lakosság 74,1 millióról 92,3 millióra emelkedett, a városiasodás üteme tehát rohamosan nőtt. A százezer lakoson felüli városok száma 32,4%-kal nőtt, míg a kis településeké (2500–5000 lakos) csak 7,6%-kal. A legjelentősebb változás a négerek városba költözése és a nők munkába állása volt. A női munkavállalók száma 8,3 millióról 10,6 millióra emelkedett, s a munkavállalók között különösen jelentős a férjezett nők arányának növekedése az előző évtized 1,9 milliójával szemben 3,1 millióra. A nők számára a munkavállalás többé már nem volt átmeneti jellegű, amely a férjhezmenéssel véget ért. A kettős hivatást vállaló nők száma igencsak megnőtt. A gyermekmunka szabályozása, illetve tilalma bizonyos munkaterületeken, valamint az iskolai felügyelet szigorítása együttesen eredményezték, hogy a fiúk körében 6%, a leányok körében 3% csökkenést mutatott a munkavállalás, ezzel az expanzív kapitalizmus egyik jellemzője

tűnt el. A munkanélküliek alacsony száma – alig több mint egy millió – mutatja a gazdasági prosperitást. A nagy gazdasági válságot megelőző évtized amerikai gazdaságát mégis leginkább a nemzeti jövedelem ugrásszerű növekedése mellett a bérek mérsékelt növekedése jellemezte, s ez már magában véve is magyarázatot adhat a termelés és a piac közötti ellentmondásra.

A nagy gazdasági válság döntő okára Irving Bernstein¹⁴ mutatott rá, aki a hetvenes évek dokumentarista történetírásának jeles alakja. A társadalmi egyensúly felbillenésének okai között éppen a bérek lemaradását emelte ki. 1923 és 1929 között a nemzeti jövedelem 64,1%-os növekedése mellett a bérek növekedése mindössze 20,6% volt. A Brookings Institut adatai (1929) szerint a nemzeti jövedelem megoszlása jól mutatja azt, hogy az amerikai életforma hozzáférhetetlen lett a lakosság túlnyomó részének. A családok minimális megélhetési költségét 1400 dollár évi jövedelemben, míg az amerikai életforma (ház, kocsi) biztosítását 2500 dollár évi jövedelemben állapítva meg mutatta ki a jövedelmi megoszlást. A létminimum alatti és feletti számok megoszlása: 6 millió család (21%), évi 1000 dollár alatt, 12 millió család (42%) évi 1500 dollár alatt keresett. Az amerikai életformát biztosító jövedelmet tehát a családok több mint 70 %-a nem érte el. A szélsőséges jövedelemelosztást mutatja továbbá, hogy az évi nemzeti jövedelem 34%-a a családok 0,9%-a között oszlott meg. A leggazdagabb családok száma, akik évi egymillió dollárt meghaladó jövedelemmel rendelkeztek, megsokszorozódott, 65-ről 513-ra emelkedett.

A korszak végén bekövetkezett kormányzati politikai váltást a gazdasági szférán kívül lévő, de nem kevésbé jelentős demográfiai adat teszi érthetővé. Az 1928-as elnökválasztás idején a bevándorlók második nemzedéke jelentős szerephez jutott, mert az 1920-tól 1928-ig terjedő időben 17 millió potenciális választó érte el a választójogosultsághoz szükséges 21. életévet. A Demokrata Párt kampánya során ezt ki is használta.

A nagy gazdasági válság idején elnöki pozícióban lévő Herbert Hoover személyiségének és működésének megítélése az amerikai történeti irodalomban ellentmondásos. A progresszív éra és a New Deal határmezsgyéjére esett négyéves elnöki ciklusa. Ő volt kénytelen megtenni az első lépéseket a gazdasági folyamatok ellenőrzésére, s a föderális intézmények kiépítésére. 1922-ben jelent meg könyve az „American Individualism”, melyben bírálóan írt „rendszerünk keserű eredményeiről”, a 12 órás munkaidőről, a munkásvezetőkkel szemben tanúsított arroganciáról, amely a vállalkozókat jellemezte, a gyermekmunkákról, amely néhány államban még mindig létezett, a tisztességtelen versenyről, a vallási türelmetlenségről. Carl N. Degler, aki megrajzolta H. Hoover portréját,¹⁵ azt emelte ki, hogy könyve megírása idején a későbbi elnök még irtózott a privát vállalkozásba való beavatkozástól, és a költségvetési egyensúly nagy tisztelője volt, vagyis azt a két politikai elvet, amelyet legjobban tisztelt, elnöksége idején feladni kényszerült. Úgy találta mégis, hogy H. Hoover nem „az utolsó régi elnök”, hanem „az első új elnök” abban az értelemben, hogy átmeneti figurája volt az állami kormányzat erősödésének a depresszió idején. Hoover ilyen megjelenítése csak bevezető volt ahhoz az értékeléshez, hogy a New Deal a „harmadik amerikai forradalom”. Ehhez az értékítéléshez hozzájárult Hoover és Roosevelttel személynének összekapcsolódása, amely még a progresszív éra idején alakult ki. F. D. Roosevelttel a Wilson kabinet tagjaként Hoover elnökjelölését már 1920-ban támogatta, s később, a harmin-

cas években sem vonta meg tőle baráti elismerését. Hoover valóban nagy érzékenységet mutatott a munkásproblémák iránt. Már 1920-ban védelmébe vette a sztrájkjogot és a kollektív szerződések elismertetése mellett emelt szót, a Harding-adminisztráció Secretary of Commerceként (kereskedelmi államtitkár) ellenezte a beavatkozást a vasútassztrájkba, s talán ez a szociális mozzanat kötötte össze alakjukat leginkább. Hoover szolgált Coolidge adminisztrációjában is, memoárjában találón jellemzte őt, de bíráló szavainak irányával sajátmagát is: „fundamentalista volt (Coolidge) a vallásban, a gazdaságban és a szociális rendszerben éppenúgy mint a horgászatban.”¹⁶

Későbbi elnöki szerepének megítélése szempontjából jelentős annak kiemelése, hogy a Secretary of Commerce funkcióján kívül a háború utáni rekonstrukcióban minden szempontból részt vállalt. Így a mezőgazdaság, munkaügy, pénzügy és külpolitika rekonstrukciójában egyaránt.¹⁷

H. Hoover politikájának progresszivistá vonásai a nagy gazdasági válság idején mutatkoztak meg leginkább. A válságot illetően elvetette azt a megközelítést, amely szerint a krízis állami beavatkozás nélkül „fut le”. A Secretary of Treasury Mellon – akit az elnök vidéki bankárnak tartott –, véleménye tükrözte a „rég” gazdasági felfogást. Szerinte a krízis „megtisztítja a rothadságtól a rendszert. A magas életszínvonal lehangyollik, az emberek keményebben dolgoznak, erényesebb életet élnek. Az értékeket megbecsülik, az életrevaló emberek megelőzik a kevésbé ügyeseket”. – Hoover a tőzsdetrach után nyomban munkához látott, nem bízván a gazdasági spontaneitásban. Összehívta a prominens üzleti, munkás- és agrárvezetőket, hogy tervet dolgozzanak ki a gazdaságon belül a krízist ellensúlyozó lépésekre. A bérek fenntartására és a foglalkoztatottság biztosítására hozott intézkedéseikhez hozzájárultak a számottevő gazdasági érdekeltségek. 1929 decemberében a Kongresszushoz intézett üzenetében Hoover már intézkedéseinek hatékonyságával dicsekedett. Januárban kiterjesztette a közmunkát, így pl. a magasvasút építését. 1930 júliusáig már 800 millió dollárt költött a föderális kormány a közmunkákra, az elnök ugyanakkor felhívta az államokat és helyi közösségeket, hogy kövessék a föderatív kormány példáját, s nem karitás-tevékenységgel, hanem a nemzeti szintű együttműködéssel küzdjék le a krízist. Figyelme ugyanakkor a depresszió elmélyülésének megakadályozására irányult. Javaslatot tett a bankreformra, megakadályozta, hogy a pénz a produktív szférából a spekuláció felé irányuljon. Figyelembe véve azt, hogy a válság világméretűvé vált, a feladatokat így körvonalazta: „széles körű helyreállítást kell végeznünk függetlenül attól, hogy máshol mi történik”. Szemben a gazdasági fatalista nézetekkel, 1930 októberében az American Bankers Association gyűlésén e véleményét hangsúlyozta: „A gazdaság fatalistái bizonygatják, hogy ezek a krízisek kikerülhetetlenek és visszatérőek. Szeretném emlékeztetni e pesszimistákat, hogy valaha ugyanezt állították a tífuszról, koleráról”. „Nincs felmentés az előrelátás alól. Hiszem, hogy a kontroll, ahogyan lehetséges, a modern üzlet génusza.” H. Hoover fogalmazta meg először az amerikai történelemben azt a gondolatot, hogy a kormányzat felelős a munkanélküliség megelőzéséért.

Ami a konkrét gazdaságpolitikai intézkedéseket illeti, az elnök még 1931 májusában is félt a föderatív pénzügyi alapok kimerítésétől, amely a budget egyensúlyát felboríthatja. 1931 decemberében a Kongresszushoz intézett üzenetében tizenkét pontos programot nyújtott be. Ezek között már szerepelt a New Deal későbbi befolyásos szervezetének létesítése a *Reconstruction Finance Corporation* (továbbiakban: RFC),

a bankok stabilizálására és a gazdaság helyreállítására. 1932 februárban a Kongresszus az ő ajánlására cikkelyezte be a Glass-Steagall Banking billt, amely a Federal Reserve Banknek alapokat biztosított és kölcsönöket folyósított. Az Interstate Commerce Commission engedélyével a RFC pénzügyi segílyt biztosított a vasútnak is.

A válság leküzdésére tett intézkedések terén a Demokrata Párttal, s F. D. Roosevelttel, New York állam kormányzójával került szembe, ellenezve a munkanélküli segíly föderális szintű rendezését. F. D. Roosevelttel ugyanis már 1931 augusztusában New York állam törvényhozásában sürgette, hogy „a munkanélküli segílyt a kormányzat részéről ki kell terjeszteni, nem mint jótékonytságot, hanem mint szociális kötelességet”. Jellemző, hogy az ország közvéleménye 1932 februárjában még Hoover álláspontját követte, amit mutat annak a javaslatnak sorsa, amelyet Robert M. La Follette szenátor terjesztett elő a föderális segílyalap létesítéséről. A törvényjavaslatot a szenátusban 48:35 arányban leszavazták, a leszavazásban 40%-ban demokrata szenátorok vettek részt.

A munkanélküli segíly föderális szintű rendezésére 1932 májusában országos kampány indult. H. Hoover elveit azonban csak akkor adta fel, amikor a konzervatív demokraták szenátusi vezetője is a segíly mellett nyilatkozott. Az elnök ekkor jelenti be, hogy a RFC támogatásával a segílyt föderális szinten biztosítják. Hoover gazdaságpolitikájának alapelvét, hogy ti. az antidepressziós vállalkozás a magánüzlet támogatására és nem annak helyettesítésére szolgál, nem adta fel, mert a RFC visszafizetendő kölcsönöket és nem segílyeket biztosított a magánvállalatok részére. Hasonló elvekre épült a többi szervezet is, így a Federal Home Loan Board, amelyet a Kongresszus 1932-ben alapított a házépítések kölcsönrel történő támogatására. Hoover gazdasági ideológiája végig az individualizmus volt, amelyet azonban a háború utáni rekonstrukciós intézkedések tapasztalata alapján a válság első éveiben több-kevesebb sikerrel korrigált az állami ellenőrzés és befolyásolás eszközeivel.¹⁸

Hoover és Roosevelt gazdaságpolitikájában – egyben társadalompolitikájában – a legjelentősebb ellentét a munkanélküliség megítélésében mutatkozott meg. Ezen a téren, amely Hoover újraválasztásának, illetve Roosevelttel elnökké választásának mintegy próbaköve volt, Hoover még kongresszusi többséget tudhatott maga mögött. Majd intézkedéseinek félsikere győzte meg a demokrata pártot az erőteljesebb gazdasági befolyásolás politikájának elfogadásáról. Hoover politikája mégis jelentősen előmozdította a New Deal-t elsősorban a nagy jelentőségű RFC megalapításával. Az elnök második gazdasági alapelvét, a kiegyensúlyozott budget követelményét ugyancsak a mélyülő gazdasági krízis döntötte meg. Jellemző, hogy még az 1932-es elnökválasztási kampányban F. D. Roosevelttel is a demokrata párt jelöltjeként olyan programmal indult, amely ostromozta a kormányt amiatt, hogy 1927-től 1932-ig a kiadások 50%-os emelkedést értek el. A deficit olyan mérséklését ígerte, amely mindössze 25%-os túlköltekezést enged meg. A New Deal éveinek kellett ahhoz eljönni, hogy a kormány beavatkozásának fokozását elismerjék, s ennek pénzügyi következtetéseit is levonják.

H. Hoover elnöki működése az alapvető gazdaságpolitikai és szociálpolitikai különbségek ellenére Roosevelttel adminisztrációjának bevezetőjeként fogható fel. A két elnök között a kormányzati szervek szerepkörének megítélésében hasonlóságok mutatkoztak, s ez teszi termékennyé azt a jogtörténeti elemzést, amely a New Deal kormányzati

reformjainak bemutatásakor a Progresszív Éra és a New Deal hasonlóságából és nem különbségeiből indul ki.

Jegyzetek

- ¹ Wallitch, H. C.: The Cost of Freedom. 1960. In: Basic Issues of American Democracy. Ed.: Bishop, Hillman M., Hendel, Samuel. New-York, 1965. 457–469. (A továbbiakban: Basic Issues.)
- ² Executive Order 11063, Equal Opportunity in Housing. 27 Federal Register 11527 (November 24, 1962.). Amely a Kongresszus által 1949-ben alkotott Housing Act-ra hivatkozással a Housing and Home Finance Agency bevonásával kölcsönöket folyósított a törvényben deklarált jog megvalósítására „of the goal of decent home and suitable living environment for every american family” (A lakályos otthon és megfelelő életviszonyok kialakítására minden amerikai család részére). Kennedy John F.: Preserving the Peace in Alabama. S. 332. Use of Militia and Armed Forces to Enforce Federal Authority. S. 333. Interference with State and Federal Law. E kormányrendeletekkel az elnök a hadsereg és a rendőrség bevetését rendelte el „az összeesküvés, a felkelés és házi zavargások leverésére”. „Ha azok veszélyeztetik az állam, vagy az Egyesült Államok jogrendszerének érvényesülését.” – Proclamation 3542. Unlawful Obstructions of Justice and Combinations in the State of Alabama. – By the President of the United States of America. A Proclamation. (Federal Register 5705. June 12, 1963.) Az utóbbi proklamációt azért adta ki az elnök, mert Alabama kormányzója nyilvánosan deklarálta, hogy nem hajtja végre, sőt megakadályozza a június 5-én kiadott rendelkezéseket, amelyekkel az elnök a föderális kerületi bíróságnak a döntését kívánta érvényre juttatni. E határozat két, arra alkalmas néger diáknak – az egyetem felvételét elutasító határozatával szemben – jogot adott az egyetemi tanulmányokra, alapítva e döntést az 1955. július 1-i Lucy v. Adams-ügyre. A példa jól mutatja a bírósági döntés, a helyi végrehajtó rendelet és az elnöki rendelet összefüggését. In: The President. Roles and Powers. Ed.: Haight, D. E., Johnston, L. D. Chicago, 1968. 144–146. (A továbbiakban: The President.)
- ³ Bell, D.: Is there a Ruling Class in America? – a „The End of Ideology” 1962-ben megjelent könyvének egy része. A mű C. Wright The Power Elite c. könyvével vitatkozik. In: Basic Issues. 519–538.
- ⁴ Bell: i.m. 533–534.
- ⁵ Link, A. S.: Woodrow Wilson and the Democratic Party. In: The President, 253–262.
- ⁶ De Witt, B. P.: The Progressive Movement. A Non-partisan Comprehensive Discussion of Current Tendencies in american Politics. New-York, 1915. In: Twentieth Century America. Recent Interpretations. Sec. Ed. New-York, 1974. (Továbbiakban: T.C.A.)
- ⁷ Link, A. S.: Woodrow Wilson and the Progressive Era 1910–1917. New-York, 1954. Link véleményének értékelését ld. Hofstadter, R.: The Age of Reform. From Bryan to F. D. Roosevel. N.Y. 1954. 135–166.
- ⁸ Kolko, G.: The Triumph of American Conservatism: a Reinterpretation of American History 1900–1916. New-York, 1963. Kolko az új bal történészeinek vezető alakja. Fő műve: Change and Continuity in Twentieth Century America: The 1920^s. 1968. E mű fordította a történészek figyelmét arra a kérdésre, hogy mi az állam szerepe a gazdasági életben. Így Weinstein, J.: The Corporativ Ideal the Liberal State. 1900–1918. Boston, 1968. In: T.C.A. 22–27.
- ⁹ Filene, P. G.: An Obituary for the Progressiv Movement. In: T.C.A. 43–45.
- ¹⁰ Kolko, G.: The Triumph of Conservatism. In: T.C.A. 22-27.
- ¹¹ Huthmacher, J.: Urban Liberalism and Age of Reform. In: T.C.A. 13–15.
- ¹² New York város iparának méreteire, s a gyermekmunka alkalmazásainak arányára jellemző adatokat közöl, a gyermekmunka védelmére alakult szervezetekkel tárgyalja. Felt, J. P.: Children at Work. The Underside of American History. New York, 1974. II. 12–28.

- ¹³ A néger, balkáni, zsidó, ázsiai kisebbség helyzetéről: *Higham, H.*: The Tribal Twenties. In: T.C.A. 138–158, *Colben, S.*: The Failure of the Melting Pot. In: The Underside of American History. Sec.Ed.1974. New York, 1974. 153–160.
- ¹⁴ *Bernstein, I.*: The Worker in an Unbalanced Society. In: T.C.A. 169–182.
- ¹⁵ *Degler, C. N.*: The Ordeal of Herbert Hoover. In: T.C.A.
- ¹⁶ *Degler*: i.m. 198–199.
- ¹⁷ *Koenig, L. W.*: Advising the President. In: The President. 200.
- ¹⁸ *Degler*: i.m. 202–205.

A VEZÉRKAR SZEREPE A KATONAI ÉS A POLITIKAI DÖNTÉSEKBEN MAGYARORSZÁGON (1919—1939)

A magyar vezérkar 1919-et követő összefoglaló történetét még nem írták meg. Amit tisztáztak — a vezérkar szerepe néhány sorsdöntő vagy kritikus helyzetben, így 1941 júniusában, 1944 márciusában és októberében — azt inkább a politikatörténet szempontjából tették.

Kézenfekvő: a vezérkar történetét több oldalról lehet ismertetni. Szóba jöhet így a vezérkar tisztán katonai intézményként felfogott története, amely nyilván a háborús években válhatott a legjelentősebbé. Ettől némileg eltérő megközelítést kíván, ha a vezérkar politikai szerepvállalásait, a kül- és a belpolitikában feltűnő jelenlétét vizsgáljuk. Ez utóbbi szintén — amely az előbbtől nyilván csak elméletileg választható el — több szempontból tűnik tisztázhatónak. Úgy is, hogy figyelemmel kísérjük: milyen pozíciókat szerzett a vezérkar, illetve a vezérkar főnöke a politikai döntéseket hozó mechanizmusban, illetve mennyiben kényszerült ellenőrzés elfogadására a politikai tényezők részéről. E keretben önálló ága lehet a vizsgálódásnak a vezérkar főnökének függősége a vezérkartól, amely katonai kérdésekben alig, katonapolitikaiban olykor, politikai értelemben viszont eléggé gyakran tűnt fel.

További ellentmondás: miért és hogyan tért el a katonai döntések előkészítésére és végrehajtására rendelt intézmény hagyományos feladatkörétől Magyarországon?

E rendkívül sajátos fejlődés forrásvidéke az 1919–20-as évek Magyarországa. Amikor Horthy kormányzóvá választását követően 1920 áprilisában megszűnt az ún. nemzeti hadsereg Fővezérsege, a politikai-hatalmi viszonyokat még — bár már nem sokáig — meghatározó katonai csoport feladata volt, hogy az államfőnek a hadúri jogokon kívül lehetővé tegye a Fővezérség legzavartalanabb átmentését. Erre a vezérkar főnöke funkciójának további bővítése látszott a legalkalmasabbnak. Ezt már 1920 márciusban körvonalazták,¹ majd elkészítették a vezérkar működéséről intézkedő döntést, amely leszögezte, hogy a vezérkar főnöke „...személyére nézve egyelőre a kormányzó közvetlen parancsai alatt áll ... és ... közvetlenül fel van jogosítva, hogy hatáskörébe tartozó ügyekben a kormányzónak közvetlenül, szóbelileg vagy írásban javaslatokat terjeszthessen elő... A békeszerződés katonai részének befejezett végrehajtásáig a csapatok hadműveleti és központilag irányítandó karhatalmi alkalmazására vonatkozólag a vezérkar főnöke a kormányzó megbízásából és a honvédelmi miniszterrel egyetértőleg intézkedik. A honvédelmi miniszter hozzájárulása elvileg előzetesen megszerzendő, sürgős esetekben azonban a vezérkar főnöke a szükséges intézkedéseket azonnal kiadja és ezeket utólag hozza a honvédelmi miniszter tudomására.”² Amit a nem csupán jogász, de kincstári fogalmazás rejt: a vezérkar átszervezése, új funkciókkal történő gazdagítása azt a célt szolgálta, hogy az államfői méltóságot elfoglaló fővezér hadúri jogainak gyakorlásában ne kényszerüljön a politikai felelősséget úgy-ahogy viselő, s a törvényhozástól lazán ugyan, de mégis függő honvédelmi miniszterre támaszkodni aktusai során. Ez a szempont természetesen érvényesíthető a kormányzat hagyományos kereteiből történő kilépés igényére is.³

Amikor pedig a vezérkart el kellett rejteni a békeszerződés katonai rendelkezéseit magyar területen ellenőrző Szövetségi Bizottság előtt, a Honvédelmi Minisztérium VI. csoportjaként szereplő vezérkar továbbra is rendelkezett azzal a szervezettel, amely a vezérkarszerű működést ilyen körülmények között is lehetővé tette.

Feltűnt egyébként egy újabb momentum is: a rejtett vezérkar főnöke „... az országvédelemmel kapcsolatos ügyekben a központi hatóságokkal is közvetlenül érintkezhetett...”⁴, ami a vezérkar későbbi szerepének alakulásában igen jelentőssé vált.

Emellett a vezérkar őrizte a Honvédelmi Minisztériummal szemben már korábban kialakított kiváltságait is. Jellemző lehet erre: amikor fölmerült, hogy a karhatalmi intézkedéseket az egész ország területén a honvédelmi miniszter vezeti, a rejtett vezérkar legfontosabb osztálya, a hadművelleti, ennek ellentmondott: „... a karhatalmi intézkedéseket sztrájk esetén, illetve a karhatalmi csoportok feletti rendelkezéseket nem a honvédelmi miniszter, hanem központiasan a Honvédelmi Minisztérium VI. csoportfőnöke (VKF) a honvédelmi miniszterrel egyetértőleg eszközöli.”⁵

Mindezeknél természetesen fontosabb a vezérkar konkrét szerepe. Ez különösen jelentős volt azokon a területeken, ahol a belügyminisztérium hatáskörének kellett volna érvényesülnie. Példánk lehet itt a katonai körök belpolitikai túlbujánzása ellen tiltakozó belügyminisztériumnak adott válasz, amelyet a budapesti karhatalmi főparancsnokság fogalmazott meg: „... a rendőrség ma már nem csak hogy nem engedelmeskedik, de egyszerűen diktálni akar... az már csak valóban képtelenség, hogy a hadseregnek szerves részét alkotó karhatalom a rendőrség, és még hozzá egy megbízhatatlan rendőrség alá rendeltessék... erre önérzetes és hazafiasan gondolkodó katonáknak nem kapható... ezen szerencsétlen ország jövőjét csak egy katonai diktatúra biztosíthatja”.⁶ Lényegét tekintve a belügyi tárca hatáskörét érintette az is, amikor a katonai szervek – elsősorban a vezérkar 2. osztályának elhárítói – polgári személyek ügyeiben „nyomoztak”. Ez rendkívül széles keretek között folyt és a fehérterror legszörnyűbb cselekményeit hozta létre. A „nyomozó” tevékenység egyébként nem fejezi ki pontosan, mi történt valójában. A jogi keretek rendkívül széles lehetőségeket biztosítottak a katonai szerveknek a polgári személyek elleni nyomozásokhoz, ezeket azonban a későbbiekben – s nemcsak a különítmények – tovább tágitották. A katonai szervek ezen a téren vállalták a leglényegesebb konkrét tevékenységet az ellenforradalom során. A katonai szervek „nyomozó tevékenységének” jogszabállyal történt korlátozására csak 1920 nyarán került sor.⁷ Ezt azonban ők nem vették figyelembe: pozícióik megőrzése érdekében az átkeresztelés eszközhöz nyúltak – a védelmi szolgálat, a védelmi tisztek tevékenysége megszűnt ugyan, de ennek a „Tájékoztató”, a „T” szolgálat lépett a helyébe. Csak 1920 végén sikerült „nyomozó” tevékenységüket már nemcsak jogszabállyal, de ténylegesen is korlátozni,⁸ ám a helyzet gyökeresen csak 1921-ben változott meg: a „T” szervek fő feladatát ekkor a propagandában jelölték meg.⁹

Sajátosan alakultak a vezérkar kapcsolatai a külügyi tárccával is. A vezérkar tartotta kezében ui. az offenzív hírszerzésre irányuló apparátust, s ez már önmagában is sok lehetőséget kínált a külpolitika katonai szervek által történő presszionálásához. A vezérkarnak egyébként igen gyenge apparátus állt rendelkezésére az offenzív hírszerzés feladatainak megoldására. A vezérkarnak a rejtjelszolgálat lebonyolítására vonatkozó rendelkezéséből derül ki, kik látták el ezt a tevékenységet: a bécsi magyar katonai miszsió, a belgrádi és berlini magyar külképvislet, a budapesti államrendőrség, néhány

nyugat-magyarországi határállomás és a körletparancsnokságok. Ezek ugyan az ügynökök tucatjaival rendelkeztek, azonban a vezérkarhoz érkezett tengernyi kémjelentés nagy része teljesen értéktelen és silány volt. Ezek mellett a vezérkar hasznosítani igyekezett az ellenséges hadifoglyokat, külföldi katonaszökevényeket, a hazatérő magyar hadifoglyokat. Az offenzív hírszerzés produktumainak nagy része a szomszédos országokra vonatkozott, ám legtöbbet Csehszlovákiával foglalkoztak. Ausztriában különösen a kommunista mozgalommal kapcsolatos problémákról igyekeztek híreket szerezni, s ezen belül is a Tanácsköztársaság magyar menekültjeiről. A vezérkar hírszerzői különösen sokat foglalkoztak a szovjet kérdéseivel.

A vezérkar közvetlen kapcsolatokat épített ki a magyar külképviselletekkel és sok esetben a legteljesebb diszkrecionalitással döntötte el, miről informálja a külügyminisztériumot.

Katonai szervek – legtöbbször a kormányzó hozzájárulásával – önálló külpolitikai akciókra is vállalkoztak.¹⁰

A lényegesebbeket az fejezheti ki, hogy a katonai állásfoglalások – bár kétségtelen, a fegyveres erőkre vonatkozó kérdésekben nyilatkoztak – túlmentek ezeken a kereteken, s több szempontból egy általános külpolitikai vonalvezetéshez adtak vagy legalábbis igyekeztek adni direktívákat.

1921-ben a vezérkar külpolitikát érintő tevékenysége bizonyos mértékig normalizálódott, bár ebben szerepet vállalt a politikai vezetés is, amely lehűtötte és a realitások talajára igyekezett vezetni az utópiákban gondolkodókat.¹¹

A magyar vezérkar 1921 és 1928–29 közötti történetéről igen keveset tudunk. Tevékenységének jelentős részét az kötötte le, hogy működését a békeszerződés katonai rendelkezéseit Magyarországon ellenőrző bizottság előtt rejtgetesse. Attasékat is csak rejtetten küldhetett külföldre, belpolitikai szerepvállalását pedig eleve fékezte a bethleni konszolidáció.

Az évtized vége és a harmincas évek eleje viszont fordulatot sejtetett: a bethleni éra kifulladásának jeleit olyan tünetek kísérték, amelyek kedveztek a vezérkar politikai tevékenységének. Hangsúlyozzuk: a jobboldali fordulat tendenciái nem tartalmazták az ellenforradalmi állam kialakulásában megvalósult katonai diktatúrának még kompromisszumos felújítását sem. Még a második Gömbös-kormány megalakulását követő politikai akarat is – amelynek cselekvési lehetőségeit a kormánypárt konzervatívabb szárnya egy ideig kevésbé vonhatta kétségbe – elsődlegesen a fasiszta típusú tömegpárt kiépítésétől, annak állami, közigazgatási funkciókra állításától várta leginkább céljai megvalósítását. A hadsereg 1920-at idéző felhasználásának terve – esetleg haziirózasként – még 1936 nyarán sem merült fel, amikor a NEP szervezői utóvédharcaikat vívták. A „Reformnemzedék” vezetői vereségük enyhítéséért csupán politikai eszközöket vettek igénybe. Mindez azonban ellentmondásban volt azzal, hogy a katonai vezetés és ezen belül kiváltságos értelemben a vezérkar, ha nem is meghatározója, de jelentős funkciókkal rendelkező alanya lett a jobbra tolódás belpolitikai folyamatának.

A vezérkar és a belügyminisztérium kapcsolatai már konkrétan utaltak a hadsereg belpolitikai feladataira. Jelezték ezt a vezérkar politikai tartalmú kezdeményezései, a defenzív hatáskör jelentős politikumot rejtő elhatárolása, a közös operatív tevékenység és természetesen az információk kicserélése.

Egy defenzív mérlegelést kívánó esetben a vezérkar főnöke politikai kampányt kez-

deményezett,¹² máskor pedig azt szorgalmazta, hogy a katonai vezetés kizárólagosan láthassa el olyan információkkal a kormányt, amelyekkel a politikai döntések kialakításának elsődlegesen kellett volna számolni.¹³

Ami a defenzív hatáskör elhatárolását illeti: a szabályozás a harmincas évek első felében még nem utalt a vezérkar különösebb igényeire — 1932 októberében ui. a vezérkar főnöke olyan gyakorlatra hivatkozott a belügyminiszter számára készített feljegyzésében, hogy „...nem katonai természetű vagy vonatkozású ügyekben, illetve olyanokban, melyekkel kapcsolatban katonai kémkedésnek gyanúja vagy lehetősége fennforogni nem látszik, a jövőben a kémelhárító szolgálat megállapításokat csak egészen kivételes esetekben fogantatosíthat”.¹⁴

A vezérkar és a belügyminisztérium kapcsolatait igen intenzív operatív együttműködés jellemezte: a belügyminisztérium pl. 24 óra alatt, rendkívüli jelleggel végzett nyomozásokat a vezérkar részére, együttműködést eredményezett a magyar területre érkező katonaszökevényekkel kapcsolatos eljárás, de közösen hajtottak végre akciókat is.¹⁵

Sajátosan alakult a vezérkar szempontjából a hadsereg karhatalmi alkalmazása is: a katonai karhatalom egységes vezetéséről nem a vezérkar főnöke, hanem a honvédség főparancsnoka intézkedett. Így a vezérkar elképzeléseit csak a karhatalom alkalmazására vonatkozó tervezetek elkészítése során érvényesíthette. A kérdést egyébként a katonai vezetés — elsősorban Gömbös honvédelmi miniszter — politikai manipulációkra is felhasználta.¹⁶

A hadsereg karhatalmi alkalmazásának gyakorlata egyébként nem volt összhangban az elkészített koncepciókkal. Olyan törekvést sem lehetett tapasztalni, hogy a katonai vezetés a tervezetek valamely önállósítható vagy kiragadható rendelkezésének megvalósítását sürgette volna. E tervezetek persze olyan helyzettel számoltak, amelynek kritériumait még 1930. szeptember 1. is csak részben valósította meg. Az a kérdés pedig, hogy a katonai vezetés maga tett-e kísérletet olyan helyzet kialakítására, amely lehetővé tette volna a tervezetek érvényesítését, más összefüggésben kíván választ.

Ha a katonai vezetés „jobboldal-politikájáról” beszélünk, abban a vezérkar, illetve a vezérkar főnökének autonóm szerepe nehezen tapintható ki — a lényegesebbek az előbb államtitkár, majd honvédelmi miniszter, illetve miniszterelnök Gömbös személyéhez kapcsolhatók.

A hadsereg kapcsolatai a jobboldali mozgalmakkal, ezek megítélése a katonai vezetés részéről, a hadsereg állományának részvétele a jobboldali frakciók tevékenységében, ezen belül az „aulikus” és időnként a kormány részéről is támogatott jobboldal esetében — mind olyan kérdések, amelyek ezt a sajátos értelmű „jobboldal-politikat” formálták.

Némileg például szolgálhat az eligazodáshoz: miközben a vezérkar és a honvédelmi minisztérium tájékozódni igyekezett, hogy a tényleges tisztikar tagjai mely egyesületekben viselnek tisztséget,¹⁷ Gömbös a miniszterelnöki és a honvédelmi miniszteri funkció perszonáluniós változatából a parancsot választva szólt a kérdésről. Megtiltotta, hogy „a magyar királyi honvédség tisztjei mint polgári egyesületek tagjai vagy tisztséget viselői a nyilvánosság előtt szerepeljenek, tehát a nagyközönség előtt beszédeket és előadásokat tartsanak vagy alkalom szülte rögtönzött felszólalásokat eszközöljenek”, de leszögezte azt is, hogy „minden egyesület kettős életet él. Az egyik az egye-

sület belső élete, a másik a nyilvánosság előtt folyik le. Az egyesület belső életében a tiszt a legintenzívebben részt vehet, és véleményét az egyesületek ténykedését és irányítását illetően teljes mértékben juttassa érvényre... A honvédség tisztjeinek az egyesületek nyilvános életében való bármilyen szereplése azonban csak akkor jöhet tekintetbe, ha az magasabb szempontokból kívánatos volna.”¹⁸

Olykor egyébként tetten érhető a Gömböst opponáló vezérkar is. Ez történt pl. akkor, amikor a miniszterelnök állásfoglalásai ellenére a vezérkar a lövészegyesületek – ezeket a jobb- és a szélsőjobboldal fokozottan igyekezett „elérni”, már csak azért is, mert így fegyverhez juthatott – katonai és nem politikai jellegének erősítésére törekedett.¹⁹ 1931-ben egyébként Röder Vilmos, a vezérkar főnöke azt jelentette ki, hogy aggályai vannak a lövészegyesületek politikai tevékenysége miatt. Ezt Gömbös honvédelmi miniszter cáfolta: az ellentétet figyelembe vevő kompromisszumos döntés részarányai a vezérkar főnöke és a honvédelmi miniszter viszonyát jelzik – ez a polgári közigazgatás Gömbös által igényelt bekapcsolását elnagyoltan kezelte, és a vegyes danadárok parancsnokságainak juttatott feladatokkal a vezérkar főnökének nézetét honorálta.²⁰ A vezérkar egyébként később is kitartott véleményénél: 1935-ben pl. megjegyezték, hogy a magánértesülések szerint a MOVE lövészegyesületeinek tevékenysége nem csupán nemzeti alapon történik, de bizonyos politikai céloknak is szolgálatában áll.²¹ Egy miniszteri döntés közlése alkalmából pedig a vezérkart tájékoztató személy megjegyzése a rendelkezés keletkezésének körülményeire utalt: „... a rendeletnek a felolvasott formában való elkészítésére felsőbb helyről utasítást kaptak, tehát ezen változtatni nem lehet”.²²

Mindez persze inkább anomáliát jelez. A gömbösi kísérlet – ez a majdnem totális fasiszta diktatúra megteremtése lett volna – megghiúsulásában a katonai vezetés alig játszott szerepet.²³

A vezérkar belpolitikát érintő tevékenységének legneuralgikusabb összetevője a katonai szervek nyomozó tevékenységéhez kapcsolódott. A vezérkar 2. osztályának defenzív tevékenységet ellátó nyomozói polgári egyének ellen is eljártak, ez azonban a 30-as évek végéig igen korlátozott maradt.²⁴

Bár a tényállások „katonásítása” olykor koncepciósszerű volt, és a katonai szervek nyomozó tevékenységében helyet kaphattak személyes meggondolásokból származó törekvések, pressziók,²⁵ a nyomozó szervek gyakorlatát inkább a beidegzettség, mint a felsőbb vezetés beavatkozásai jellemezték. A büntetőeljárás megindítását jelző nyomozó és vádparancsok is meglehetősen távol álltak attól, hogy ezeket a vezérkarnak vagy a vezérkar főnökének valamely döntéseként lehetett volna felfogni.

Ami pedig a katonai szervek szerepét illeti a politikai szabadságjogok korlátozásában: ezt szinte kizárólagosan a honvédelmi minisztérium intenciói alakították.²⁶

Amíg a vezérkarnak és a vezérkar főnökének szerepe a belpolitikai döntésekben inkább másodlagos volt, addig a külpolitikát illetően kiváltságos helyzetben voltak a katonai vezetés egészéhez képest.

Megfigyelhető ez a vezérkar és a külügyminisztérium kapcsolatában is: ennek politikai tartalma akkor vált azonnal felismerhetővé, amikor nem csupán híreket cseréltek, hanem összefoglalóbb jellegű állásfoglalásaikat juttatták el egymáshoz.²⁷ Így a katonai vezetés nézeteinek nem csupán katonapolitikai, de külpolitikai értelemben vett összefoglalásaként értékelhetjük a vezérkar hadműveleti osztályának 1933 nyarán készített

emlékiratát: ebben ellentmondás mutatkozott a tényleges helyzet elemzésénél feltűnő realitásra törekvés és a stratégiai perspektívák engedmények nélküli, utópisztikus jellege között.²⁸ Hasonló volt a végkövetkeztetése annak az emlékeztetőnek is, amelyet a vezérkar főnöke 1934. augusztus 9-én az osztrák kérdés katonapolitikumáról készített a külügyminiszternek. A vezérkar főnöke arra hívta fel Kánya Kálmán figyelmét, hogy az osztrák probléma „további bizonytalansága ... belzavarokra, azok pedig olyan katonai beavatkozásokra vezethetnek, amelyek közvetlenül kihatnak ránk, és következményeikben kiszámíthatatlanok. A háborús következményekre pedig ma még felkészülve nem vagyunk... Csakis erős, bennünket megillető hadsereggel lehet a várakozás álláspontjára helyezkednünk, gyenge hadsereggel erre csak kényszerítve lehetünk.” Röder azt javasolta a magyar diplomácia vezetésének, hogy Berlinben hangsúlyozni kell az osztrák helyzet következményeinek magyar hatásait. A vezérkar főnöke megemlítette azt is, hogy az osztrák terület jugoszláv, csehszlovák és olasz csapatok általi megszállása lehetővé tenné a magyar alakulatok bevonulását Burgenlandba.²⁹

Ha a vezérkar ilyen és hasonló jellegű állásfoglalásainak születési körülményeit vizsgáljuk, nem lehet megkerülni a vezérkar 2. osztályát. A hírszerző osztály szervezeti hierarchiáját a beérkezett jelentések jellege, illetve hírtérke is kifejezte. Az attaséjelentések képezték az osztály információs bázisának legfontosabb részét, a sajtóelőadók – ezek a vegyes dandárok, a későbbi hadtestek hírszerzői, illetve hírszerző osztályainak vezetői voltak – közlései és a kémjelentések az esetek többségében nem tudtak jelentősebb információkkal szolgálni.³⁰

A vezérkar hírszerző osztálya külpolitikai állásfoglalásokra lehetőséget nyújtó funkcióinak teljesítményét két tényező határozta meg: a hírszerzés adekvát lehetőségei és az apparátus politikai mérlegelést is végző munkája. Az előbbi különösebb teljesítményekre ritkán volt képes, a politikai elemzések következtetéseit pedig a hadsereg hadra foghatósága korlátainak ismerete mérsékelte. Ez azonban olyan külpolitikát érintő sürgetésekkel párosult, amelyek a magyar külpolitika olasz és német kapcsolatait illetően adtak útjelzőket azon túl, hogy a katonadiplomácia a maga sajátos eszközeivel ajánlásai egy részét meg is valósíthatta.

A vezérkar külpolitikát érintő tevékenységének legjelentősebb összetevőit a német és az olasz partneri kapcsolatok alakították: e kapcsolatokban a nehézségek következményei könnyebben váltak áthidalhatókká, mint a külügyek területén.

Érdekes: a német és a magyar vezérkar kapcsolatainak elmélyítése időben egybeesett a kormányképességű magyar jobboldal kapcsolatteremtő törekvéseivel.³¹

A két vezérkar között megállapodás jött létre a Csehszlovákia ellen irányuló együttműködés formáiról, amely több tekintetben előre jelezte a magyar revíziós törekvések német támogatásának későbbi korlátait is.³² A harmincas évek első felében egyébként a magyar vezérkar – előnytelen eszközök alkalmazásával – maga is elősegítette, hogy a partneri kapcsolatok a magyar fél számára alárendelt jellegűekké váltak. Ezt pedig később már a magyarok kiszolgáltatottsága váltotta fel. Mutatta ezt azoknak a német közléseknek a tudomásulvétele, amelyekben a német külpolitika már a magyar külpolitika céljait is keresztezte, s csupán manőverezett a magyar aggályok eloszlatására.

A német–magyar vezérkari kapcsolatok alakulására jellemző az a módosulás, ami négy hónap alatt ment végbe a magyar vezérkar főnökének véleményében 1935-ben. Ez év márciusában Somkuthy, a vezérkar főnöke ugyanis még arról beszélt a budapesti

osztrák katonai attaséval, hogy a német politika veszélyeket rejt a magyar törekvések számára, berlini tárgyalásait követően pedig már így nyilatkozott az osztrák ezredesnek: „a magyar külpolitika törekvése a jövőben is az marad, hogy megértést hozzon létre Berlin, Bécs, Róma, Varsó és Budapest között azzal a céllal, hogy ezek az államok közösen készüljenek fel egy olyan háborúra, amelyben Csehszlovákiát gyorsan ki-csatolják”.³³ Ez pedig nem volt más, mint a német álláspont – bár még mindig nem maradéktalan – elfogadása.

Hasonló gyorsasággal változott a vezérkar hadművelleti osztályának a véleménye is: előbb azt javasolták a miniszterelnöknek, hogy katonai megállapodást kell létrehozni Olaszországgal, majd úgy vélekedtek, hogy az olasz külpolitika nem sok segítséget nyújthat Magyarországnak, tehát Németországhoz kell fordulni.³⁴

A magyar vezérkar ajánlásaiban az Olaszországtól való távolodás és a Németországhoz való közeledés azonban a 30-as évek közepén – sőt később sem nagyjából 1940-ig – még nem vált egyértelművé, de ez utóbbi erőteljes meghatározójává lett annak a hullámvonalnak, amelyhez később olyan események is impulzusokat adtak, mint az olasz hadsereg sikertelensége a spanyol polgárháborúban és a német villámháború eredményei 1939 őszén Lengyelországban.

A német és a magyar vezérkar kapcsolatainak a katonai vezetés nézeteire és a katonadiplomáciára gyakorolt hatása, illetve ezek komplex befolyása a külpolitikára szinte meghatározóvá vált. Ezt egyrészt elősegítette, hogy a vezérkarok együttműködése már 1933 előtt olyan jellegű volt, hogy azt minden nehézség nélkül folyamatossá lehetett tenni az új típusú katonai és politikai összeköttetések számára. Másrészt a két ország katonai vezetésében a politikai jellegű kapcsolatokat zavaró tényezők nem jelentkeztek.

Megfogalmazhatónak tűnik: a német és a magyar katonai kapcsolatok tartalma több tekintetben előzetesét adta a politikai kapcsolatok későbbi alakulásának.

A külpolitikát befolyásoló olasz–magyar katonai kapcsolatokban a vezérkarok együttműködése nem vált olyan mértékűvé, mint a németek esetében. A magyar katonadiplomácia kevésbé önállósította magát – legalábbis a harmincas évek közepéig. A zavaró tényezők között pedig arra lehet utalni, hogy a német és a magyar vezérkar kapcsolatainak volt egy kifejezetten tendenciát alakító olasz relációja.

Ami a két ország katonai hírszerzési kapcsolatait illeti, ezek nem voltak sem olyan régi keletűek, sem olyan mélyek, mint a német vezérkar esetében.³⁵

Egy 1935. március 18-án a vezérkar 2. osztályán készített elemzés következtetése felvetette, hogy meg kellene szakítani a hírcserét az olasz partnerrel.³⁶ Az 1935-ös megbeszélések után pedig a magyar katonai hírszerzés vezetője az olasz külpolitika magyar kapcsolatainak érdektelenségét hangsúlyozta.³⁷

Nem érdektelen, hogy a magyar vezérkar – nemzetközi konfliktust feltételezve – hadászati értelemben számolt az olasz haderőnek nem csupán támogatásával, de magyar területen való alkalmazásával. Ez azonban igény maradt: nem sikerült olyan olasz egyetértést létrehozni, amely hadművelleti egyeztetéshez vezetett volna.³⁸ Nehézséget okozott az olasz és a magyar vezérkarok kapcsolataiban, hogy fokozatosan nagyobb mértékűvé vált a német kapcsolatok konspirálása az olaszok előtt, mint ennek a viszonossága.³⁹ Ennek aztán a következményei is létrejöttek: a német vezérkar jelentős, Olaszországot érintő információkkal látta el magyar partnereit.⁴⁰ A logikus folytatás

sem maradt el: 1935 májusában kényes kérdés elé került a magyar vezérkar. Az olaszok katonai vonalon akarták tisztázni, hogy Magyarország milyen magatartást tanúsít, ha Olaszország és Németország között fegyveres konfliktus tör ki. A vezérkar főnöke válaszként olyan értelemben utasította a római magyar katonai attasét, hogy olyan közléseket tegyen, amelyekből az olaszok Magyarország semlegességére következtethetnek.⁴¹

Az olasz–magyar katonai kapcsolatok vezérkari indíttatású külpolitikuma nem mutatta azokat a sajátosságokat, amelyek a német vezérkarral elmélyített együttműködést jellemezték. Olaszország esetében a katonapolitika és a katonai vezetés lépései nem egészítették ki a külpolitikát, csupán részei voltak annak, amely a két ország kapcsolatait általánosabb értelemben is alakította. Fontos azonban, hogy az olasz–magyar katonai kapcsolatokat megterhelő tényezők kivédése a vezérkar részéről fokozott németorientáció keresésében és megtalálásában jutott kifejezésre. Abban pedig, hogy a Németországhoz való közeledés és az Olaszországtól való távolodás nem vált befejezett folyamattá, ismét a magyar katonadiplomácia és a vezérkar alárendelt pozícióit véljük felfedezni.

A magyar vezérkar külpolitikát érintő magatartása másként alakult konfrontációs helyzetekben.

Jugoszlávia, Csehszlovákia és Románia, de a Szovjetunió esetében is elsődlegesen ezt az jellemezte, hogy a vezérkar információkhoz kívánt jutni még a külpolitikai érdekek veszélyeztetése árán is, mint pl. Marseille esetében.

A Jugoszláviával kapcsolatos magyar katonai magatartás egyik legszembetűnőbb megnyilvánulása volt, hogy a vezérkar a külügyminisztérium dezinformálására tett kísérleteket: Jugoszláviában csendes mozgósítás megy végbe.⁴² Tették ezt akkor, amikor a kiutasítás előtt álló belgrádi magyar katonai attasé jelentései az ellenkezőjéről győzhették volna meg a vezérkar főnökét.⁴³

A vezérkarnak a külügyminisztérium dezinformálására irányuló szándékát egyébként a horvát emigrációval létrejött kapcsolatok motiválták. A helyzet azonban nem volt egyértelmű, mert a külügyi tárca is adott olyan híreket a vezérkarnak, amelyek közvetlenül az emigráció vezetőitől származtak.⁴⁴

A vezérkar külpolitikát befolyásoló tevékenysége Jugoszlávia esetében markánsan nyilvánult meg: olyan eszközöket vett igénybe, amelyeket más esetben alig alkalmazhatott. Mindezek közvetve ellentmondásba kerültek a vezérkar német kapcsolataival: a katonai vezetés német orientációját olyan eszközökkel is lehetett némileg ellensúlyozni, amelyek következményeikben alig különböztek a német kapcsolatokban rejlő veszélyektől.

A Csehszlovákiát és a Romániát érintő lépésekben a vezérkar külpolitikát befolyásoló szándékai nem jelentkeztek olyan konkrétan, mint Jugoszlávia esetében, és az igénybe vett eszközök sem utaltak arra, hogy azok külpolitikát alakító tényezőkké válhattak volna. Közös volt egyébként a kisantant mindhárom államával szembeni magyar katonai magatartásban, hogy ha nem is napi változatban, de általában fedte a magyar külpolitika céljait. Így a külpolitikát befolyásolni kívánó katonai szándékok eleve kisebb térre korlátozódtak.

A magyar vezérkar Szovjetuniót érintő érdeklődésének motivációja részben eltért attól, ami a kisantantállamokkal kapcsolatos információszerzésre vonatkozott. Az el-

lenforradalmi magyar államberendezkedés jellegéből következően a Szovjetunió viszonyainak felderítése elsősorban belpolitikai igényből táplálkozott, amely még a születő ellenforradalom jellemzőivel is megőrizhette folyamatosságát. E törekvés szűkebb értelemben a Szovjetunióban élő magyar emigrációról nyerhető információk szerzésében jelentkezett.

A magyar vezérkar egyébként a Szovjetunióról igényelt információk tekintetében olyan hírcserekapcsolatokat tudott kialakítani, amelyek messze túllépték a magyar katonai hírszerzés reális lehetőségeit.

A Szovjetuniót illető magyar katonai magatartást ezek ellenére sem tekintjük atipikusnak, bár a vezérkar nagyobb mértékben alkalmazott a hagyományosabbaktól némileg eltérő eszközöket. A vezérkar kevés és jelentéktelen hírhez jutott csupán, elemzéseit pedig politikai jellegű előfeltételezések tették alig felhasználhatóvá. A csupán a Szovjetuniót érintő információcserék pedig nyilván nem eredményezhettek olyan kapcsolatokat, amelyek a már adott partneri együttműködést akár csak részleteiben is módosíthatták volna. Ebben a rendkívül sajátos helyzetben a vezérkar külpolitikát befolyásolni kívánó szándékairól azért sem beszélhetünk, mert a Szovjetunió megítélését illetően — legalábbis politikai értelemben — alig volt különbség a kormány és a katonai vezetés között. Ha volt, akkor pedig a vezérkarnak még mindig realisabb képe volt, elsősorban persze katonai kérdéseket érintő állásfoglalásai miatt.

Egyedien alakult a katonai vezetés külpolitikát érintő funkciója a leszerelési konferencián. Javasatait maga képviselte, de azokhoz mindig megszerezte a politikai vezetés támogatását. Egyedivé vált e keretben a vezérkar tevékenysége is: inkább döntéseket hajtott végre, mint ilyeneket kezdeményezett.

A genfi általános leszerelési konferenciára utazó delegáció számára az utasításokat Gömbös, honvédelmi miniszter készítette el,⁴⁵ de azt is körvonalazta a vezérkar hadműveleti és anyagi osztályának adott parancsában, miként értelmezi az abszolút védelmi képességet.⁴⁶ Másodlagos volt a vezérkar szerepe akkor is, amikor a katonai vezetés és az Apponyi Albert közötti konfliktust oldották meg.⁴⁷ Bár a vezérkar szerepe a konferencia során nőtt, a döntéseket inkább a honvédelmi minisztériumban fogalmazták,⁴⁸ legtöbbször személyesen maga a miniszterelnök.⁴⁹

Még egy utalás: a leszerelési konferencián képviselt magyar állásponhoz való partnerkeresést a katonai vezetés eléggé autonóm módon oldotta meg. Samikor az esetek többségében még tájékoztatást sem adtak lépéseikről a külügyminisztériumnak — mindez ismét inkább a honvédelmi minisztérium, illetve Gömbös, honvédelmi miniszter (majd kormányfő) aktusa volt.⁵⁰

A katonai vezetés külpolitikát befolyásoló eszközökkel rendelkezett a Magyarország sérelmére és a magyar részről elkövetett határsértések kivizsgálásában. Monopolhelyzetet élvezett a tényállások megállapításában, és a külügyi igazgatás informálása során esetek többségében ajánlásokat is készített a diplomáciai reagálás általa helyesnek vélt mértékéről. E javaslatok elkészítésében a vezérkar vállalt nagyobb szerepet, a honvédelmi minisztérium inkább csak közvetítő feladatokat látott el.⁵¹ Hasonló volt a katonai részvétel a magyar részről elkövetett és diplomáciai kifogás tárgyává tett határsértések kivizsgálásában is — itt azonban a honvédelmi minisztérium szerepe megelőzte a vezérkarét.⁵²

A határsértésekkel kapcsolatos katonai magatartás a 30-as évek első felében nem

vagy alig adott keretet mindannak, ami az évtized utolsó éveiben napi gyakorlattá vált, pl. a román–magyar határon.

A 30-as évek második felében – főleg a külpolitikai helyzet átalakulása miatt – a magyar hadsereg részben új viszonyok között gyakorolhatta politikai funkcióit. A jogilag is megteremtett katonai egyenjogúság és annak egyik következménye, a honvédelmi törvény, a győri program és annak végrehajtása, az első bécsi döntés és a kárpátaljai akció, de mindazok, amelyekkel a politikai vezetés elősegítette az államszervezet militarisálását, hozzájárultak, hogy a katonai vezetés önálló akciói mellett politikai pozícióit is javítsa a döntési mechanizmusban. Ami megvalósult, az még mindig meglehetősen távol állt egy katonai diktatúrától, de a hadsereg politikai funkciói – akár a 30-as évek közepéhez képest is – néhány területen csupán körvonalaiiban emlékeztettek a korábbiakra.

E folyamatokban egyre nagyobb súlyt kapott a vezérkar: a főparancsnoki funkciói megszüntetésével a vezérkar főnökének hatáskörébe került a kiképzés, s a karhatalom alkalmazása is.⁵³

A kivételes hatalom közvetlen előzményei – a visszacsatolt területeken létrehozott ideiglenes katonai közigazgatás, a kormánnyal párhuzamosan ismét működő Legfelsőbb Honvédelmi Tanács, az ún. országmozgósítás, ezen belül az iparmozgósítás, a kötelező munkaszolgálat és a zsidó lakosság megkülönböztető kezelésének összekapcsolása, de magának a honvédelmi törvénynek keletkezése is – utalhatnak arra, hogy a felhatalmazást nyerő kormány a törvényhozástól és a törvényhatóságoktól megszerzett funkciókon osztozni volt kénytelen a katonai körökkel. Ez időnként és egyes esetekben akár a kettős hatalom sajátosságait is megteremthette.⁵⁴ Fontosnak tartjuk: a kivételes hatalom birtokosa a 30-as évek végén Magyarországon nem csupán a kormány volt. Az államstruktúra militarizálása olyan helyzetet teremtett, amelyben a katonai vezéstől egyre nagyobb mandátumot nyerő és ezt kiterjesztően értelmező vezérkar egyes esetekben magához ragadhatta a kivételes hatalmat, és hasznosíthatta az államszervezet militarizálásának következményeit.

Mindezt bonyolítja azonban, hogy a kivételes hatalom egyes esetekben a katonai vezetéssel szemben is alkalmazható volt, amely egyben ennek viszonyosságát is megteremthette.

Kötélhúzás közepette zajlott az ún. honvédelmi törvény – a későbbi 1939:2.tc. – előkészítése, amelyben a vezérkart egyértelműen képviselő honvédelmi minisztérium jelentős sikereket ért el a politikai tényezőkkel szemben.⁵⁵ A törvény végrehajtási utasításának elkészítése pedig újabb alkalmat adott a honvédelmi tárcának és a vezérkarnak, hogy elképzeléseiket az értelmezés eszközén túl is kifejezésre juttassák.⁵⁶

A honvédelmi törvény legitimizálta a politikailag felújított Legfelsőbb Honvédelmi Tanácsot: operatív szervét, az ún. vezértitkárságot 1938. szeptemberben hozták létre.⁵⁷ A Legfelsőbb Honvédelmi Tanács – amely a katonai vezetéssel, gyakorlatilag a vezérkar főnökével kibővített kormány volt – ügyvitelét illető szabályozás elkészítése egyébként ismét kötélhúzáshoz vezetett. A vezérkar hadművelleti osztálya a vezérkar kiváltságait ismét kötélhúzáshoz vezetett. A vezérkar hadművelleti osztálya a vezérkar kiváltságait még a Legfelsőbb Honvédelmi Tanáccsal szemben is meg akarta őrizni, így pl. „... az idegen hatalmak fegyveres erejének alkalmazásával kapcsolatos konkrét előmunkálatok és az együttesen folytatandó hadműveletek tervezése és végrehajtása területén...”,⁵⁸ amelyből végül kompromisszum lett.⁵⁹ Ez azonban még mindig túllé-

pett a honvédelmi törvény rendelkezésein. Nyilván nem jogszabályszerkesztési gondatlanság volt, hogy a kompromisszumos döntés a Legfelsőbb Honvédelmi Tanácsot kormányként értelmezve, a minisztertanácsot a Tanács döntéseinek megvalósítójaként említette, míg egy másik helyen arra utalt, hogy a Tanács határozatait minisztertanácsai határozatoknak kell tekinteni.⁶⁰

Mindezekkel szemben viszont a Legfelsőbb Honvédelmi Tanács konkrét működése arra utal, hogy az ügyviteli szabályzatban a törvény rendelkezéseivel szemben megfogalmazott hatáskörbővítés – legalábbis 1940–41-ig – nem valósult meg.⁶¹

Bár a vezértitkárság egyes esetekben a Tanács rovására bővítette funkcióit, a Tanács elé kerülő ügyek természete nem változott: azok beilleszthetők voltak a katonai és az országmozgósítási rendelkezések kereteibe.⁶²

Mindezeknél jóval egyszerűbben és a vezérkar dominanciája mellett ment végbe azoknak a döntéseknek a meghozatala, amelyek a visszacsatolt Felvidéken létrehozandó katonai közigazgatás jellegét voltak hivatva megállapítani.

Az 1938.24.tc-ben nyert felhatalmazását a kormánynak meg kellett osztania a katonai közigazgatással, amellyel viszont a vezérkar főnöke rendelkezett.

A katonai közigazgatás számára Imrédy miniszterelnök a Legfelsőbb Honvédelmi Tanács elnökeként készített ugyan irányelveket,⁶³ ezek azonban kizárólagosnak minősíthető jogkört biztosítottak a katonai közigazgatást harmadfokú hatóságként vezető vezérkar főnökének.

Az irányelveket aztán a vezérkar főnöke, Werth Henrik egyszerűen kiegészítette. 1938. november 2-án, a katonai közigazgatás feladatköréről készített döntése olyan területeken jelölt meg feladatokat, amelyek a katonai közigazgatás tevékenységének politikai tartalmát érintették. Így félreérthetetlenül fogalmazta meg, hogy a visszacsatolt területen a közszolgálatból azonnal el kell bocsátani a „nemzethűség” szempontjából kifogás alá esőket, azokat pedig, akik a csehszlovák köztársaság idején „nem magyar történelmi területekről” települtek át, az ország területéről ki kell utasítani. A vezérkar főnöke hangsúlyozta, hogy ezekben az ügyekben semmiféle fellebbezésnek nincs helye. Werth az internálás eszközének igénybevételénél is szinte korlátlan lehetőséget biztosított a katonai közigazgatás számára.⁶⁴

Bár a vezérkar több ízben parancsformában utalt az egyéni akciók elkerülésének fontosságára, ezekre a katonai közigazgatás lehetőségei ismételten alkalmat szolgáltatnak.⁶⁵

Megfogalmazhatónak véljük: a Felvidék visszacsatolását követő néhány intézmény kialakításában a kivételes hatalom eszközével a vezérkar a közigazgatás révén nagyobb szerepet vállalt, mint a felhatalmazás közvetlen kedvezményezettje, a kormány.

Kárpátalja megszállását követően viszont a katonai közigazgatás távolról sem játszott olyan meghatározó szerepet, mint az első bécsi döntés után. A szabadcsapatok toborzása és beszívárgásuk előkészítése sem volt önálló akció a katonai vezetés részéről, bár említésre érdemes, hogy egyes alakulatok a megszállást követően is különítmény jellegű tevékenységet folytattak, alárendelésük több vonatkozásban is bizonytalan volt.⁶⁶

A katonai közigazgatás felett Kárpátalján a kormányfő és a kormány közvetlen felügyeleti jogot alakított ki.⁶⁷ Ennek ellenére a minisztertanács 1939. április 25-én elhatározta, hogy „...Kárpátalján a katonai közigazgatást sürgősen meg kell szüntetni”.⁶⁸

A felügyeleti jogkör közvetlen megteremtésével a politikai vezetés némileg mérsékelhette a vezérkar és a katonai közigazgatás meghatározó hatását. Végül azonban az, hogy az igazoló eljárások lefolytatása hasonlított a Felvidéken történetekhez, a belügyminiszter javaslatára a kormány egyedileg rendezte az állambiztonsági és idegenrendészeti kérdéseket. Az ígért, ám meg nem valósított autonómiát helyettesítő struktúra a kormányzói biztossal e terület olyan integrálását eredményezte, amely végső hatásaiban alig kamatoztatta a vezérkar és a katonai közigazgatás nemcsak politikai értelemben vett felügyeletét.⁶⁹

Az államszervezet militarizálásának és a kivételes hatalomnak igen összetett kapcsolatrendszerében jelentkező folyamatok mellett a vezérkar és a belügyi igazgatás szervei között fennálló kapcsolatok is átalakultak.

A 30-as évek első felének jellemzői mellett új dimenziókat kapott a katonai szervek nyomozó és ítélkező tevékenysége, szélesedő áttételeket eredményezett az ún. kémelhárító funkciók gyakorlata és a legkülönbözőbb célokra megfélemlíteni kívánó prioritási tevékenység.

A katonai szervek nyomozó és ítélkező tevékenységét átmenetileg az ebbe teljessé, hogy az első bécsi döntés és a kárpátaljai akció végrehajtása során létrehozott katonai közigazgatás fennállása alatt a többször megtorlás jellegűvé vált bűnüldözést és büntető igazságszolgáltatást a hadsereg gyakorolta, a legtöbb esetben oly módon, hogy az csupán ellentmondásosan felelt meg az eleve átmenetinek szánt funkciók követelményeinek.⁷⁰ A megtorlás igénye főleg abban fejeződött ki, hogy a katonai szervek polgári személyek ellen, a bevonulás előtt elkövetett cselekményekért indítottak eljárást, amelynek jogellenessége nyilvánvaló volt.⁷¹ Nagyobb politikai tartalmat hordoztak azok a perek, amelyeket a bécsi döntést megelőzően elkövetett hűtlenségi cselekmények miatt indítottak a bevonulás után.⁷²

Ami pedig a katonai nyomozó és ítélkező szerveknek a hűtlenséggel kapcsolatos tevékenységét illeti, a 30-as évek második felében, különösen pedig az évtized végén a korábban egyedinek minősülő sajátosságok már tendenciát mutattak. A honvédtörvényszékek – legtöbbször a vezérkar főnöke ügyészenek kezdeményezése után – súlyos ítéletekkel toroltak meg olyan cselekményeket is, amelyek súlytalansága az ítéletek indoklásaiból is felismerhető.⁷³

Változatlanul feltűntek – de már nagyobb mértékben – a hűtlenségi perek gyakorlatában a személyes indítékok.⁷⁴ A vezérkar 2. osztályának elhárítói pedig ismételt kísérleteket tettek, hogy a hűtlenségi perekben a büntetőeljárás garanciális intézményeit üres formalitássá tegyék.⁷⁵

A katonai személyek ellen folytatott eljárásokban a jogi megoldások hozzávetőleges változatlansága mellett az újdonságot a politikai tartalom hordozta. A katonai szerveknek gyakran kellett fellépni a rendkívül sajátosan jelentkező jobboldali megnyilvánulásokkal szemben. Feltűnt ez az ún. kormányzósértési perekben is.⁷⁶ A szélsőjobboldali megnyilvánulások elbírálása egyébként ritkán jutott bírói szakaszba, többségük a parancsnokok fegyelmi fenyítő jogkörében intéződött el még akkor is, ha ellenük büntetőeljárás indult.

A katonai szervek szélesedő nyomozó és ítélkező tevékenysége mellett új áttételek kialakítását tette lehetővé a katonai vezetés, illetve a vezérkar számára a kémelhárítás is. A VKF-2-D. a vezérkar főnökétől szinte teljes felhatalmazást kapott a hadseregben,

elérve a családi élet, a nevelés szféráit. A VKF-2-D. megkapta a jelentéseket az üzemi balesetekről, preventív eszközöket alkalmazott a szabotázscelemeknyek megakadályozására, nyomozó tevékenysége – ismét preventív értelemben – offenzív funkciót is érintett.⁷⁷ Bővültek a VKF-2-D. feladatai a prioritásokat illetően is, bár a korábbiaktól némileg eltérően e funkciók elsősorban a behívandók alaposabb megszürése irányultak.⁷⁸

A hadsereg, illetve a vezérkar belpolitikai feladatainak érvényesítése szempontjából ha nem is döntő és meghatározó, de igen fontos momentummá vált a tisztikar egy részének erős jobbra tolódása a 30-as évek második felében. Finomíthatja e folyamat vizsgálatát, ha figyelembe vesszük azt is, hogy a szélsőjobboldal milyen eszközöket vett igénybe a fegyveres erők befolyásolásában és maga a katonai vezetés hogyan ítélte meg mindezeket. Reakciói többször is ellentmondásokat tartalmaztak. Werth, a vezérkar főnöke beosztásának átvételekor pl. azt hangoztatta, hogy a vezérkari tiszt pártpolitikai elveket nem vallhat. Három hónappal később a korábbiak megismétlésével nézte el, hogy a vezérkari tisztek a politikai pártok céljait figyelemmel kísérik.⁷⁹

A második világháborút megelőző években is kiegészítő jellegű maradt a katonai körök cenzúratevékenysége. Némileg bonyolította viszont a helyzetet, hogy a szélsőjobboldal sajtóját akkor kellett figyelembe venni, amikor a hadsereg tisztikarának és részben felsőbb vezetésének jobbra tolódása ezt a funkciót többszörösen is ellentmondássá tette. A katonai körök cenzúratevékenysége annak ellenére jelentős szerepet játszott a hadsereg belpolitikai tevékenységében, hogy közvetlen döntéseket nem hoztak. Közvetve azonban mégis részeivé váltak annak a sajtópolitikának, amely már a gömbösi megnyilvánulásokat is – jobbról – módosította.

A 30-as évek második felében bekövetkezett változások természetesen a külpolitika befolyásolására is – vagy ennél lényegesen többre – kedvezőbb lehetőségeket kínáltak.

Ezeket a katonai vezetés azonban nem használta ki egyértelműen. Magatartásában a politikai vezetés iránti közömböségtől a külföldi partner előtti ellentmondásig a legkülönbözőbb kezdeményezések és reagálások felfedezhetők.

A kétoldalú partneri kapcsolatok számára a Berlin–Róma tengely kialakulása előnyös volt, bár a hagyományosnak tekinthető együttműködés sem olasz, sem német viszonylatban nem bővült új elemekkel. Ebben az is közrejátszott, hogy a vezérkar főnöke külpolitikát érintő aktusainak végrehajtását többször nem bízta már a hírszerző osztályra.

A konfrontációs magatartások eseteiben – Csehszlovákia, Románia – a krízisekkel kapcsolatos intézkedések politikai ellenőrzése sok tekintetben megkerülhetővé vált, bár ennek érvényesítése nem volt általános.

Úgy tűnik, hogy a katonák elképzeléseik megvalósítását legtöbbször csupán a politikai vezetés kapacitásával, kompromisszumok elérésével sürgethették.

Ami mégis új volt a német–magyar katonai kapcsolatokban, azt leginkább a hadműveleti egyeztetések formálták. Nagyobb hatással volt azonban a vezérkarok együttműködésére, hogy a magyar külpolitika ismételt igényeire való német politikai reagálások olyan értelemben érintettek katonai kérdéseket, hogy ezekben még a vezérkar főnökének – egyébként növekvő – teljes önállósága sem valósulhatott meg.

Nem volt változás a 30-as évek elejéhez képest abban, hogy a magyar katonai vezetés változatlanul szemet hűnyt a kapcsolatokat most már nem csupán politikai, de katonai értelemben is zavaró tényezők felett.

E rendkívül bonyolult kép ellenére úgy véljük, hogy a német–magyar katonai kapcsolatok külpolitikát befolyásoló jellege a korábbiakhoz képest alig változott, lényegében a háború előestéjén is az alárendeltség kényszerű elfogadása jellemezte.

Sajátosan mutatkozott meg ez az olasz katonai kapcsolatok ismételt szorgalmazásában is. A magyar vezérkar az újabb és újabb kiábrándulások után⁸⁰ tért vissza Rómába és igyekezett mindazt ellensúlyozni, amitől a német szándékok következtében esett el. A magyar vezérkar és a katonadiplomácia számára Olaszország úgy maradt partner, hogy az egyéb lehetőségek – Németország politikai problémáktól kísért támogatása mellett – változatlanul kizártnak tűntek.

A némileg új momentumokat – konkrét olasz katonai támogatás – inkább a nemzetközi válságok alakították és kevésbé a kapcsolatok mélysége. Ami inkább igénybevehetővé vált, azt az olasz külpolitika formálta, távol a katonai vonatkozásoktól. Ez egyben az olasz támogatással számolni kényszerülő magyar igények teljesítésének hátráit is jellemezheti.

A korábbiaktól eltérően alakulhatott viszont a vezérkar külpolitikát érintő tevékenysége konfrontációs helyzetekben. A 2. osztály naponként készített összefoglalói és helyzetjelentései, a magyar részről és a Magyarország terhére elkövetett határsértés kivizsgálása és megítélése, illetve a reagálás mértékének kialakításában játszott funkció olyan lehetőségeket kínált, amelyek révén a hadsereg vezetése szándékait is megfogalmazhatta. Mindez fejlődést is mutatott: a vezérkar a külpolitika befolyásolására a legtöbb ilyen jellegű eszközt a Romániával kapcsolatos válságok idején vette igénybe – a vezérkar összefoglalóinak és helyzetjelentéseinek nem csupán tudatos, de szándékos dezinformációi manipulációs szándékot rejtettek.⁸¹

A vezérkar történetének legérdekesebb fejezete nyilván az 1939 és 1945 közötti időszakot öleli fel.

Kétszer – 1941. júniusban és 1944. október 15-én – aktív szerepe volt sorsdöntő válaszok megadásában, egyszer – 1944. március 19-én – a nem tevés létrejöttében.

A politikai vezetést német katonák előtt bíráló magatartásával pedig részt vállalt annak a német döntésnek alakulásában, amely Magyarország megszállásánál eleve számolt a magyar katonai vezetés aktív és a hadsereg passzív támogatásával.

Mindez persze nem jelenti azt, hogy a második világháborús évek Magyarországa katonai diktatúra lett volna.

A kérdések árnyaltabb válaszokat várnak.

Ezek megadására azonban egy későbbi tanulmányunkban szeretnénk vállalkozni.

Jegyzetek

¹ Hadtörténeti Intézet Levéltára. (Továbbiakban: HIL) Vezérkari Főnökség. (Továbbiakban: VKF) 1920.11.; Honvédelmi Minisztérium. (Továbbiakban: HM) 1920.eln.A.1.637. Berzeviczynek, a vezérkar főnökének a hadügyminiszterhez intézett állásfoglalása: VKF 1920.27.

² HIL VKF 1920.13.

³ A Fővezérség egyes csoportjait egyszerűen átvette a vezérkar, így pl. a hadműveleti és nyilvántartó csoportot. A Fővezérség keretébe helyezett osztályok közül csak a kisebb jelentőséggel bírók kerültek a honvédelmi tácahoz. HIL VKF 1920.10.

- ⁴HIL VKF 1921.39.361–364.
- ⁵HIL VKF 1921.38.113–114.
- ⁶HIL Budapesti Katonai Körletparancsnokság.eln.1920.23.
- ⁷4710/1920. ME sz.f. Budapesti Közlöny, 1920.június 13.
- ⁸HIL HM 1920.eln.C.20.342.,eln.C.33.350–257.,822–823.–Magyarország,1920.november 25.
- ⁹105 447/el.n.C.1921. – HIL HM 1921.eln.C.3.1288–1314. eln.C.5.314–323.
- ¹⁰Ezek közé tartozott a kapcsolatok felvétele a Ludendorff köré csoportosuló német jobboldallal. Horthy Miklós titkos iratai. Bp. 1962. 33–39. – HIL VKF 1920.24. 1920.25. 1920.26. – L'Humanité, 1920.december 11. – Le Journal, 1920. december 12. – Le Matin, 1920. december 30. – A bajor kapcsolatok a katonai vezetés gátlástalanságát példálták: az irrealitások talaján tettek kísérleteket kapcsolataik hasznosítására. Megmutatkozott ez a gátlástalanság abban is, hogy a vezérkar kidolgozta a csehszlovák állam megtámadásának tervét. A vezérkar iratanyaga világosan szól azokról a politikai és katonai természetű intézkedéstervezetésekről, amelyek ahhoz kapcsolódtak, hogy csehszlovák területen kommunista mozgalmak keletkeznek, s a magyar hadsereg erre való hivatkozással lépi át a békeszerződésben megállapított határokat. A vezérkar blankettát készített, amely az antanthoz intézendő jegyzék tervezetét tartalmazta, majd így folytatódott: „... egyidejűleg a csehek által megszállt területek lakosságától alábbi kérelmek érkeztek...” – s üres hely következett. – HIL VKF 1920.11.
- ¹¹Pl. HIL VKF 1921.34.
- ¹²Országos Levéltár (továbbiakban: OL) K.149.Belügyminisztérium (továbbiakban: BM) 153.1933–6–3106.
- ¹³OL K.149.BM 156.1934–2–8467.
- ¹⁴OL K.149.BM 138.1932–1–8861.,146.1932–6–7099., 1932–6–65 260. – Egy csendőrijelentés véleményezése során fogalmazódott meg: a vezérkar 2. osztálya, illetve ennek defenzív alosztálya csak akkor foglalkozik kommunistaüggyel, ha a tényállás katonai természetű.HIL HM 1936.eln. A.I. 2442.108 167.
- ¹⁵OL K.149.BM 160.1934–6–2085., 146.1932–6–10 084., 1932–6–7., 1932–6–9 777., 1932–6–10 681.
- ¹⁶OL Filmtár.7928. Az 1931. február 20. és március 5. között tartott koronatanács jegyzőkönyve.
- ¹⁷HIL VKF 1933.3.146.136 121.
- ¹⁸HIL VKF 1933.1.132.105 405.
- ¹⁹HIL HM 1930.eln.1.1639. – VKF 1930.1.92.
- ²⁰HIL VKF 1933.1.133.105.513. – Önmagában is érdekes, hogy Gömbös miniszterelnökként csak 1935-ben vállalkozott korábbi elképzeléseinek megvalósítására.OL K.149.BM 171.1935–7–sz.n.
- ²¹HIL VKF 1935.1.168.105 518.
- ²²HIL VKF 1936.1.182.105 176.
- ²³Ezt egyébként az is elősegítette, hogy a második Gömbös-kormány bukása hagyományosabb politikai eszközökkel ment végbe, mint amelyeket a miniszterelnök alkalmazott és megengedett. Antal István emlékiratai. Történettudományi Intézet Archívuma.12–16.,38.,152–154.,197–302., 447–448., 473–474.,540–549.,622–626.,633–639. – Bethlen István gróf beszédei és írásai. I–II. Bp.1933.14–8.,12. – *Klebelberg Kunó*: Neonacionalizmus. Bp.é.n. 30–35.,120–126.,151. – OL K.149.BM 162.1934–7–5 973. – 8 órai Újság.1935.február 23., 26., december 3. – Képviselőházi Napló.1936. május 5.
- ²⁴A VKF-2-D – ideértve a egyes dandárok sajtóelőadóit is – által letartóztatottak száma 1934-ben 89 volt, 1935-ben és 1936-ban 135-re, illetve 142-re nőtt. Zömüket a kisantant államok javára

- végzett kémkedéssel vádolták. HIL VKF 1937.1.189.2329., HM 1938.eln. 13.2913. 2 172.
- ²⁵ A koncepciók elemeket tartalmazó eljárások lefolytatását nyomozati, de bírói szakaszban is több körülmény és tényező segíthette elő. Ezek közül különösen a defenzív szempontok hangsúlyozása válhatott felhasználhatóvá. HIL HM 1933.eln.13.2061. 8 268., 1936.eln.13.2534.25 190. — A hadsereg főparancsnokának egy korábbi rendelkezése azt írta elő, hogy a defenzív szolgálatot teljesítő személyek nevét a periratokban nem szabad említeni. HIL HM 1936.eln.13.2534.100 573.
- ²⁶ A katonai köröknek a sajtóval kapcsolatos tevékenységében fontos szerepet kapott a HM elnöksége és a miniszterelnökség sajtóosztálya közötti érintkezés. Ezt egy időszakban a két szerv vezetőjének személyes kapcsolatai határozták meg. Antal István és a két berlini akkreditálás között Magyarországon tartózkodó korábbi hírszerzőfőnök és későbbi quisling miniszterelnök, Sztójakovits Döme együttműködésében a katonai igények fokozott elismerését az a gyakorlat mutatta, amely nem büntetőjogi, hanem közigazgatási eszközökkel érte el a sajtó megrendszabályozását. Antal: i.m. 73.,77.,98–111.,162–163.,232–239., 550–558.,740.,897–898. — OL Filmtár. 984. Az 1933.február 10-én tartott minisztertanács jegyzőkönyve. 985. Az 1934.december 4-én tartott minisztertanács jegyzőkönyve. — Képviselőházi Napló, 1935.május 28.
- ²⁷ Pl.: HIL VKF 1933.2.143.122 474., 1933.2.145. 124 470., 1934.2.154.118.395.
- ²⁸ HIL VKF 1933–34. A leszerelési konferencia gyűjtője. 137.9 150.
- ²⁹ HIL VKF 1934.1.151.105 427.
- ³⁰ E jelentéshierarchia némi pontosítást kíván: az attaséjelentések informatív anyagát igen sokszor illegális eszközök igénybevétele biztosította.
- ³¹ OL Kozma-iratok.3.Adatgyűjtemény.1932.–HIL VKF 1932. 124.118 460.
- ³² HIL VKF 1932.2.125.
- ³³ Haus- Hof- und Staatsarchiv.Wien.Neues Politisches Archiv. Liasse Ungarn.7/1.484.K.20.676.,7/1.487-492.K.21.38–40.
- ³⁴ „...világos, hogy Németország oldalán a helyünk, mert csak itt várhatunk előnyöket”. HIL VKF 1935.1.169.9 010., 1935.1.170.9 205.
- ³⁵ Hasonló véleményt vallott emlékiratában Hennyey Gusztáv is, aki éveken át a vezérkar 2. osztályának vezetője volt. Hennyey G.: Lebenserinnerungen. Mainz, 1975.25.,39. — Kitűnt ez a római magyar katonai attasénak adott utasításából is. HIL VKF 1932.2.125.
- ³⁶ A véleménnyel a hadművelési osztályon nem értettek egyet. HIL VKF 1935.2.171.119 539.
- ³⁷ HIL VKF 1935.2.175.124 139.
- ³⁸ Az olasz partner a magyar feltevéseket csak olyan értelemben fogadta el, hogy „egy közös olasz–magyar vezérkari hadijáték keretében közös feltevés alapján megbeszélés tárgyává tételük a Jugoszlávia elleni hadművelet”. HIL VKF 1936.1.180.1 408.
- ³⁹ HIL VKF 1933.1.136.105 612. — HM 1935.eln.1.7288.127 010. — HM 1936.eln.B.7446.12 929.,105 446. — Kriegsarchiv. Wien,Bundesministerium für Landesverteidigung.1934. 28.4/6.4034. 1565.
- ⁴⁰ Pl.:HIL VKF 1934.2.157.122 533.
- ⁴¹ HIL VKF 1935.1.165.105 203.
- ⁴² HIL VKF 1933.2.138.118 511. 139.118 951. — OL K.63. Külügyminisztérium.Pol.124.19–633–16–5.
- ⁴³ HIL VKF 1933.2.139.119 379.
- ⁴⁴ HIL VKF 1934.2.154.118 321.
- ⁴⁵ HIL HM 1931.eln B.1788.106 135.,107 789. — Az előzményekre lásd: Felsőházi Napló.1929. március 13.

- ⁴⁶ HIL VKF 1931.1.106., VKF 1931.3.117.
- ⁴⁷ HIL HM 1932.eln.B.1922.
- ⁴⁸ HIL HM 1932.eln.I.1919.
- ⁴⁹ A magyar katonai vezetés nézeteinek politikumát a legjellemzőbben mégis a vezérkar főnöke fogalmazta meg: mindaddig nincs aggálya, amíg Genfben részletmunka folyik, és a tényleges tárgyalások a nagyhatalmak között folynak. Róder Vilmos hangoztatta: csupán akkor lenne ok idegességre, ha a közgyűlés határozott tárgysorozattal ülne össze, és színvallásra kényszerítené a magyar delegációt. HIL VKF 1933–34.1. A leszerelési konferencia gyűjtője.137.sz.n. - uo.105 240.
- ⁵⁰ HIL HM 1930.eln.B.1636.
- ⁵¹ HIL VKF 1929.1.89.
- ⁵² HIL HM 1936.eln.B.2446.13 976., 14 439.
- ⁵³ HIL VKF 1939.1.211.3 753., 3 754., 3 759., 1.212.4 004
- ⁵⁴ Horthy Miklós titkos iratai.I.m.238.
- ⁵⁵ OL K.27.Minisztertanácsi jegyzőkönyvek.Xerox.196. – HIL VKF 1938.1.199.2 690. – HM 1938.eln.15.2 917. 44 000. – Képviselőházi Irományok.XII.329–353. – Felsőházi Irományok. IX.276–277. – A Törvényjavaslat képviselőházi és felsőházi vitája nem tekinthető érdemének. – Képviselőházi Napló.1939.január 17-21.,24–27. – Felsőházi Napló.1939.február 3.,4.
- ⁵⁶ A végrehajtási utasítás elkészítése során fogalmazódott meg, hogy az igazságügy-minisztériumnak „az elvi, jogi szempontokon kívül más egyéb szempontból való véleménynyilvánítását melőzni lehetne”. HIL HM 1939.eln.15. 3096. 47 700.
- ⁵⁷ A vezértitkárság vezetője – tábornoki rangban – a vezérkar főnökének egyik helyettese lett. 1939:2.tc.3.§.(1)., HIL VKF 1939.1.210.3 728., 1938.VKF helyettese.205.725.
- ⁵⁸ OL K.150.BM 4480.XVIII.13.12 995. – 1939:2.tc.3–4.§.
- ⁵⁹ Uo.
- ⁶⁰ Uo.
- ⁶¹ HIL VKF 1939.220.9 577., 1.213.3 824., 1.214.4 333.
- ⁶² OL K.150.BM 4480.XVIII.13.12 995., – HIL VKF 1939.1.219. 5 042. – OL K.150.BM 4486. XVIII-16-f., XVIII-16-e.
- ⁶³ HIL VKF 1938.VKF helyettese.205.757.
- ⁶⁴ Uo. 767.
- ⁶⁵ HIL Bp.I.vegyes dandár parancsnokság.Hadműveleti iratok.346.1938. október 22.
- ⁶⁶ HIL HM 1939.eln.A.I.3009.7 054. – VKF 1939.1.210.3 529.
- ⁶⁷ OL K.27.Minisztertanácsi jegyzőkönyvek.Xerox.200.1939.április 4.
- ⁶⁸ Uo. 1939.május 12. – HIL VKF 1939.1.213.4 200.
- ⁶⁹ 1939:6.tc., 7800/1939.ME sz.r. – Budapesti Közlöny, 1939. augusztus 20. – *Kozma Miklós*: Beszéddek, cikkek, előadások, nyilatkozatok.Bp.1942.155., 207–208. – 6210/1939.ME sz.r. – Budapesti Közlöny,1939.június 25., 10700/1939.ME sz.r. – Budapesti Közlöny,1939.november 29. – Az autonómiáról szóló törvényjavaslat I.: Képviselőházi Irományok.V. 347. – Az ezt helyettesítő megoldásra: Budapesti Közlöny,1939.június 23. 6200/1939.ME.sz.r.
- ⁷⁰ HIL HM 1938.eln.13.2914. 56 854.
- ⁷¹ 381013/12.Hdm.VKF polg.r.I/5. – HIL HM 1939.eln.13. 3093 26 220.
- ⁷² HIL HM 1938.eln.13.2913.91 678.

- ⁷³ HIL HM 1939.eln.13.3092.13 384.
- ⁷⁴ HIL HM 1938.eln.13.2913.11 909.
- ⁷⁵ HIL VKF 1938.1.199.2 551.
- ⁷⁶ HIL HM 1939.eln.13.316.405 186.
- ⁷⁷ HIL VKF 1937.1.189..2391.2 400. – OL K.149.BM Res.189.1938-1-11316.
- ⁷⁸ HIL VKF 1939.1.210.3 725.
- ⁷⁹ HIL VKF 1938.VKF helyettese.205.752. – VKF 1939.1.207. 3 095.
- ⁸⁰ Ezek között a legjelentősebb a spanyol polgárháborúban harcoló olasz alakulatok sikertelensége volt.OL K.100. Szabó László katonai attasé iratai.1., HIL VKF 1937.1.190. 2 569. VKF 1937. 1.189.2 383. – OL K.63.Külgyminisztérium.Pol.216.1937-23-5-21-23.
- ⁸¹ HIL VKF 1939.1.216.4 502.

ÖNKORMÁNYZATI TISZTVISELŐK KÉPZÉSE A KOALÍCIÓS KORMÁNYZÁS IDEJÉN

1945—1948

Az új közigazgatás tisztviselőinek képzésére a belügyi kormányzat első ízben 1945 nyarán tett lépéseket. A koalíciós pártok abban állapodtak meg, hogy a magyar közélet demokratizálása érdekében, illetve annak meggyorsítására a közigazgatásban is személycseréket hajtanak végre. Szükség volt a képzésre azért is, mert az igazoló bizottságok határozatai alapján eltávolított szaktisztviselők helyét képzett egyénekkel nehezen tudták feltölteni. A pártok mindenekelőtt a tisztviselői kar társadalmi összetételét kívánták megváltoztatni azzal, hogy főleg munkások és parasztok képzésére törekedtek. A tömeges képzéssel a kormányzat főleg a gazdasági és a politikai élet területeire küldött vezető kádereket.

Természetes, hogy a vezetőgarnitúra-cseréből a közigazgatás nem maradhatott ki. A vidéki magyar közigazgatás önkormányzati alapon szerveződött újjá 1945 első felében. Az újjáalakított önkormányzati egységekben a vezető tisztviselők legnagyobb részét leváltották. Az új főispánok a koalíciós megállapodásokat a tisztviselői kinevezések, illetve választások idején érvényesíteni igyekeztek. A vármegyékben az alispáni, a thj.-és a megyei jogú városokban a polgármesteri, a járásokban a főjegyzői státusokra új emberek kerültek. A községekben azonban elég sok régi főjegyző és körjegyző maradt hivatalban.¹ A csak néhány hónapja kezdődött új demokratikus államrendnek ekkor még nem volt elég ereje ahhoz, hogy a községi adminisztráció éléről eltávolítsa a régi szakembereket. A szakképzett tisztviselők hiánya az önkormányzatok egész vonalán jelentkezett. Különösen a fogalmazói és a számviteli munkát végzők voltak kevesen elsősorban a járási és a községi adminisztrációban.²

Az igazgatási tevékenység elsajátíttatásához a Szakszervezeti Tanács szervezésében már 1945 nyarán indult szaktanfolyam.³ A Szakszervezeti Tanács *közigazgatási bevezető tanfolyamnak* nevezte el azokat a kurzusokat, amelyeket a demokratikus igazgatási szervezetekben működő vagy majdan oda bekerülő egyének számára indított. Ennek a tanfolyamnak azonban nem volt képesítő hatálya. Hallgatóikat ugyanis kizárólag alapfokú igazgatási ismeretekre oktatták. A tanfolyam szervezésére az 1945. évi 10.070. sz. kormányrendelet alapján került sor. A rendelet ugyan lehetővé tette, hogy a közigazgatási bevezető tanfolyam hallgatója a Belügyminisztérium által kiküldött közigazgatási képesítő bizottság előtt alkalmassági vizsgát tehessen, de e lehetőséggel elég kevesen éltek. 1946 március végéig — a becslések szerint — mintegy ezer fő végezte el a Szakszervezeti Tanács által indított közigazgatási tanfolyamot, ám közülük önkormányzati állásba kevesen kerültek. Az itt végzett hallgatótárat a gazdasági, a társadalombiztosítási, a kulturális, a politikai és a felsőbb államigazgatást végző szervek alkalmazták.

Egyébként a koalíciónak a Szakszervezeti Tanács tanfolyamán képzettekkel szemben fenntartásai voltak. Nemcsak a képzettség szintjét kifogásolták, hanem a hallgatóság társadalmi összetételét, politikai orientációját is. A koalíció nem kívánta, hogy

a magyar közéletben, főleg a vidék irányításában az önkormányzatokon keresztül szociáldemokrata túlsúly keletkezett. Az is ismert volt, hogy ez a réteg főleg fővárosi vagy nagyvárosi népelemből állt, amely nem értette meg a vidék problémáit. Ráadásul a tanfolyam hallgatóinak egy része a szakszervezeti mozgalomhoz csak 1945 tavaszán csatlakozott, más részének pedig a közigazgatási kérdésekhez alig volt köze. Egy jelentékeny részről azt is megállapították, hogy deklasszált elemekből állt, akik ez úton igyekeztek szerencsét próbálni. Megjegyezzük, hogy a koalíciónak ezzel a deklasszált réteggel még a későbbiekben is volt gondja. Nyilvánvaló, hogy a koalíció a demokratikus politikai tevékenységhez oly szorosan kapcsolódó önkormányzati élet vezetését nem bírhatta a politikailag bizonytalan elemekre.

A Belügyminisztérium a Szakszervezeti Tanács által szervezett tanfolyam ellensúlyozására a községi közigazgatási tanfolyamok újjáélesztésére tett lépéseket, s 1946 tavaszán Szombathelyen 60 fővel indított rövidített községi közigazgatási tanfolyamot. Erre a tanfolyamra 130-an jelentkeztek, akik közül 100-at fel is vettek. A hallgatók egy része az első két hétben belátta, hogy a tanfolyam anyagával nem képes megbirkózni, így a tanfolyam látogatását abbahagyta.

1946. szeptember 2-án újabb kurzusok indultak Szombathelyen 80, Nyíregyházán 71 hallgatóval, valamint Tatán is hasonlókat szerveztek. E tanfolyamok mindössze három-három hónapig tartottak. A hallgatók többsége a Baloldali Blokk híve volt. A nyíregyházi hallgatóság pártmegoszlása a következő: MKP 29, SzDP 25, NPP 8, FKP 3, párton kívüli 6. A szombathelyi tanfolyam hallgatói a Belügyminisztériummal szorosabb kapcsolatban voltak. 1946. október 9-én a hallgatók olyan előadót kértek, aki a készülő közigazgatási reform kérdéseiről kimerítő tájékoztatást tud nyújtani. Amikor arról értesültek, hogy a belügyminiszter Szombathelyen látogatást tervez, őt kérték fel az előadás megtartására.⁴

A B-listázás folytán keletkezett tisztviselőhiányt és az újabb szükségletet további közigazgatási tanfolyamok szervezésével akarta enyhíteni a belügyi kormányzat. 1947. január 15-i kezdettel újabb három hónapig tartó közigazgatási tanfolyam indult a fővárosban, Nyíregyházán, Kaposváron és Szombathelyen. A tanfolyam szervezését 1946. november elején megkezdték. A szervezést a koalíciós pártok végezték el. Az MKP Központi Vezetőség Közigazgatási Osztályáról november 20-án ment utasítás e tárgyban a párt megyei bizottságaihoz. A levélben Deszkás János javasolta, hogy minden megye készítsen fel a tanfolyamra bizonyos számú hallgatót. A kiválasztásnál a pártszervezetek elsősorban a középiskolát végzett ifjakra építsenek, de számításba vehetik azokat is, akiknek nincs középiskolai végzettségük, ám legalább egy esztendeig gyakornokként dolgoztak községi jegyzői irodában. A megyei bizottságok a tanfolyamra 10-10 hallgatójelöltet választhattak ki, akik közül 5 került volna felvételre. A Közigazgatási Osztályra a javasolt hallgatók névsorát 1946. december 15-ig küldték meg a párt megyei bizottságai. E tanfolyamok hallgatóinak többségét önkormányzati alkalmazottak alkották, akik illetményüket továbbra is megkapták a megyei, a városi, a községi önkormányzatoktól. Megjegyzendő, hogy a hallgatóknak csak egy töredéke került ki az ipari munkások köréből.⁵

A rövidített közigazgatási tanfolyam előtt felvételi vizsga nem volt. A belügyminiszter azonban fenntartotta magának a jogot, kiket enged tanfolyamra. Például csak erősen megszurtnak kerülhettek ezekre a tanfolyamokra a bevezető közigazgatási kurzust

végzett hallgatók. A miniszter érvelése szerint a koalíció politikai meggondolásból most sem engedheti meg, hogy az önkormányzati életben a szakszervezeti mozgalom funkcionáriusai felülkerekedjenek.⁶

A közigazgatási tanfolyamon a következő tantárgyakat oktatták:

1. magyar közjog- és a közigazgatási jog;

A közigazgatási rendszet elemei; – jogi alapismeretek: a bírósági szervezet, a polgári eljárásjog és végrehajtási jog elemei; a gyámügyi igazgatás; a községek szervezete és működése, közigazgatási eljárás; községi háztartás; állami anyakönyvezés; pénzügyi közigazgatás; szakigazgatási kérdések: (földművelésügyi, népjóléti, vallás- és közoktatásügyi, ipar-, kereskedelem-, szövetkezet- és közlekedésügyi igazgatás); közigazgatási gyakorlat.

A községi képesítővizsga írásbeli és szóbeli részből állott: Írásbeli tárgyak a következők voltak. községek szervezete és működése, közigazgatási eljárás; községi háztartás; állami anyakönyvezés; jogi alapismeretek.

Szóbeli vizsgát valamennyi tantárgyból tettek de tárgyanként csak egy-két feltett kérdésre várt feleletet a vizsgabizottság.⁷ A vizsgabizottság elnökből és két tagból állt. Az elnököt a belügyminiszter nevezte ki, két tagját pedig a tanfolyam előadói közül a tanfolyam igazgatója küldte.

A képesítővizsgáról bizonyítványt állítottak ki, melyben a képesítés fokát is meghatározták. Ezek a következők voltak: kitüntetéssel képesített, jelesen képesített, jó eredménnyel képesített, és képesített. A bizonyítványt a tanfolyam pecsétjével látták el, és a vizsgabizottság elnöke és jegyzője írta alá.⁸

A Belügyminisztériumban a közszolgálati és tanulmányi osztály vezetője, Karcsay Sándor fogta egybe a közigazgatási szaktanfolyamokat.⁹ Karcsay Sándor miniszteri osztálytanácsos és Csizmadia Andor egyetemi magántanár, szociális felügyelő 1946 októberében elkészítették Magyarország közigazgatása című kézi-, ill. tankönyvet, a „Közszolgálati Könyvei” sorozatban.

A kézi- és tankönyvnek szánt kiadvány a közigazgatás új alkalmazottai számára készült, akik a felszabadulás előtt a hivatali hierarchiában vagy a közelet olyan szférájában működtek, ahol közigazgatási ismeretekre nem volt szükség. Az alapfokú közigazgatási ismereteket azonban az önkormányzatokban a fogalmazási és a számviteli munkát ellátó tisztviselőknek nélkülözni nem lehetett.

A szerzők az említett tananyagban nem közöltek új közigazgatási elméleteket, hanem rendszerezték a közigazgatástan és a tételes jog eredményeit. Ismertették a hatályos tételes jogot, melyhez hozzáfűzték a közigazgatástani vonatkozásokat. Új szempontokat a szerzők a közigazgatási intézmények tárgyalásánál vetettek fel, csak utaltak a közigazgatási reform néhány ismert tételére. Ezzel a magyar közigazgatás megújulására való törekvését is szolgálták a szerzők.¹⁰

A sorozat elsődlegesen a 10.070–1945. M.E. sz. rendelet alapján szervezett képesítő tanfolyamok, a rövidített és a rendes községi közigazgatási tanfolyamok számára készült. Ezeket a tankönyveket jogi előképzettséggel nem rendelkező személyek számára készítették, és alkalmas segédeszközök voltak a közszolgálati alkalmazottak felkészüléséhez a vizsgára. A könyvek tartalmazták a demokratikus Magyarország jogszabályainak sommás összefoglalóját is. A sorozatban a következő könyvek jelentek meg, illetve készültek el kéziratban 1946 végéig:

– A magyar alkotmány – Magyarország közigazgatása – Általános jogi ismeretek
– A magyar magánjog, kereskedelmi jog, perjog és végrehajtási jog vázlata – Magyar büntetőjog és eljárás – A község – Belügyi és jóléti igazgatás – Rendészet – Pénzügyi igazgatás – Közháztartás – Gazdasági igazgatás – Hivatalszervezés és ügyvitel – Földművelésügyi, közellátási, ipari, kereskedelmi és közlekedésügyi igazgatás – Közigazgatási iratmintatár.

A Belügyminisztérium közszolgálati és tanulmányi osztálya a szakigazgatási tisztviselők, a hivatalszervezéssel foglalkozók és az ügyvitelt vívók számára további kötetek elkészítését szorgalmazta.

A tanfolyamot végzett jegyzők számára a belügyminiszter az alkalmaztatási tilalom ellenére lehetőséget adott elhelyezkedésre a közigazgatási pályán. Elrendelte, hogy a 200-878-1946. BM. sz. rendelettel szervezett rövidített községi tanfolyamon végzetek ideiglenesen az önkormányzati közigazgatásban státusba kerüljenek.¹¹

A rövidített közigazgatási tanfolyam hallgatói fogalmazói (ügyintézői) állásokhoz jutottak a képesítő vizsga után, s legnagyobb részük a községi jegyzői, a járási főjegyzői hivatalokban.

A tanfolyamon felkészített hallgatók ismeretének azonban több hiányossága volt. Megállapították, hogy az időközben 10 hetesre szűkült tanfolyamon a közigazgatás elméletét és gyakorlatát még alapjaiban sem lehet elsajátítani. A koalíció ezért azt követelte, hogy az 1944 előtti egy esztendeig tartó tanfolyamok rendszeresítésére kerüljön sor. A belügyminiszter 1946-ban szabályozta a tanfolyamok rendjét. Előírta, hogy a képesítő tanfolyamnak két félévből kell állni. Az első félév október 1–január 31 között a második február 15–június 1-ig tartson. Az első félévet kollokvium, a másodikat pedig a közigazgatási képesítő vizsga zárja le.¹² Ebben a rendeletben szabályozta a miniszter, hogy az 1946. május 1-én kezdődő tanfolyam első féléve összevont tananyaggal július 15-ig tartson. A továbbiakban azonban a Belügyminisztérium ragaszkodni próbált az egy évig tartó tanfolyamokhoz, és a középiskolai érettségi vizsgával – vagy azzal egyenértékűnek számító bizonyítvánnyal – rendelkezők felvételéhez. A jelentkezőket közismereti tárgyakból vizsgára kívánták bocsátani. Ezek tárgya: történelem, magyar irodalom, közigazgatási jog, fizika, matematika, kémia tárgykörét ölelte volna fel, és a kérdések az érettségi szintjét tételezték fel a jelöltől.

A koalíciós időszakban a politikai pártok közötti megegyezés a kinevezendő tisztviselők képzettségére nem tartalmazott kritériumokat. A kormányrendelet keretei pedig lehetőséget adtak a laikus elem benyomulására az önkormányzati igazgatásba, sőt a vezető pozíciókba is. A laikusok elég nagy számban lepték el a megyei, a járási, a városi és községi vezető tisztviselői állásokat. Tevékenységük a szakmai munkát egyre inkább befolyásolta, és több helyen hátráltató tényezővé vált az ilyen képzettségű önkormányzati vezető tisztviselő. A koalíció is ráébredt a laikus elemeknek erre a fejlődést gátló szerepére. Nem egy esetben érte bírálat az önkormányzatokat hozzá nem értés, szakmai tájékoztatatlanság miatt. Fejér megye egyik járási főjegyzőjéről az a hír járta, hogy „társadalmi műveltsége a nullával egyenlő”, s a közigazgatási kérdések megoldásához egyáltalán nem ért.

A laikus elem, továbbá a régi közigazgatási tisztviselők továbbképzésére a belügyi kormányzat tervet dolgozott ki. A megvalósításra intézményesen 1948 második felétől került volna sor. A kormányzat ugyanakkor tovább folytatta az intézményesített

községi jegyzői tanfolyamokat, de a Szakszervezeti Tanács által kezdeményezett közigazgatási bevezető tanfolyamokat is felújították. A Szakszervezeti Tanács ösztönözte például a lajosmizsei népi szerveket arra, hogy egy 50 fős csoport számára közigazgatási tanfolyamot tartsanak, ahová a községből és a környék településeiről hívták be az igazgatási munkákban foglalkoztatottakat. A tanfolyamot a kecskeméti jogakadémia tanárai tartották, köztük Horák Jenő. Nevezett 1945-től Kecskeméten három alkalommal is szervezett hasonló tárgykörből sikeres tanfolyamot. A lajosmizsei kezdeményezés a központi politikai szerveknek feltűnt, ezért a tanfolyam tematikájának áttekintésére a helyszínre megbízottat küldtek. A megbízottak kedvező tapasztalatokat szereztek a lajosmizsei tanfolyamról.¹³

A községi közigazgatási tanfolyamot 1948. június 1-én 300 hallgatóval kezdték meg a fővárosban, Egerben, Nyíregyházán, Kaposváron és Szombathelyen. A hallgatók kiválogatása az MKP KV. Közigazgatási Osztálya által 1946 decemberében kiadott politikai megbízhatósági szempontok értelmében történt. Így a hallgatók döntő többsége, 93%-a az MDP soraiból, 7%-a pedig a parasztpártok tagjaiból került ki. A korábbi tanfolyam anyagát azonban átdolgozták, s abban a politikai tárgyak domináns szerepet kaptak, de még beillesztették a tantervbe az MDP által kidolgozott 3 hetes pártiskola anyagát is. Összesen mintegy 25 politikai tárgyú foglalkozást írtak elő a közigazgatási tanfolyamon. Hallottak előadást többek között a munkásegységről, a népi demokrácia alapkérdéseiről, az egyházpolitikáról, a munkaversenyről, és szakirányú fejtegetést a szövetkezeti kérdésről, a Horthy-rendszer községpolitikájáról, a közigazgatási munka módszereiről, a kulturális igazgatásról.¹⁴

A közigazgatási tanfolyam hallgatósága között túlnyomó volt a paraszti elem s ezen belül is az agrárproletár. Általános megállapítás az volt, hogy a parasztok a hallgatóság értékes csoportját alkották, és számukra a közigazgatási pálya vonzó volt, hiszen ez nekik társadalmi emelkedést jelentett, és így törekedtek is e pálya elérésére. Ugyanakkor az ország nagy területén maradtak ki a képzésből a parasztok: a közlekedési nehézségek miatt is. A viszonylag magas tanfolyami költségek sem tették lehetővé, hogy azon a kívánt mértékben vegyenek részt parasztok. 1948 elején a parasztságból nagyobb arányt akartak bevonni a tanfolyami képzésbe. Február 6-án rögzített elvekben a tanfolyamot négy hónaposra tervezték, és az akciónak „Közigazgatási parasztutánpótlás képzése” nevet adták. Az MDP KV Közigazgatási Osztálya egyértelműen a parasztságra épített az 1948. évi tanfolyamok szervezése során. Rögzítést nyert, hogy az ipari munkások a közigazgatási alkalmazottak alacsony bérezése miatt ezt a pályát nem választák. Ugyanakkor köztudomású volt, hogy a városi deklasszált elemek szívesen váltalták volna a közigazgatási pályát. Ezek képviselői meg is találhatók a különböző tanfolyamokon. Az MKP és később az MDP is fellépett e politikailag veszélyes elemek ellen, és hamarosan eltávolították őket a tanfolyamokról.¹⁵

A közigazgatási továbbképző, illetve átképző tanfolyamok ötnapos tematikát dolgoztak fel. Ezeket a megyei székhelyeken szervezték meg valamennyi önkormányzati tisztviselő számára. 1948 őszén és télen egymás után hat kurzust tartottak a megyei székhelyeken. Egy-egy kurzuson 10-10 ideológiai előadás hangzott el. Az átképző tanfolyamokon az országban mintegy 5 ezer tisztviselő vett részt.¹⁶

Jegyzetek

- ¹Fejér Megyei Levéltár. (FML) Megyei törvényhatósági bizottság jegyzőkönyvei 1945.
- ²FML. Községi képviselőtestületi jegyzőkönyvek 1945.
- ³Beér János: A helyi tanácsok kialakulása és fejlődése Magyarországon 1945–1960. Bp. 1962.
- ⁴MSzMP KB Párttörténeti Levéltára 274. f. 15. sz. 32. ő.e. (PIL)
- ⁵FML. Alispán iratai. Belügyminisztériumi rendeletek gyűjteménye. 1947–160.795. BM sz. r. (Alispán, év és minisztériumi jelzet)
- ⁶PIL. uo. Az irat kelte, 1946. április 5.
- ⁷Alispán, 1946–200.878. BM. sz. r.
- ⁸Uo. 1946–204.350. BM sz.r.
- ⁹PIL. uo. Az irat kelte, 1946. április 5.
- ¹⁰A közszolgálat könyvei. Szerk. a Magyar Belügyminisztérium megbízásából *Beér János és Karcsey Sándor*: Magyarország közigazgatása. Bp. 1946. 1–184.
- ¹¹Alispán, 1947–161.362. BM sz. r.
- ¹²Uo. 1946 – 200.240. BM sz. r.
- ¹³PIL. 274.f. 35.cs. 15.ő.e. 1948. január 16.
- ¹⁴Uo. 274.f. 15.cs. 8. ő.e.
- ¹⁵Uo. 274.f. 15.cs. 32. ő. e.
- ¹⁶Uo. 276.f. 77.es. 4. ő. e.

HAMZA GÁBOR

SZÁZÉVES A SZEMINÁRIUMI RENDSZER AZ ELTE ÁLLAM- ÉS JOGTUDOMÁNYI KARÁN

I.

A múlt században az európai egyetemek jogi fakultásainak struktúrájába beépülő szemináriumok több irányú változás következményei és eredményei. A 19. század első évtizedeiben ölt formát – először a berlini egyetemen – a Wilhelm von Humboldt által megfogalmazott „kutatás és oktatás” (Forschung und Lehre) szerves egységének, egymással való összefonódásának tana.¹ Korábban, lényegében a 18. és a 19. század fordulójáig, az egyetemek a tudomány által történő személyiségformálás eszközei. Az ipari forradalom korában azonban – aminek például az egyetemi oktatási szisztémát is érintő következményeit jól látja Hegel –, az egyetemi képzés igen sokat veszít személyiségformáló jellegéből. A szakmai képzés egyre nagyobb súlyt kap a különben időtartamát tekintve jelentősen megrövidülő egyetemi oktatásban. A társadalomnak, pontosabban az államnak, elsősorban olyan szakemberekre van szüksége, akik engedelmes „csavarjaivá” válnak az állami és a jogi mechanizmusnak.² Ennek az igénynek, ennek a követelménynek – hangsúlyozom kizárólag ennek a követelménynek – vált a német nyelvterületen oly hamar bevett fogalmává *Ausbildungsuniversität*. Az ipari társadalmak korát megelőző periódusban uralkodó, a humanisztikus képzési elvekre építő *Bildungsuniversität*-et felváltja a kizárólag a szakirányú képzésre figyelmet fordító új típusú, a studium generale-vel diametriális ellentétben álló egyetemi képzési rendszer. A jogászképzés területén lényegében a múlt század derekáig van még lehetőség arra, hogy a jogtudománnyal, a klasszikus értelemben felfogott jurisprudentiával összeegyeztethető legyen a képzési szisztéma. Savigny például még különösebb nehézségek nélkül be tudja illeszteni „jogtudományát” kora jogászképzési rendszerébe. A berlini egyetem jogi kara ugyanis még az ő idejében valóban, a szó legnemesebb értelmében vett képzést nyújt, és nem pedig egy „mesterségbe” való begyakorlás lehetőségét biztosítja, miképpen erre a jogtudós maga is utal az ún. pragmatikus irányzat képviselőivel folytatott vitájában. Abban, hogy a jogászképzés egyre nagyobb mértékben vesz új irányt a kérdéses időszakban, komoly szerepet játszik természetesen az egyetemen oktatott tárgyak körének jelentős mértékű bővülése. Csak jelzésszerűen szeretnék ebben a vonatkozásban arra utalni, hogy már néhány évtizeddel Grotius „De iure belli ac pacis” (1625)-ának megjelenését követően sor kerül – először Heidelbergben, igaz a filozófiai fakultáson – a természetjog és a nemzetközi jog katedráinak felállítására.³ Egyre na-

gyobb szerepet kap a jogászképzésben a hazai jog, vagy másképpen a nemzeti jog oktatása is, bár ebben a vonatkozásban igen jelentős időbeli eltérés van az egyes európai államok között. Az élen a franciaországi egyetemek állnak, ahol a Napkirály 1679-ből származó rendelete kötelezővé teszi a francia magánjog oktatását. Németországban először Halléban lesz kötelező a „deutsches Privatrecht” oktatása (Christian Thonassius e tárgy első előadója), Angliában viszont csak a 18. század második felében (Oxfordban 1760-ban, Cambridge-ben 1780-ban) jönnek létre katedrák az angol jog oktatására. Hazánk hosszú ideig egyetlen jogi fakultása – s ezt nem kis büszkeséggel mondhatjuk – messze megelőzi európai társait, mivel nálunk már a Kar 1667-ben történt alapításával kezdődően disziplina a hazai jog, a *ius patrium*.⁴ Nem szabad továbbá arról sem megfeledkeznünk, hogy az oktatást szükségképpen befolyásolja a jogtudomány művelésében bekövetkező szemléletbeli változás is, amelynek gyökerei a 16. századra nyúlnak vissza. A *mos gallicus*, az elsősorban az új bourgeois-i jogi fakultás professzorai által képviselt iskola humanisztikus irányultságú, a szövegkritikára épülő jogtudományi irányzat. Különösen a magánjog oktatásának területének szembetűnőek ezek a szemléletbeli, s nem csupán stílusbeli változások. A filológia és a történelem „behatolása” a jogtudományba komoly hatással van az oktatásra.⁵

Az erősen vázlatosan jelzett változások, hatások eredője azonban nem nélkülözi a negatívumot sem. Az oktatás egyfajta extenzívvé válása – ami a disziplínák számának növekedéséből és a nemzeti jog oktatási struktúrába történő beépüléséből adódik – maga után vonja az oktatás intenzívtásának csökkenését. Emellett a gazdasági fejlődés által feltételezett társadalmi, pontosabban állami igények kedvezőtlen változása is hátrányosan befolyásolja az évszázadokon át egyfajta stabilitással rendelkező oktatási szisztémát. Ezeket a negatívumokat egyedül, önmagában véve nem képes ellensúlyozni a *mos italicus* felváltó, a humanisztikus tradíciókra építő új jogtudományi irányzat, a *mos gallicus*, melynek az oktatással való összefüggése egyébként is fölöttébb laza, vagy pontosabban erősen áttételes. További problémát jelent a korábban, legalábbis az európai kontinensen általában azonos sémákat követő jogászképzés egységének felbomlása. Jelentős különbségek mutatkoznak az egyes országokban aszerint, hogy mi is tekinthető a reprezentatív jogásztípusnak. Hadd utaljak ebben a vonatkozásban csupán jelzésszerűen arra, hogy míg például Franciaországban ezt a típust a perbeszédék tartásában jeleskedő ügyvéd tölti be, addig Németországban ezt a pozíciót a tudós jogászdoktor testesíti meg.⁶ Ennek az eltérésnek az alapja döntően az egyetemi képzési rendszer különbségében keresendő. A jogot Franciaországban ugyanis – nem utolsósorban a descartes-i hagyományokat követve – Savatier-t idézve valójában a néhány principiumra épülő geometria egy fajtájának („une sorte de géometrie construite a partir de quelques principes”) tekintik. A jogászképzésben, de a joggyakorlatban is bizonyos mértékű formalizmushoz vezet Descartes geometrikus szellemének követése. Németországban viszont sok vonatkozásban kritikusabb a joggyakorlat irányában a jogi felsőoktatás.

II.

Ennek a rövid és szükségképpen erősen vázlatos nemzetközi kitekintésnek (a jogászképzés fejlődésére, történetileg kialakult típusaira) a célja annak érzékeltetése, hogy a

szemináriumi rendszer bevezetését a budapesti tudományegyetem jogi karán nem volna helyes a nemzetközi összefüggésekből kiszakítani, vagy legalábbis azoktól függetlenül vizsgálni. A szemináriumok létrehozása Karunkon komoly oktatás- és tudománypolitikai döntések eredménye. Vécsey Tamás római jogi szemináriumának formálisan 1887-ben történető megalapítását egy évtizeden át tartó kísérlet előzi meg.⁷ A nemzetközileg is jól ismert római jogász professzor már az 1875–76. évi tanév első felében meghirdet szemináriumi jellegű foglalkozást „Jogesetek a pandekták szerint” címmel, amelyet az 1883–84. évi tanév második szemeszterében a „Pandekta-praktikum” vált fel. Az 1884–85. évi tanév második félévében hirdeti meg az „Exegezis”-t. A római jogi szeminárium formális létrejöttét követően az első félévben a lényegében a mos gallicus módszerét követő szövegelemzést, ún. exegetikumot, a második szemeszterben pedig a sok tekintetben a mos italicus hagyományait követő praktikumot hirdeti meg. A jogi karon, a kari tanácsban előadóként ő indokolja meg a szemináriumi foglalkozás didaktikai fontosságát. „A mire a jogi oktatásnak legnagyobb szüksége van” c., a Jogtudományi Közlönyben (1884. 19. évf. 20. sz. május 16.) közzétett tanulmányában megállapítja, hogy a jogi oktatás színvonalát a leghatékonyabban a szemináriumok tartásával lehet emelni. Vécsey Tamás előadói véleménye az alapja a kar szakvéleményének, amelyet az egyetemi tanács már 1886 nyarán (1886. június 16-án) felterjeszt Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszterhez (száma: 1028). A Vécsey professzor kezdeményezte római jogi szeminárium létrejöttét nem sokkal később több más szeminárium megalapítása is követi.⁸

A Vécsey-féle kezdeményezés jelentőségét még jobban tudjuk értékelni, ha tekintetbe vesszük, hogy a Karon több éven át nem csekély ellenállásba ütközik a szemináriumok létrehozása. Trefort még 1873-ban felhívja a jogi kart, hogy jelöljön ki két professzort a bécsi egyetemen működő jogi kari szeminárium megtekintésére.⁹ Hoffmann és Schnierer professzorok azonban Bécsből visszatérve jelentésükben még nem tartják időszerűnek a pesti karon a szeminárium létrehozását. Utalnak arra is, hogy a bécsi egyetemen végső során a kar ellenkezése ellenére kerül sor az államtudományi és a jogtudományi szemináriumok alapítására. Problémát jelent az is, hogy nincsenek meg a szemináriumok alapításához elengedhetetlenül szükséges feltételek, így például a megfelelő könyvanyag. A Kar a jelentés alapján elzárkózik a szemináriumok létesítésétől, és továbbra is a főkéllégiumok megfelelő szintű magatartásában látja „a siker leghathatósabb tényezőjét”. Más kérdés az, hogy ígéretet tesz arra, miszerint a Karon a jövőben nagyobb számban fognak tartani különleges előadásokat és külön kollégiumokat. A szemináriumi oktatás intézményes formájának létrejötte még jó tíz évet vár magára, mint Eckhart Ferenc írja „a jogtudomány nem csekély kárára”.¹⁰

Az 1880-as évek elején merül fel ismét a szemináriumok alapításának gondolata. Ezúttal Szász Károly tanulmányozza Bécsben Trefort megbízása alapján az egyetemi szemináriumi rendszert.¹¹ A Kar által kiküldött bizottság véleménye azonban ezúttal is negatív a szemináriumok meghonosítását illetően. A bizottság feleslegesnek tartja – és ebben a véleményben a döntő motívum nyilvánvalóan a Kar igen nagy hallgatói létszáma – a tudományos igényű képzés műhelyéül szolgáló szemináriumokat. A bizottság állásfoglalása szerint elegendő a speciálkollégiumok rendszerének fejlesztése, amelyek a praktikumok feladatát tölténék be. A negatív tartalmú vélemény nem befolyásolja a minisztert abban, hogy nyilatkozatot kérjen a Kar professzoraitól arra nézve, ki

hajlandó szemináriumot tartani. Ezzel egyidejűleg ígéretet tesz közös szemináriumi alapkönyvtár és külön szemináriumi könyvtár létrehozására. Trefort számára azonban – s ezt hangsúlyoznunk kell – nagy súllyal latba eső körülmény ennek az elhatározásának valóra váltásánál az, hogy a karon már több, mint egy évtizede kibontakoznak éppen Vécsey Tamás munkája eredményeként a szemináriumi oktatás és kutatás körvonalai.

Vécsey Tamást a szeminárium alapítására tanítási módszere ösztönzi, amelyről egyik hátrahagyott írásában így számol be:¹² „Hogy a gyakorlat legyen tudományosabb és a tudomány legyen gyakorlatiasabb: Savignynek ezt az óhajtását és Jhringnek ezt megvalósító példáját tartva szem előtt: már mint eperjesi jogtanár római jogi előadásaimat jogesetek bemutatásával és tárgyalásával egészítettem ki, mely alkalommal az érdeklődő hálás tanítvány megfigyeli a jogesetek tárgyalási módját, részt vesz az eset feletti eszmecserében, a jogeset elemzésében, meghatározásában, a döntő szabály keresésében és megtalálásában és a jogi vélemény alkotásában. Ily órákon az érdeklődők nem merőben hallgatók, hanem tevékeny résztvevő közreműködők a jogász vizsgáldás, okoskodás, következtetés szellemi munkájában, a jogalkalmazás művészetében.” Másutt így ír tárgyának oktatásáról:¹³ „A római jogot már Eperjesen is, úgy mint aztán az egyetemen kiváló propaedeutikai jelentőségében méltányoltam. Tudományosan képzett jogászokra van szükség, s így az oktatásnál alapvető gyanánt nálunk se nélkülözhető a római jog. A műszavak, kifejezések, fogalommeghatározások, a jogász gondolkodás és okoskodás, az elvi fejtegetések, következtetések, a szövegmagyarázás, kiegészítés: mindezek csak ott találhatók, ahol gondolják a civilisztikus tanokat. Werbőczy, Kelemen, Frank, Wenczel, Zlinszky s a többi híres magyar jogtudós a római jog ismerete következtében váltak képessé arra, hogy szórványos jogtételeinkből elvonás útján fogalmat alkossanak, berendező osztályozásokat tehessenek, s a joganyagot egységes átnézetes rendszerbe foglalva tárgyalhassák s ezzel hazai jogunk körvonalait határozottsággal megállapítsák.” Ahhoz azonban, hogy ez a tanítási módszer, amely a tudományos igényű oktatás követelményét fogalmazza meg, eredményes lehessen, nem elegendő a főkéllégium, hanem amellet szemináriumra is szükség van.

Vécsey Tamás tudatában van annak, hogy a szemináriumnak nem lehet kizárólagos feladata – s különösen nem a jogi karon – a tudósképzés. Az 1872-ben a szemináriumi rendszert az osztrák egyetemeken meghonosító vallás- és közoktatásügyi miniszeri rendelet valójában ezt a szűkebb értelemben vett szemináriumot vezeti be.¹⁴ Ez lényegében megfelel a bölcsészeti kar igényeinek, ahol például Theodor Sickel híres bécsi történetészprofesszor „Institut für Österreichische Geschichtsforschung”-jába minden évben maximálisan tíz hallgatót vesznek fel. A szemináriumnak kizárólagosan ez a formája azonban nem jelent megoldást a jogi karon. A jogászképzésben a tágabb értelemben vett szeminárium a repetitóriumot és a praktikumot is magában foglalja, mivel a képzés nemcsak elméleti jellegű. A szemináriumi rendszer létrehozása nem sérti a tan szabadság elvét. Más kérdés az, hogy a tanszabadság (*Lehrfreiheit*) elvilág nem feltételezi a szemináriumokat, pontosabban közömbös azok iránt. A legjobb példa erre az 1870–80-as évek Németországának jogászképzési rendszere, amelyre a rendkívüli változatosság jellemző. Ez a sokrétűség már a terminológiában is megnyilvánul: a szeminárium kifejezés mellett lehet találkozni a praktikum,¹⁵ az exegezis, a jogi gyakorlat (*juristische Übung*), a konversatorium, a jogi (ezen belül romanista, civilista) társaság

stb. elnevezéssel, melynek célja, oktatási programja az elnevezésbeli különbség ellenére nem egyszer ugyanaz. Vannak olyan egyetemek is ebben a periódusban, amelyeken a professzorok nem tartanak tudományos igényű szemináriumot, hanem megelégszenek a praktikumokkal.¹⁶

Vécsey Tamás szemináriumi koncepciójában a szeminárium fogalma a tudományos igényű intenzív foglalkozást és a joggyakorlatba bevezető, arra előkészítő praktikumot egyaránt tartalmazza. Ezt dokumentálja, hogy a római jogi szemináriumi füzetek körében tudományos igényű munkák, dolgozatok és hallgatói segédesszközök kiadására egyaránt sor került.¹⁷ S hogy mennyire szívügyének tekinti a szemináriumot, ezt bizonyítja az is, hogy annak kedvéért egy időben még a Pandekták előadásáról is lemond római jogász kollégái, Hoffmann Pál és Szászy-Schwarz Gusztáv javára. Teszi ezt annak ellenére, hogy – Szászy-Schwarz Gusztávot idézve – „A katedrán ülő tanár úgy viszonylik a szemináriumban ülőhöz, mint a békeállományban levő katonatiszt a háborúban levőhöz. Ha mindennap háború volna, nem tolakodnának a katonasághoz azok, akik a tiszt karrierben csak a kardbojtot meg a kaszinót látnák. Így az egyetemen is a nehezebb feladat az avatatlanokat távol fogja tartani. És így a szeminárium nemcsak kellő tanulókat fog nevelni, de kellő tanárokat is.”¹⁸

III.

Vécsey Tamás, a kitűnő tudós és pedagógus, aki különben egy időben Eötvös Loránd nevelője is,¹⁹ szemináriumi elgondolásában figyelemmel van a jogászképzés területén a gazdasági-társadalmi fejlődés motiválta változásokra, a nemzetközi és a hazai tudományos élet igényeire. Ezeket tekintetbe véve hirdeti meg római jogi (pandektajogi) praktikumát már budapesti professzorrá történő kinevezése első évében, és indítja meg a tudományos igényű jogászképzés egyik feltételét jelentő exegézisét már az 1880-as évek első felében. Ezeknek az új oktatási formáknak a meghonosításával kialakítja a kettős igényt, követelményt kielégítő jogi szeminárium előképeit és így döntő szerepet vállal abban, hogy éppen száz évvel ezelőtt az első szemináriumok között jöhessen létre a budapesti tudományegyetemen a római jogi szeminárium.

Jegyzetek

¹ Ld. erre vonatkozóan: *Th. Viehweg*: Zur geplanten Reform des Rechtsstudiums in Deutschland. In: Festgabe Voegelin, München, 1962. 558 skk. o.

² Ld. *F. Wieacker*: Der Beruf des Juristen in unserer Zeit. In: Gedenkschrift Geschnitzer, Aalen, 1969. 468. o.

³ Ld. *H. Peter*: Die juristische Fakultät und ihre Lehrfächer in historischer Sicht. Juristische Schulung 1966. 14. o.

⁴ Ld. az újabb irodalomból: *Hamza G.*: A hazai jogászképzés történetéhez. Magyar Jog 1986. 21 skk. o.

⁵ Ld. *K. Fr. von Savigny*: Geschichte des Römischen Rechts im Mittelalter. 1. k. VII–VIII. o.

⁶ Ld. *K. Zweigert*: Der Jurist in Frankreich und Deutschland. In: Festschrift Fickert, Frankfurt–Berlin, 1967. 498 skk. o.

⁷ Ld. *Vécsey T.*: Jogesetek. Előszó. Budapest, 1901. 2 sk. o.

- ⁸ Így sor kerül például Földes Béla kezdeményezése alapján a nemzetgazdasági és statisztikai szeminárium alapítására is. Ld. *Eckhart F.*: A Jog- és Államtudományi Kar története 1667–1935. Budapest, 1936. 561. o.
- ⁹ Ld. *Eckhart*: id. mű. 505–508. o.
- ¹⁰ Ld. *Eckhart*: id. mű 508. o.
- ¹¹ Ld. *Eckhart*: id. mű 559 sk. o. és Mann M.: Trefort Ágoston élete és működése. Budapest, 1982. 84. o.
- ¹² Ld. *Nagy F.*: Vécsey Tamás t. tag emlékezete. Budapest, 1922. 9. o.
- ¹³ Ld. *Nagy*: id. mű 10. o.
- ¹⁴ Az 1872-ben életre hívott szemináriumi rendszer az osztrák egyetemeken nem érinti az erősen konzervatív jellegű 1855-ös tanulmányi rendszert (Studienordnung). Ld. *H. Baltl*: Zur Situation der Rechtswissenschaft und der Juristenausbildung. In: Reformen des Rechts. Festschrift zur 200-Jahr-Feier der Rechtswissenschaftlichen Fakultät der Universität Graz. Graz, 1979, 10. o.
- ¹⁵ Jó áttekintést ad a praktikumok jelentőségéről Jhering. Ld. *R. Jhering*: Civilrechtsfalle ohne Entscheidungen. Jena, 1870. III. skk. o. Itt utalunk arra, hogy Jheringnek ez a munkája némileg átdolgozott formában hazánkban magyarul két kiadásban is megjelent.
- ¹⁶ A legtöbb praktikum ún. pandekta-praktikum. Ld. például: *E. Pagenstecher*: Pandekten-Praktikum. Heidelberg, 1860.
- ¹⁷ A szemináriumi kiadványok sorában jelenik meg például „A Hármaskönyvhöz, majd a Magyar Törvénytárhoz csatolva volt régi jogszabályok Dig. 50.17. De diversis regulis juris antiqui” (1903) és az „Exegeticum. Válogatott helyek a Digestákból magyarázatokkal” (1905) c. munkák.
- ¹⁸ Ld. *Szászy-Schwarz G.*: Gyakorlati jogtanítás. Parerga. Vegyes jogi dolgozatok. Budapest, 1912. 313. o. Ez a tanulmánya első kiadásban „A jogi szemináriumok kérdéséhez” címmel jelent meg 1884-ben.
- ¹⁹ Vécsey Tamás tanári működésére és politikai tevékenységére nézve ld.: *Hamza G.*: Vécsey Tamás, az európai hírű római jogász. In: Jogtörténeti tanulmányok. 6. k. Budapest, 1986. 135–144. o.

A RÓMAI JOG DÉL-AFRIKÁBAN

I.

A Dél-Afrikai Köztársaság az utóbbi időben sajnálatosan ismét a világpolitika fókuszába került.¹ Ennek az országnak az említése egyértelműen a fajüldöző, ún. apartheid rendszert juttatja eszünkbe. A tömegkommunikációs eszközök jóvoltából az az érzésünk támadhat, hogy az ott uralkodó állapotokat viszonylag jól ismerjük. Az így szerzett ismeretek azonban szükségszerűen egyoldalúak. Ezen nem azt értem, hogy az ország behatóbb megismerése nyomán a fajüldöző rezsim szimpatikusabbá válna előttünk, ennek tán éppen a fordítottja történhet meg. A Dél-Afrikai Köztársaság azonban éppúgy „komplexusokból álló komplexus”, mint bármely más állam. Tehát még „fehér részét” sem azonosíthatjuk a fajüldözés rendszerével.

A mai Dél-Afrikai Köztársaság legszembetűnőbb vonása ugyan kétségtelenül a fekete többség leplezetlen és brutális elnyomása, de aligha valószínű, hogy ezt a társadalmat e vonással kielégítően jellemezhetnénk. A képet alkotó kevésbé feltűnő tónusokra is figyelemmel kell lenni, ha a reális képet akarjuk látni.

A dél-afrikai társadalom képét alkotó elemek közül az egyik legjelentősebb a jogrendszer. Ha a Dél-Afrikai Köztársaság jogát csak globálisan is szemléljük, már sok mindent megtudunk. E jog — kissé bizarr hasonlattal — egy kentaurhoz hasonlítható. A közjog (és a büntetőjog) ugyanis — bizonyos demokratikus, angol eredetű intézményeivel² együtt is — kifejezetten a faji elnyomás szolgálatában áll, és ilyen értelemben nem tarthat számot a civilizált, vagy ha úgy tetszik, az európai jelzőre, a magánjog ellenben, mintha nem is ugyanannak a jogrendszernek a főrésze lenne, az egyetemes jogi kultúra legértékesebb hagyományait őrzi napjainkig. A Dél-Afrikai Köztársaság magánjoga a XVII. századi holland „elegáns jogtudomány” által közvetített római jogon alapul.

Ha a kérdést a római jog továbbélése szempontjából nézzük, azt mondhatjuk, hogy a Dél-Afrikai Köztársaság egyike azoknak az immár igen kisszámú területeknek a világon, ahol a római jog tartalmilag a kodifikált európai magánjogokban is továbbél, érdeklődésünket mégis elsősorban a Dél-Afrikai Köztársaságban formailag, de ténylegesen is érvényesülő római jog keltheti fel, ha a római jog mai érvényesüléséről van szó. Ehhez képest meglepő, hogy a római jogászok általában nem fordítanak túl sok figyelmet a dél-afrikai jogra.⁴ Az összehasonlító jogi kutatások részéről sem tapasztalható túlzottnak nevezhető figyelem a dél-afrikai magánjog iránt.⁵ Ám arra mégsem következtethetünk, hogy a dél-afrikai magánjog merőben érdektelen téma lenne. Az a tény, hogy az irodalomban kevés az ilyen tárgyú publikáció, minden bizonnyal nem az érdeklődés hiányával, hanem sokkal inkább azzal magyarázható, hogy a dél-afrikai jog túlságosan távoli és egyúttal túlságosan egyedi, és végül, de nem utolsósorban a beható vizsgálat számára igen nehezen hozzáférhető. Távoli, és nem a földrajzi távolság miatt elsősorban, hanem az ország politikai elszigeteltsége folytán, melyet e jog valóban egészen különös, semmilyen más joghoz nem hasonlítható jellege is fokoz.

E sorok írója teljes mértékben tudatában van annak, hogy a dél-afrikai magánjog bemutatása lehetőségeit messze meghaladná. E cikk célja azonban nem is a dél-afrikai magánjog bemutatása, hanem néhány olvasmányélmény⁶ közkinccsé tétele, aminek kapcsán a témáról is kiderül majd – remélhetőleg – egy s más!

II.

Olykor már üres közhelynek hat az az unalomig ismételt tétel, miszerint a társadalmi jelenségeket csak történetiségükben lehet megérteni. A dél-afrikai magánjog esetében azonban egyszerűen elképzelhetetlen, hogy az ismertetést ne „Ádámnál és Évánál” kezdjük el. A történet pedig 1652-ben kezdődik, amikor Jan van Riebeeck, a Holland Kelet-Indiai Társaság képviselőjeként megalapítja a fokföldi gyarmatot. Fokvárosban 1656-tól már bíróság is működik,⁷ mely a Társaság rendelkezése alapján a holland tartomány jogát kezdte alkalmazni.⁸

Ami a Holland Kelet-Indiai Társaságot illeti, az a holland parlament felhatalmazása alapján,⁹ szinte mint állam az államban – egészen a brit hódításig (1795) – szuverén módon igazgatta a tengerentúli területeket.¹⁰

A másik kérdés az, mi volt ekkor a hollandi (nem hollandiai!) jog? Németalföld tartományai különböző mértékben, de kivétel nélkül recipiálták a római jogot. A gazdasági és politikai szempontból legjelentősebb tartomány éppen holland volt,¹¹ mely a római jogot igen jelentős fokban vette át, ráadásul a jogtudomány is e tartományban érte el a legmagasabb nívót, elég itt a leideni jogi karra utalni. A hollandi jog tehát, mely Dél-Afrikában is megvetette lábát, fejlett és alapvetően a római jogon alapuló jogot jelentett abban az időben. Ez a jog azonban, melyet 1664 óta római-holland jognak is neveznek,¹² kodifikátlansága mellett rendkívül heterogén is volt: a római jogon kívül németalföldi és hollandi törvényekből, hollandi és más németalföldi, valamint germán szokásjogi szabályokból, kánonjogi elemekből tevődött össze, és forrásai közé tartoztak bírósági ítéletek és a jogtudói művek is.¹³

A hollandi jog nem a maga egészében került át Dél-Afrikába, és a dél-afrikai jog másfelől már kezdetben sem volt azonos a hollandi joggal. Az 1652 után keletkezett hollandi törvények eleve csak akkor hatályosulhattak Dél-Afrikában, ha az említett Társaság azokat a dél-afrikai jogba inkorporálta.¹⁴ A korábban keletkezett, de Fokföldön nem megfelelő hollandi törvényeket (pl. a csatornákról, a sajtószabadságról) szintén nem alkalmazták. Megjelent továbbá a sajátos gyarmati jog is,¹⁵ nyilván a konkrét viszonyok reflexiójaként. A római-holland jogot egyébként az – ekkor (a XVII–XVIII. században) még csekély létszámú – bennszülött lakosságra nem alkalmazták.¹⁶

A Nagy Francia Forradalmat követő háborúk miatt Anglia okkupálta a holland gyarmatokat Dél-Amerikában, Dél-Afrikában és Ázsiában, így Fokföld is 1795–1802-ig, majd 1806-tól tartósan brit uralom alá került.¹⁷ Az angolok – az ókori rómaiakhoz hasonlóan – általában meghagyták a gyarmati területeken a helyi jogokat a maguk érvényében, mégpedig attól függetlenül, hogy csupán okkupációra, vagy jogi értelemben vett gyarmatosításra is sor került-e. Így jártak el Fokföldön is, ahol a római-holland jog további érvényesülését kifejezetten garantálták.¹⁸ Találó ezért a megállapítás, hogy furcsa módon éppen az angol hódításnak köszönhető a római-holland jog léte, hiszen

ha az angolok által elfoglalt gyarmatok (Fokföldön kívül Brit Guayana és Ceylon is ide értendő!) holland uralom alatt maradtak volna, akkor ott a holland Polgári Törvénykönyv valószínűleg véget vetett volna a római-holland jog uralmának.¹⁹

A brit kormányzat biztosította tehát a római-holland jog fennmaradását, de ennek az volt az ára, hogy az angol jog egyre több területet hódított el a római-holland jogtól. A brit tolerancia ugyanis, úgy tűnik, csak annyit jelentett, hogy ahol az angolok nem látták szükségesnek, ott nem helyettesítették a római-holland jogot a common law-val, de nem tartózkodtak az angol jog hatályba léptetésétől, ha azt érdekeik meg kívánták.

Az angol jog hatása először a közjog területén érvényesült.²⁰ Feltehetően a fokozódó angol bevándorlás — ennek csúcspontja 1820-ra esik²¹ — váltotta ki közvetve az angol jog térnyerését a magánjog területén is. Az 1820-as években bevezették az angol büntető és polgári eljárást és a bírósági szervezeteket is angol módra alakították át.²² Ebben a körben a további fejlődés szempontjából döntő jelentősége volt az angol precedens jog, a case law rendszere megjelenésének. Az angol jog behatásának egyik legjelentősebb módját éppen a precedensek képezték.²³ Talán nem túl távoli párhuzam, ha e vonatkozásban a római civiljog anyagi jogi szabályaira döntő csapást jelentő lex Aebutia utalunk, mely elvileg szintén „csak” a perrendtartás szabályait módosította.

A precedensek azért voltak „veszélyesek” a római-holland jogra nézve, mert Dél-Afrikában a XIX. század első harmadában angol jogászok jelentek meg (maguk a dél-afrikai származású jogászok is jórészt angliai egyetemeken végeztek abban az időben), akik számára a római-holland jog már csak nyelvi okokból is nehezen volt hozzáférhető.²⁴ E jogászok jóval kiterjedtebben alkalmazták az angol jogot, mint amennyire az elvileg indokolt lett volna,²⁵ de még amikor a római-holland jog szabályait alkalmazták, azt is angol szellemben, az angol jognak megfelelően értelmezve tették.²⁶ A londoni felső bírósághoz (Privy Council) fellebbezett ügyekben pedig természetesen az angol jog szerinti döntések születtek, ami — közvetett módon — szintén befolyásolta a dél-afrikai judikatúrát.²⁷

Végül kedvezőtlenül hatott a római-holland jog fejlődésére, hogy az anyaországgal és annak a kodifikáció útjára lépett jogával való kapcsolat megszakadt.

A polgári szerzők az angol jog erősödő behatását általában csak az említett, felépítésménybeli tényezőkre vezetik vissza, és csak elvétve utalnak a gazdasági alapon gyökerező, mélyebb okokra, elsősorban arra, hogy a XIX. sz. második felében Dél-Afrika egyre inkább ipari területté vált, és az új gazdasági viszonyok jogi rendezésének igénye is az angol jog befolyásának növelése irányában hatott.²⁸ A római-holland jog a megfelelő korszerűsítésekkel elvileg kielégíthette volna az iparosodó társadalom igényeit, mint ahogy ez a kontinentális Európa országai esetében jól dokumentálható, de a római-holland jog XVII. sz.-i állapotában továbbélő dél-afrikai változata — különösen az angol jogi szemlélettel rendelkező bírák kezében — nem újulhatott meg az európai mintáknak megfelelően. Az angol tőkések is nyilván szívesebben látták az általuk ismert angol jog alkalmazását.

Az angol jog egyre erősödő befolyása az 1870-es évektől,²⁹ más nézet szerint 1910-től³⁰ megtorpant. Már a XIX. sz. közepétől kezdve működésbe lépnek ugyanis bizonyos ellenmechanizmusok, fékek, melyek az angol jog előretörésének folyamatát először lelassítják, majd megállítják, végül a folyamatot visszafordítják. Ezek az ellen-

hatások többrétűek. A polgári szerzők általában egyes kiemelkedő személyiségek szerepét tartják döntő jelentőségűnek, olyan főbírákét, akik a római-holland jog alkalmazása mellett szálltak síkra.³¹ Megemlítik továbbá a Dél-Afrikába érkező skót papok³² és bírák³³ szerepét, akik a római jog ismeretét és tiszteletét hozták magukkal. (Ismeretes, hogy Skóciában — mint erre már utaltunk — a római jog ma is élő jog.) A legjelentősebb művelődéstörténeti tényező mégis az lehetett, hogy a XIX. sz. közepén Dél-Afrikában is létrejöttek a jogi egyetemek, ahol megindult a római-holland jog oktatása és tudományos művelése.³⁴

A polgári szerzők tehát az angol jog visszaszorítását főként ideológiai tényezőkre vezetik vissza. Pedig a mélyebb okok valószínűleg itt is a társadalmi-gazdasági viszonyokban rejlenek. Az angol és a római-holland jog harca a századfordulón nem elszigetelten ment végbe, hanem alighanem a Lenin által a történelem első imperialista háborújának nevezett búr háborúban (1899–1902) kirobbanó ellentétek egyfajta kifejeződését ismerhetjük föl benne. Persze túl egyszerű és ilyen értelemben hamis lenne a római-holland jog és az angol jog harcát a dél-afrikai és brit tőkések érdekellentéte közvetlen jogi tükröződésének tekinteni. Nyilván sok áttétellel és egyéb tényezőkkel, pl. a nacionalizmus hatásával is számolni kell.

Miután 1909-ben létrejött a Brit Birodalom belügyeiben önálló dominiumaként a Dél-Afrikai Unió,³⁵ és miután a Westminsteri Statutum 1931-ben a többi dominiummal együtt Dél-Afrikának is megadta a teljes függetlenséget, végképp megszűnt az angol jog befolyásának politikai alapja.³⁶

Az angol jog visszaszorítása kezdetben csak annak növekvő befolyása ellen irányult, de nem támadták a már recipiált angol eredetű szabályokat. A II. világháború óta azonban egyre erősebben nyilvánul meg az a törekvés, hogy ahol lehet, szorítsák ki Dél-Afrika jogából az angol elemeket, és helyettesítsék azokat a római-holland jog szabályaival.³⁷ Így a római-holland jog és az angol jog harca nem szűnt meg napjainkban sem.

Nem derül ki az irodalomból, de a magánjog terén nyilvánvalóan a római-holland jog pozíciót erősítette a Nemzeti Párt 1948-ban történt hatalomra jutása. Ez az esemény mégsem a római-holland jog sorsa szempontjából a legjelentősebb, minthogy fordulópontot jelentett az ország újkori történelmében. Az új kormányzat radikális módon szakított a korábbi politikai irányvonallal. Ennek jogi manifestálódását kifelé a Dél-Afrikai Köztársaság 1961-ben történt proklamálása és az országnak a brit nemzetközösségből való kilépése, a belső szabályozásban pedig a közjog és a büntetőjog faji elnyomást szolgáló intézményeinek kiépítése jelentette.

Az irodalom hallgat arról, hogyan fér meg a római-holland jog és a fajüldöző rendszer. Ez a hallgatás bizonyos értelemben nem meglepő, hiszen a római-holland jog, vagyis a Dél-Afrikai Köztársaság magánjoga nem tartalmaz a faji megkülönböztetésre vonatkozó, vagy arra felhasználható szabályokat. Az ókori római jog sem ismert ilyenfajta normákat. Sőt a római-holland jogban annyiban kedvezőbb is a helyzet a korlátozottan jogképeseket és jogképteleneket (rabszolgákat) is ismerő római joghoz képest, hogy e jog minden ember egyenlő jogképességének alapján áll.³⁸ Az egyenlő jogképesség azonban Dél-Afrikában csak az egyenlő magánjogi jogképességre vonatkozik, hiszen a római-holland jog is csak a magánjog szabályait rendezi. A közjog területén az utóbbi évtizedekben olyan sajátos dél-afrikai elnyomó szabályok érvényesülnek, melyek sem a római-holland jogra, sem pedig az angol jogra nem vezethetők vissza.³⁹

A római-holland jognak tehát semmi köze nincs a Dél-Afrikában érvényesülő faji megkülönböztetéshez. Az irodalom hallgatása mégsem menthető. A magánjogász sem lehet teljesen közömbös a világméretű – és ma már a nyugati kormánykörökben is erősödő – felháborodást kiváltó apartheid politikával és rendszabályokkal szemben. Ezek ugyanis jóllehet közjogi természetű szabályok, mégis mélyen beleegázolnak a magánszféra viszonyaiba, megakadályozván a magánjogi egyenlőség teljes körű érvényesülését.

Egyedül Zimmermann áldoz könyvében néhány mondatot a kérdésnek. Bár hozzáállását az óvatos tartózkodás jellemzi, utal arra, hogy az erkölcs és a természetjog, közelebbről a normák igazságossága és az alapvető emberi jogok alapján a dél-afrikai faji elnyomó jogszabályok kritika tárgyává tehetők. Ezt a feladatot azonban eleve elhárítja magától, és rosszalló megítélésére is csak közvetve következtethetünk.⁴⁰ A többi szerző még említésre sem méltatja e kérdést, nyilván mint ami nem tartozik tárgyukhoz.⁴¹

A nyugati szerzőket talán a dél-afrikai kollégákkal ápolt kapcsolat, egyfajta rosszul értelmezett kollegialitás tartotta vissza nemcsak az állásfoglalástól, de még a probléma pusztá megemlítésétől is.

Mindazonáltal Dannenbring pretoriai professzor cikkében található egy mondat, amely oly döbbenetes módon világítja meg a dél-afrikai fehérek egy részének a faji probléma iránti teljes érzéketlenségét, hogy érdemes azt itt szó szerint is idézni. Dannenbring arról beszél, hogy a dél-afrikai személy- és családjog hasonlít a keresztény kultúrán alapuló európai személy- és családjogokhoz, majd hozzáteszi: „Ez minden további nélkül áll a Dél-Afrikai Köztársaság népességére, amennyiben európai származásúak. Dél-Afrika össznépsége azonban mégis nagyon eltérő származású és kultúrájú emberekből tevődik össze. Az ország egész népcsoportokat *szállásol el* (kiemelés tőlem – F. A.) határai között, amelyek nem európai származásúak, mint pl. a busmanok és különböző bantu törzsek.”⁴² Ez a megfogalmazás már csak a statisztikai adatok figyelembevételére alapján is egyszerűen felháborító. A népesség kb. 70%-a ugyanis bantu!⁴³ Az e megfogalmazásban megnyilvánuló felfogás azzal sem menthető, hogy a fokföldi terület lényegében lakatlan volt, amikor ott a XVII. sz. közepén a hollandok megjelentek, mivel egyrészt a Dél-Afrikai Köztársaság nemcsak Fokföldről áll, másrészt a feketék észak felőli beáramlása nem az utóbbi időkben történt meg, hiszen már a Dél-Afrikai Unió létrejöttékor a népesség 80%-át feketék és egyéb színesek tették ki.⁴⁴

A „külső jogtörténet” körében a mához érkezve még az a kérdés merül fel, hogy a Dél-Afrikai Köztársaság mai magánjogát, angol beütéssel megáldott vagy sújtott római-holland jognak, avagy római-holland eredetű, de inkább angolszász jognak tekinthetjük? Az irodalomban erre nézve erősen megoszlanak a nézetek. Eörsi szerint a Dél-Afrikai Köztársaság római-holland joga többé-kevésbé „áthajózott” a common law jogcsoportjába.⁴⁵ David vegyes jognak nevezi a dél-afrikai jogot,⁴⁶ de ő is inkább az angol hatást emeli ki.⁴⁷ A legtöbb szerző – salamoni módon – hibrid, keverék, Janus-arcú jogról ír.⁴⁸ Talán nem véletlen, hogy éppen a római jogászok képviselik végül azt a nézetet, hogy a dél-afrikai jog alapvetően a római jogon alapul,⁴⁹ a romanista, nem pedig az angolszász jogcsaládba tartozó jog.⁵⁰

Amennyire az irodalom alapján megítélhető a kérdés, talán kissé elfogult a római jogászok nézete, de az ellenkező véglét feltétlenül téves álláspontot jelent. Úgy tűnik, hogy a kérdésre ilyen általánosan nem is lehet igennel vagy nemmel válaszolni, de még-

csak „is-is”-sel sem. Ha ugyanis a mai tényleges hatályos jogi helyzetet nézzük, vagyis azt, hogy a hatályos normák milyen eredetűek, nem lehet tagadni a dél-afrikai magánjog keverék jellegét.⁵¹ Ha azonban az egész jognak a kereteit, pilléreit, a fogalmakat és a rendszert tekintjük, kétségtelen, hogy ez egy romanista, és nem angolszász jellegű képződmény. Végül azt is figyelembe kell venni, hogy Dél-Afrikának ma már nem szubsidiárius joga az angol jog, és a judikatúra — mint ezt a következőkben látni fogjuk —, ahol ez lehetséges, elsősorban a római-holland jogot igyekszik alkalmazni, és csak kivételesen nyúl az angol joghoz. Ebben az értelemben tehát mégiscsak a római jelleget hangsúlyozó nézet felé kell inkább hajlanunk. A Dél-Afrikai Köztársaság magánjoga tehát alapvetően a római-holland jog, melyet azonban sok vonatkozásban más, többnyire korábban recipiált angol eredetű normák módosítanak vagy egészítenek ki.

III.

Az előzőekben kissé elvontan, mintegy madártávlatból szemléltük tárgyunkat. Már csak a fentiekben anticipált tételek bizonyítása végett is szükséges most már közelebbről szemügyre venni a dél-afrikai magánjogot, mint tételes jogot, elsősorban annak forrásait.

Dél-Afrika joga — mint erre már utaltam — kodifikálatlan. Egyes nézetek szerint lényegében a római jogon alapuló szokásjognak tekinthető.⁵² Megítélésem szerint helyesebb az a felfogás, amely a Dél-Afrikai Köztársaság jogát általában véve nem tartja szokásjognak, hanem a szokásjogot is csak mint a dél-afrikai jog egyik forrását ismeri el.⁵³

Kérdés persze, mit értünk szokásjog alatt. A *consuetudo* fogalma már a római jogban sem egyértelmű. Miután a XII táblás törvény írásba foglalta — és ezáltal megszüntette — az addig volt szokásjogot, megítélésem szerint kétséges, hogy lehet-e a szokásjogról, mint a mindenkorai judikatúráról elvonatkoztatott tételes szabályok bizonyos összességéről beszélni. A római jogban a szokásjog, úgy tűnik, elsősorban a különböző jogalkotó tényezők (nem jogalkotásra hivatott szervek!), tehát a pontifexek, később a praetorok, majd a császári bíróságok által többé-kevésbé tartósan követett gyakorlatot, szabályokat jelenthette, melyek írásban egyáltalán nem (még *edictumok*ban sem) öltöttek testet, hanem csak egyszerűen ténylegesen érvényesültek. A római szokásjogot tehát modern terminus *technicus*-szal élve, alighanem a „law in action” fogalmával lehetne megjelölni.⁵⁴

Úgy vélem, hogy a szokásjog mai fogalma is elsősorban a többé-kevésbé állandó bírói gyakorlatot jelenti. Ezen az alapon látszik állni Zimmermann, aki a dél-afrikai szokásjogot, mint jogforrást nem említi, de részletesen foglalkozik a bírói gyakorlattal, mint jogforrással.⁵⁵

Elsődleges jogforrásnak a Dél-Afrikai Köztársaságban is kétségtelenül a törvény minősül.⁵⁶ A törvényi jog szerepe — az angol *statute law*-hoz hasonlóan — egyre növekszik. Ahol van törvényi szabályozás, ott az az elsődleges,⁵⁷ sőt egyes nézetek szerint ma már az írott jog a legjelentősebb jogforrás.⁵⁸

Mégis a törvényi jog elvi súlyát csökkenti, hogy a törvény Dél-Afrikában továbbra is kivételes jogforrás Dél-Afrika *common law*-jához, a római-holland joghoz képest, Kivétel, mely lerontja ugyan a főszabályt, de egyszersmind amelyet nem lehet a főszabály

rovására kiterjesztő módon alkalmazni. A törvények értelmezésére nézve nem azok „szelleme”, hanem a római-holland jog irányadó, így a törvény hézagait sem lehet kiterjesztő interpretációval, analógiával kitölteni, hanem ilyenkor a római-holland jogot kell alkalmazni.⁵⁹

Ami az újabb törvényhozás és a római-holland jog viszonyát illeti, a törvények célja nem feltétlenül a római-holland jogi szabályok hatályon kívül helyezése,⁶⁰ hanem olykor a római-holland jog kontroverziáinak eldöntése, vagy homályos kérdéseinek tisztázása.⁶¹

Végül megjegyezzük, hogy a dél-afrikai törvényhozás – a judikatúrához hasonlóan – szívesen merít a nyugati – elsősorban nyugat-európai – jogokból, olykor igen érdekes közvetítéseken keresztül.⁶²

Kiemelkedő jelentőségű forrását képezik a dél-afrikai jognak a bírói döntések, elsősorban a Legfelső Bíróság gyakorlata. Az angol precedensjog szabályai nem érvényesülnek maradéktalanul,⁶³ továbbá a dél-afrikai jog már csak azért sem tekinthető tiszta case law-nak, mert a törvénykezés alapjául – az írott jogon kívül – nem valami kódbevezető és csak a precedensekben manifesztálódó common law szolgál, hanem a római-holland jog, mely ha nem is írott jog, mégis írásban megtalálható. A bírói jogalkalmazás (to find the law) Dél-Afrikában valóban a megfelelő norma – mégpedig lehetőleg a római-holland jog megfelelő szabályának – megtalálását jelenti, nem pedig annak kitalálását, mint az e jellegére nézve judge made law-nak nevezhető az angol jogban. A precedensek szerepe is inkább az, hogy a jog értelmezéséhez nyújtanak támpontot. Ki kell emelni még, hogy a római-holland jog modern viszonyokhoz való alkalmazásának eszközét éppen a bírói jog jelenti,⁶⁴ és ilyen értelemben a dél-afrikai judikatúra valamilyen olyan transzmissziós funkciót tölt be a XVII. sz.-i római-holland jog és a mai igények között, mint amilyen szerepet a glosszátorok és még inkább a kommentátorok játszottak a maguk idejében.

Venio nunc ad fortissimum – most érkezünk el a legfontosabbhoz, a római-holland joghoz, mint jogforráshoz. Dél-Afrika magánjogát általában is szokás római-holland jogként emlegetni, szűkebb értelemben azonban római-holland jog alatt a dél-afrikai magánjog egyik forrását értjük, mint ahogy a common law is lehet az angol jog szinonímája, de egyik forrását is jelentheti. A római-holland jogot, mint jogforrást a törvények és a bírói jog után szokták említeni, de amint láttuk, a törvények voltaképpen csak kivételek a római-holland jog alól, és azokat a római-holland jog szerint kell értelmezni, a bírói gyakorlat feladata pedig ma már lényegében nem más, mint a római-holland jog megfelelő alkalmazása. A római-holland jog tehát mégsem nevezhető harmadrangú jogforrásnak, és nem túlzás a fentiek alapján tágabb értelemben magát a dél-afrikai magánjogot is római-holland jognak nevezni.

De mi is ez a római-holland jog? Ismeretes, hogy a római jog művelésének centruma Itáliából a XVI. sz.-ban Franciaországba, majd onnan a XVI. sz.-ban – a hugetnották üldözésével és egyúttal Németalföld gazdasági fellendülésével összefüggésben – Németalföldre helyeződött, ahol az ún. elegáns jogtudomány a XVII. sz.-ban érte el csúcspontját Grotius, Voet, Vinnius, Noodt és mások műveivel. A római-holland jog Dél-Afrikában lényegében ennek a humanista németalföldi jogtudománynak az irodalmát jelenti,⁶⁵ mely elsősorban a jusztniánuszi törvénykönyveket dolgozta fel, de esetenként tekintettel volt a Corpus Iuris Civilisen kívüli forrásokra is. A római-holland jog irodal-

mának nincs zárt katalógusa, és – főként az újabb felfogás szerint – nyilvánvalóan oda nem tartozó régi tekintélyekre is lehet a jogalkalmazásban hivatkozni, nem létezik továbbá *lex citationis* abban az értelemben sem, hogy az eleve meghatározná, hogy kikre kell elsősorban hivatkozni, vagy kinek a véleménye mérvadó kontroverzia esetén. Van persze tekintélyes szerzők, akiknek a nézete – nevezhetjük ezt talán kifejezetten szokásjogi hagyománynak – nagyobb súllyal bír (Grotius, Voet stb.), és nagyobb tekintélynek örvendenek a hollandi és általában a németalföldi írók. A hivatkozások mindazonáltal esetlegések.⁶⁶

A dél-afrikai magánjog következő forrása maga a római jog. Ha egy bizonyos kérdésben sem a törvények, sem a precedensek, sem pedig a római-holland jog nem szolgáltat megoldással, akkor a dél-afrikai bíró visszanyulhat magához a római joghoz, mint szubszidiárius forráshoz.⁶⁷ A római jogra egyéb esetekben is lehet hivatkozni (amikor pl. a római jogi szabály egybeesik a római-holland jogi szabállyal),⁶⁸ de ez a római jognak közvetlen forrásként való felhasználását önmagában még nem jelenti. Arra is van ugyanakkor példa, hogy a római jog kivételesen a római-holland jog *rovására* jut érvényesüléshez, és vonatkozik ez kiváltképpen az újabb judikatúrára.⁶⁹

A hagyományos felfogás Dél-Afrikában azt vallja, hogy az ott alkalmazható római jog a jusztiniánuszi római jogot jelenti, mégpedig úgy, ahogyan azt a régi németalföldi jogtudósok értelmezték. Egy ítélet némi öniróniával ki is mondta 1949-ben: „we have received the Roman law as corrupted by the Byzantines”, vagyis „a római jogot úgy vettük át, ahogy azt a bizánciak elrontották”.⁷⁰

A dél-afrikai „*bellum iuridicum*” azonban nemcsak az angol és a római-holland jog között folyik, hanem a római-holland és a római jog alkalmazásának kérdésében is erősen megoszlanak a nézetek, sőt az angol jog visszaszorítását követően most már ez a „mérkőzés” válhat jelentősebbé. Az előbb említett hagyományos felfogással szemben egyesek azt vallják, hogy adott esetben a klasszikus római joghoz és a *Corpus Iuris Civilis*en kívül fennmaradt római forrásokhoz is vissza lehet nyúlni, továbbá nem kell feltétlenül követni a római forrásoknak a régi németalföldi jogtudósok által elfogadott értelmezését.⁷¹

A római jog újkori alkalmazásának történetében mindig is megvolt ez a kettősség a „professzorok” és a „praktikusok” között. Az előbbieket mellett az elvi tisztaságon túl a legjobb jog megtalálása szól, az utóbbiak a jogbiztonságra hivatkozhatnak. A dél-afrikai „professzorok” és „praktikusok” vitájában ezenkívül mindkét részről felhoznak történeti érveket is, melyek ehelyütt nem részletezhetők.⁷²

A római jog igényes alkalmazása mindenesetre megkövetelné a jusztiniánuszi jog előtti anyag, továbbá a modern római jogi szakirodalom figyelembevételét is, amire azonban csak nagyon ritkán és esetlegesen kerül sor.⁷³ Ami az utóbbit illeti, abban nemcsak a hozzáférhetőség játszik szerepet (míg a *Corpus Iuris Civilis* esetében fel tudják használni annak teljes angol és német fordítását, a francia és olasz nyelvű – igen jelentős – szakirodalmat nyelvi okokból már nehezen olvassák),⁷⁴ hanem az, hogy a modern irodalom tanulmányozása egyrészt alapos római jogász felkészültséget igényel,⁷⁵ másrészt az interpolációkutatás eredményei aláássák a római-holland jog számos tételét⁷⁶ amellet, hogy gyakran csak hipotézisek szintjén állnak.⁷⁷ A tételes jog alkalmazására tehát ez az irodalom nem nyújt megfelelő alapot, *nota bene*, célja nem is az.

A római jogi szakirodalom mégis segítségére lehetne a dél-afrikai jogászoknak. Azokban az esetekben, amikor a juszteniánuszi szövegekből sem lehet világosan kideríteni a római jogi álláspontot, ez a segítség nemcsak hasznos, hanem egyenesen szükséges is. Ha pedig a szakirodalom megnyugtatóan (bizonyító erővel) fel tudja tární a juszteniánuszi jog előtti – esetleg kontroverz – álláspontot, akkor az alternatívák bemutatása révén bővítheti a dél-afrikai bírói döntési körét.⁷⁸

Valójában a dél-afrikai judikatúra általában nem szívesen nyúl vissza a római joghoz, mert az túl nagy fáradságot igényelne, és ráadásul sokszor a felkészültség is hiányzik hozzá.⁷⁹ Így módon a „professzorok” irányzatáról írva a szót nem kell okvetlenül idézőjelbe tenni.

Ha még a római jog alapján sem lehet a konkrét ügyben megoldást találni, a bíró hi-
vatkozhat a mai tételes jogokra, elsősorban a holland, francia, nyugatnémet, svájci, osztrák jogokra és az angolszász jogokra.⁸⁰ E jogokat azonban már – szemben a római joggal – nem tekintik a dél-afrikai jog szubszidiárius forrásainak, hanem ezek mint a jogösszehasonlítás forrásai jönnek figyelembe az – úgy tűnik – szabadon mérlegelő bíró döntésének megalapozásához.⁸¹

Anélkül, hogy a dél-afrikai magánjog dogmatikájának tárgyalásába bocsátkoznék, felmerül a fentiek alapján a kérdés, hogy milyen helyet tölt be általában véve – tehát a vázolt közvetlen szubszidiárius alkalmazáson túl – a római jog a mai dél-afrikai magánjogban? Megegyezik az irodalom abban, hogy a magánjog rendszerét, elveit, kereteit a római-holland jog, tehát végsősoron a római jog jelenti.⁸² Éppen ezért a dél-afrikai magánjog a gaiusi Institutiók rendszerében tárgyalható, mutatható be.⁸³ Hiányzik pl. az általános rész, nem önálló a családjog és a munkajog.⁸⁴ A személyi jog és a dologi jog ngyrészt a római jogot követi,⁸⁵ a kötelmi jog is római jogi alapon áll,⁸⁶ de a kereskedelmi és iparjog angol, a csődjog holland hatás alatt fejlődött,⁸⁷ és az egész kötelmi jogra nézve erősnek mondható az angol jog hatása.⁸⁸ Az öröklési jogban a holland és részben az angol jog tekintélyes részben háttérbe szorítja a római jogot,⁸⁹ a perjog pedig – a végrehajtási eljárás egyes szabályaitól eltekintve⁹⁰ – teljesen angol mintákat követ.⁹¹

Ehelyütt is szeretném hangsúlyozni, hogy mindezekben a területeken nem az angol és a holland jog mai hatásáról, hanem korábbi recepcióról van szó, mellyel szemben az utóbbi időben egyre inkább a római-holland, vagy esetleg a „tisztá” római jog alkalmazása kerül előtérbe.⁹²

IV.

Áttekintésünk után felmerül az az általános kérdés: vajon milyen okokra vezethető vissza, hogy a dél-afrikai magánjogot a mai napig sem kodifikálták, és mi várható a jövőben?

Dél-Afrikában a kodifikáció gondolata már 1779 óta több ízben felmerült. Hol erősebben, hol kevésbé erősen követelték a szerteágazó, nehezen áttekinthető joganyag rendezését, és ilyen törekvések ma is megnyilvánulnak.⁹³

A kodifikáció elmaradását a XIX. sz.-ra nézve egyes nézetek a felvilágosodás eszméinek be nem fogadására, végső soron tehát a konzervativizmusra vezetik vissza.⁹⁴ Nem

világos, hogy mi volt a szerepe az angol jog kodifikációellenességének a brit uralom idején a kodifikáció elmaradásában, mindenesetre az bizonyos, hogy az angolok a dél-afrikai jog kodifikálását nem ösztönözték. Az angol jog befolyásától való félelemnek ugyanakkor a kodifikációt kellett volna ösztönöznie, amely konzerválva a római-holland jogot megőrizte volna azt a további „elangolosodástól”.⁹⁵

A kodifikáció hívei a joganyag rendezésének igényén túl ma is hivatkoznak arra, hogy a római-holland jog idegen befolyástól való megőrzése érdekében lenne szükség annak kodifikálására, és ebben kétségtelenül igazuk van.⁹⁶ Csakhogy a kodifikáció éppen attól a sajátosságtól fosztaná meg a dél-afrikai jogot, amelyhez a dél-afrikai jogászok még a római-holland jogi hagyománynál is makacsabban ragaszkodnak évszázadok óta, ti. attól, hogy a bíró a törvények adta viszonylag tág körben az adott ügynek megfelelően válassza ki a legcélszerűbb megoldást. Ez ugyan nagyobb felkészültséget és nagyobb munkát igényel, mint a kódexek alapján történő ítélkezés, azonban a rugalmas, igazságos jogalkalmazást a kódexek által megmerevített jogon alapuló judikatúránál éppúgy sokkal jobban szolgálhatja, mint a jognak a gyakorlaton alapuló, az élet igényeit helyesen követő fejlesztését. A kodifikáció ellenzői jobban féltik a dél-afrikai jogot az életidegenné, merevvé válástól, mint az idegen hatásoktól, és a kodifikációt követelőket lustasággal vádolják.⁹⁷

A kodifikáció körüli jogi háború állása hosszú idő óta és a belátható jövőt tekintve is egyértelmű: bár a kísértés nagy, az uralkodó — a tudományban pedig kizárólagosan érvényesülő — álláspont elveti a kodifikáció gondolatát, így az ellenzéknek meg kell elégednie kisebb részterületek joganyagának — részint már megvalósult — kodifikálásával.⁹⁸

A római jog dél-afrikai érvényesülését újabban mégsem a kodifikáció által az idegen behatásokkal szemben nyújtható védelem hiánya fenyegeti, hanem az, hogy a klasszikus kultúra Dél-Afrikában is — jóllehet ott jelentős hagyományokkal rendelkezik — fokozatosan teret veszít. A kodifikálatlanság e tendencia veszélyes kihatásait persze csak erősíti.⁹⁹

A dél-afrikai magánjog kétségtelenül a világ jogfejlődésének egyik legsajátosabb, legérdekesebb és ugyanakkor rendkívül értékes és sok tanulsággal szolgáló képződménye. Sajnálatos, hogy ez a gazdag hagyományokra épülő, az ókori római jog, az angolszász jog és a kontinentális európai jogok sok értékét ötvöző jogi felépítmény egy olyan tragikus módon megosztott és válságba jutott társadalmi alakulat részeként működik, hogy a jövőbeli sorsa felett ilesztővé váló társadalmi környezete miatt kell talán mégis leginkább aggódni.

Jegyzetek

¹ Arról, hogy itt nem valamiféle megélénkült egyoldalú propagandáról van szó, bárki könnyen meggyőződhet, ha belepillant a tekintélyes nyugati lapokba és folyóiratokba. Figyelemreméltó, hogy újabban a nyugati nagyhatalmak is erőiesen, olykor szankciókkal fenyegetve vagy élve követelik a faji elnyomásnak legalább a mérséklését.

² Ld. The New Encyclopaedia Britannica, 15. kiad. 17. köt. 70. old.

³ A római jogra, mint hatályos jogra a legnagyobb „csapást” közismerten a német birodalmi Polgári Törvénykönyv 1900. január 1-én történt életbe lépése jelentette. A teljesség igénye nélkül jegezzük meg, hogy Brit Guayanában 1917-ig, Görögországban 1946-ig hatályos volt a római jog,

továbbá Spanyolországban, San Marinóban, a La Manche csatorna brit (de nem Angliához tartozó) szigetein, Skóciában, Quebecben, Argentínában, Zimbabweben, Botswanában, Szváziföldön, Lesothóban, a dél-afrikai uralom alatt álló Namíbiában és antarktiszi területen, továbbá Sri Lankában a mai napig is hatályban van – jóllehet többnyire szubszidiárius jelleggel – a római jog.

⁴ Jellemző e vonatkozásban, hogy azokban a ritka esetekben, amikor római jogi folyóiratban a dél-afrikai jogról szóló cikk jelenik meg, a szerzők a téma miatt majdhogynem mentegetőzni kényszerülnek, sőt a *Revue internationale des droits de l'antiquité* azzal a kommentárral közölt egy ilyen cikket, hogy mivel annak témája túllépi a folyóirat kereteit, közzétételére csak kivételesen és azért kerül sor, mert kapcsolatos a római jog kodifikálásának problémakörével, ld. *Bosch, M. J. W.*: Quelques remarques sur le système du droit romaino-hollandais et ses rapports avec le droit romaino-hollandais et ses rapports avec le droit romain et avec les problèmes de la codification. *RIDA* 4 (1957), 239. old. Maguk a szerzők természetesen meg vannak győződve arról, hogy a dél-afrikai magánjog figyelemmel kísérése feladata egy római jogásznak, ld. *Kaser, M.*: Das römische Recht in Südafrika. *ZSS Rom. Abt.* 81 (1964), 30. old., sőt Bosch szerint a dél-afrikai magánjog „támogatása” (ennek módja nem világos) minden római jogász és jogtörténész kötelessége (*Bosch*: id. mű 252. old.). A hagyományos római jogi folyóiratoknál bizonyos értelemben nyitottabb nápolyi *INDEX* már fenntartás nélkül közölte az elismert pretoriai római jogász, Warmelo cikkét (*Warmelo, P. van*: Le droit romain en Afrique due Sud. *INDEX* 3 (1972), de itt inkább a szabályt erősítő kivétellel van dolgunk.

⁵ Pl. David csak egészen érintőlegesen, Fikentscher pedig egyáltalán nem foglalkozik e témával (*David, R.*: A jelenkor nagy jogrendszerei, Bp. 1977.; *Fikentscher, W.*: Methoden des Rechts. I–V. Tübingen, 1975–1977.); *Eörsi Gyula*: Összehasonlító polgári jog (Bp., 1975) c. művében számos helyen hivatkozik a dél-afrikai jogra, de behatódott elemzésre, értékelésre ő sem vállalkozik, ami persze összefügg áttekintésének rendkívül széles körével.

⁶ *Zimmermann, R.*: Das römisch-hollandische Recht in Südafrika. Darmstadt, 1983. XVI+222 p.

⁷ *Zimmermann*: id. m. 5. old. (A többi felhasznált munkára csak eltérés vagy Zimmermann „hallgatása” esetén hivatkozom.)

⁸ *Zimmermann*: id. helyen. *Dannenbring, R.*: Heutiges römisch-hollandisches Recht. Zeitschrift für Rechtsvergleichung 7 (1965), 58. old.; Warmelo (id. m. 132. old.) szerint Holland és Zéland tartományok jogát alkalmazzák.

⁹ *Dannenbring*: id. helyen.

¹⁰ *Eörsi*: id. m. 177. old.

¹¹ *Hahlo, H. R.–Kahn, E.*: The South African Legal System and its Background. Cape Town – Wynberg – Johannesburg, 1968. 572. old., éppen ezzel magyarázzák a hollandi jog életbeléptetését.

¹² Az elnevezés Simon van Leeuwen 1664-ben megjelent művének címéből ered (*Bosch*: id. m. 240. old.; *Dannenbring*: id. m. 56. old.). A római-holland jog elnevezés szerencsésebb az angol kifejezésnél (Roman-Dutch law), mely utóbbiból nem derül ki, hogy nem az egész Németalföld, hanem csupán Holland tartomány jogáról van szó.

¹³ *Kaser*: id. m. 4. old.; *Bosch*: id. m. 241. old.

¹⁴ *Zimmermann*: id. m. 6. old.; *Dannenbring*: id. m. 58. old. Ld. azonban *Hahlo–Kahn*: id. m. 572. old.

¹⁵ *Bosch*: id. m. 241. old.; *Hahlo–Kahn*: id. m. 573. sk. old.

¹⁶ *Bosch*: 240. old. Dél-Afrika, pontosabban ekkor még Fokföld lakossága kezdetben elsősorban a holland bevándorlókból, a bűrokból (boer = paraszt) tevődik. A dél-afrikai fehér lakosságnak ma is a többségét (kb. 60%-át) alkotó bűrok eredetileg a XVII. sz.-i hollandi nyelvjárásokat beszélték, az anyaországtól való elszakadás, földművelő életmódjuk és elszigeteltségük miatt azonban nyelvük fokozatosan elvált és erősen leegyszerűsödött. 1570 után nyerte el modern formáját (fokföldi holland nyelv), 1860-tól kezdve írott nyelvként is önálló, 1918 óta pedig hivatalos nyelv (afrikaans nyelv).

¹⁷ *Zimmermann*: id. m. 7. sk. old.

¹⁸ *Bosch*: id. m. 242. old.; *Hahlo–Kahn*: id. m. 575. old. Hozzátehetjük, hogy a további terjeszkedéssel párhuzamosan a római-holland jog területi hatálya is tovább terjedt, ld. *Kaser*: id. m. 10. old.

- ¹⁹ *Zimmermann*: id. m. 7. old. Jól példázza ezt Guayana jogtörténete. E terület egy részét az angolok a napóleoni háborúkat követően visszaadták Hollandiának (Suriname), ahol nemsokára életbe lépett a holland PTK, míg Brit Guayanában a római-holland jog még egy évszázadot megért, ti. 1917-ig, amikor is a common law váltotta fel. Vö.: *Varga Csaba*: A kodifikáció, mint társadalmi-történeti jelenség. Budapest, 1979. 238. old.
- ²⁰ *Dannenbring*: id. m. 59. old. Az anyagi büntetőjog Bosch szerint (id. m. 248. sk. old.) az angol hatás ellenére is a régi holland büntetőjogon alapul, *Hahlo* és *Kahn* azonban az angol – enyhítő – módosításokat emelik ki (id. m. 576. old.).
- ²¹ *Zimmermann*: id. m. 8. old.
- ²² *Dannenbring*: id. m. 59. sk. old.
- ²³ *Kaser*: id. m. 13. old.; *Eörsi* (id. m. 181. old.) valószínűleg erre gondol, amikor az eljárásjogi eszközök elsődleges szerepét említi.
- ²⁴ *Zimmermann*: id. m. 11., 13. old.
- ²⁵ Ugy tűnik, bár erről szerzőink expressis verbis nem szólnak, hogy az angol jog szubszidiárius jogként lett volna csak alkalmazható. *Kaser* a római jog németországi, 1495 utáni – a szubszidiárius jellegét messze meghaladó – alkalmazásához hasonlítja az angol jog előretörését Dél-Afrikában (id. m. 14. old.). Az angol jog az utóbbi évtizedekben egyébként már szubszidiárius sem jön figyelembe, és csak egészen kivételesen hivatkoznak rá, ld. *Zimmermann*: id. m. 35., 72. old.
- ²⁶ *Bosch*: id. m. 244. old. Elősegítette az angol szellemű értelmezést, hogy 1822 óta Dél-Afrika hivatalos nyelve az angol, és a római-holland jog terminológiájának a tökéletlen angolra fordításával a fogalmak értelmezése is elkerülhetetlenül megváltozott. Jó példa erre a római eredetű *vitiosa possessio* ártértelemezése az angol *vicious possession* részben *petitorius* tartalmának megfelelően, melyet azonban újabban ismét az eredeti római értelemben alkalmaznak, ld. *Zimmermann*: id. m. 14., 157. old.
- ²⁷ *Zimmermann*: id. m. 15. old.
- ²⁸ *Bosch*: id. m. 244. old.
- ²⁹ *Bosch*: id. helyen.
- ³⁰ *Zimmermann*: 35. old.
- ³¹ *Zimmermann*: 16. sk. old.
- ³² *Zimmermann*: 15. old.
- ³³ *Kaser*: 10. old.
- ³⁴ *Zimmermann*: 16. sk. old. A dél-afrikai jogászok a XVIII. sz.-ban még jórészt a leideni jogi karon végeztek (*Bosch*: id. m. 241. old.), az angol uralom idején azonban megszakadt ez a kapcsolat is az anyagszággal, később pedig a holland magánjog kodifikálása tette bizonyos értelemben szükségtelenné a hollandiai jogi studiumokat.
- ³⁵ Már a XIX. sz. közepén létrejönnek az ország belső részeiben a búr köztársaságok (*Zimmermann*: id. m. 20. old.), melyeket az angolok elől északra húzódo telepesek alapítottak (*Dannenbring*: id. m. 60. old.). Ezek általában a római-holland jogot alkalmazták, így a belőlük és Fokföldből később létrejövő Unió joga is többé-kevésbé egységes lett (ld. bizonyos eltérésekkel *Zimmermann*: id. m. 23. old.; *Dannenbring*: id. m. 61. old.; *Bosch*: id. m. 246. old.).
- ³⁶ *Dannenbring* (id. m. 61. old.) szerint éppen a Dél-Afrikai Unió megalakulása indította el az angol joggal szemben ható tendenciát. *Hahlo–Kahn*: id. m. 586. old. szerint 1910 után egy-két évtizedig még „kedvező” volt az angol jog megítélése. Érthetetlen ezért az az álláspont, mely szerint az 1920-as évektől kezdve azért kapott új impulzust a kodifikációra való törekvés, mert a Brit Nemzetközösségen (nota bene: 1931-ig még a Brit Birodalmon!) belül a dél-afrikai római-holland jogot az angol jog elnyelésével fenyegette volna, ld. *Varga*: id. m. 185. old. 71. j.
- ³⁷ *Zimmermann*: id. m. 35. sk. old. Szerzőnk a „bellum iuridicum”-ról sajnos igen keveset ír. Az is csak egy általa lábjegyzetben idézett mű címéből derül ki, hogy a puristák, a „szennyezők” (pollutionists), és a pramatikusok állnak szemben egymással (id. m. 72. old. 164. j.).
- ³⁸ *Dannenbring*: id. m. 64. old. A rabszolgaságot az angolok törölték el 1833-ban (*Hahlo–Kahn*: id. m. 577. old.). Ugyancsak angol rendelet ismerte el a színesbőrű lakosság egyenlő jogait 1828-ban.
- ³⁹ *Zimmermann*: id. m. 27. old.
- ⁴⁰ *Zimmermann*: id. helyen.

- ⁴¹ Kaser: id. m., Bosch: id. m., Hahlo–Kahn: id. m., Dannenbring: id. m., Warmelo: id. m. Érthetetlen különösen Kaser hallgatása, akinek viszonylag terjedelmes cikke több esetben a jogfejlődés társadalmi tényezőire is rámutat, és egyébként ő tűnik a legelmélyültebbnek, amit nem csupán az élő római jogászok talán legnagyobbikának páratlan kvalitásai magyaráznak, hanem az a körülmény is, hogy Kaser néhány hónapot vendégprofesszorként Dél-Afrikában töltött, és éppen ez inspirálta őt cikke megírására.
- ⁴² „Dies gilt ohne weiteres für die Bevölkerung der Republik Südafrika, soweit sie europäischer Herkunft sind. Die Gesamtbevölkerung Südafrikas setzt sich jedoch (!) aus Menschen sehr verschiedener Herkunft und Kultur zusammen. Das Land *beherbergt* (kiemelés tőlem – F. A.) innerhalb seiner Grenzen ganze Völkerschaften nichteuropäischer Abstammung, wie etwa die Buschmanner und verschiedene Bantustämme.” (Dannenbring: id. m. 63.)
- ⁴³ Encyclopaedia Britannica. 15. kiad. 17. köt. 67. Hahlo és Kahn megfogalmazásából („Not everyone in South Africa falls in every respect under the Roman-Dutch law.” – id. m. 579. old.) sem tűnik ki a statisztikai tények figyelembevétele.
- ⁴⁴ Révai Nagy Lexikona V. köt. 383. old.
- ⁴⁵ Eörsi: id. m. 100. old.
- ⁴⁶ David: id. m. 30. old.
- ⁴⁷ David: id. m. 68. old.
- ⁴⁸ Zimmermann: id. m. 9. old., Dannenbring: id. m. 57. old. (ő tulajdonképpen azt vallja, hogy a dél-afrikai jog ma már se nem római, se nem angol, hanem sajátosan dél-afrikai).
- ⁴⁹ Warmelo: id. m. 135. old.
- ⁵⁰ Kaser: id. m. 27. old.
- ⁵¹ Maga a romanista Warmelo is azt írja, hogy az angol jog rendszerének nagymértékű bevezetése, mely részben káros hatással járt, aláaknázza a római-holland jog szellemét (id. m. 142. old.). „Jó-tékonyak”, nevezi az angol jog hatását Hahlo–Kahn: id. m. 590. old.
- ⁵² Warmelo: id. m. 132. old.
- ⁵³ Kaser: id. m. 11. old. és az ott idézett irodalom.
- ⁵⁴ Minden bizonnyal ennek tulajdonítható, hogy Gaius a római jog forrásait felsorolva nem említi a consuetudót, bár Brósz Róbert–Pólay Elemér: Római jog. Budapest, 1984. 67. old. szerint Gaius felsorolása épp ezért hiányos. A szövegben kifejtett felfogásomat erősíti meg Brósz Róbert: Die Rolle der Gewohnheit (des Gewohnheitsrechtes) im Laufe der Entfaltung Entwicklung der longi temporis praescriptio(nes). In: Studia in honorem Velimirii Pólay septuagenarii. Szeged, 1985. 141. skk.
- ⁵⁵ Zimmermann: id. m. 45. skk. old. Ugyanakkor egy dél-afrikai szerző a szokásjogot a törvény után a második helyen említi, majd harmadikként a bírói döntéseket, ld. Willie, G.: Principles of South African Law. Cape Town, 1961. 46. old., idézi Kaser: id. m. 11. old.). Az ily módon külön tartott szokásjogot Kaser (id. helyen) csak elméleti jelentőségűnek tekinti, és aligha valószínű, hogy erre a bírói döntésektől elvonatkoztatott szokásjogra gondol Bosch, amikor azt mondja, hogy éppen a szokásjog alakította ki a dél-afrikai magánjog sajátos rendszerét (id. m. 241. old.). Hahlo–Kahn: id. m. 302. old. a szokásjogot a törvényi és a precedensjog után említi, és annak mint alkalmanként bíróilag elismert szokásoknak, nem tulajdonít különösebb jelentőséget. Sajnos egyik szerző sem tárgyalja a kérdést a kellő részletességgel és világossággal.
- ⁵⁶ A törvényhozás székhelye – ebben kétségtelenül bizonyos demokratikus hagyományt kell látnunk – Fokváros, tehát nem azonos a közigazgatási, kormányzati székhellyel (Pretoria). Egyébként a Legfelső Bíróság egy harmadik városban, Bloemfonteinben székel, aminek szintén garanciális jelleget tulajdonítanak. Ennek jelentőségét nem kell túlértékelni. Végül is Dimitrov perére is azért került sor Lipcsében, mert a „független” birodalmi törvénytörvény nem a fővárosban, Berlinben, hanem Lipcsében székelt.
- ⁵⁷ Zimmermann: id. m. 45. old.
- ⁵⁸ Warmelo: id. m. 152. old. Ellenkezőleg Zimmermann: id. helyen.
- ⁵⁹ Hahlo–Kahn: id. m. 592. old. (statutes create islands in the sea of the common law”), Kaser: id. m. 11. sk. old. Kasert egyébként a dél-afrikai törvények nyelvezete a késő köztársaságkori római törvények nehézkes bőbeszédűségére emlékezteti.

- ⁶⁰ Erre elsősorban a már régóta elavult római jogi szabályok (pl. 1971-ben a *senatusconsultum Vel-leianum*) esetében kerül sor, ld. *Zimmermann*: id. m. 86. old. Kaser az említett módosítást már 15 évvel korábban megjósolta, de megjegyezte, hogy nem ezek a változások veszélyeztetik a dél-afrikai magánjog római jellegét (id. m. 27. old.).
- ⁶¹ *Zimmermann*: id. m. 75. old.
- ⁶² A lakástulajdont szabályozó 1971. évi törvény izraeli, francia és nyugatnémet megoldásokat vett át, az utóbbiakat részben Uj-Dél-Wales-i közvetítéssel, ld. *Zimmermann*: id. m. 183. sk. old.
- ⁶³ *Zimmermann*: id. m. 54. old., *Kaser*: id. m. 12. sk. old.
- ⁶⁴ *Kaser*: id. m. 13. old.
- ⁶⁵ Mielőtt ellentmondásba kerülne önmagammal, szeretném megjegyezni, hogy ma Dél-Afrikában a római-holland jog nem jelenti azt a római-holland jogot, melyet fentebb mint Holland tartomány jogát említettem, az a római-holland jog ugyanis már régóta a jogtörténethez tartozik, míg a dél-afrikai római-holland jog mind szűkebb, mint tágabb értelemben véve élő jog. Mindazonáltal nem tűnik ki világosan az irodalomból, hogy a régi németalföldi (és hollandi) törvények – a családi és az öröklési jogban ma is jelentősek V. Károly és II. Fülöp rendeletei (ld. *Zimmermann*: id. m. 6. old., *Dannenbring*: id. m. 72. old.) – közvetlenül, mint az írott jog forrásai, vagy pedig a római-holland jog (mint jogtudósi irodalom) közvetítésével, vagy esetleg szokásjogi alapon vannak hatályban.
- ⁶⁶ *Zimmermann*: id. m. 58. skk. old., *Kaser*: id. m. 2. skk. old. A római-holland jog irodalma, mint általában a régi irodalom, latin nyelvű, és azt ma már főleg angol és afrikaans fordításban olvassák.
- ⁶⁷ *Zimmermann*: id. m. 65. sk. old., *Hahlo–Kahn*: id. m. 580. old., *Kaser* (id. m.) itt ellentmondásba keveredik önmagával. Míg ugyanis először azt mondja, hogy más szabály hiányában nyúlnak vissza a római joghoz (16. old.), utóbb azt állapítja meg, hogy mivel a római-holland jogirodalom a római forrásokat teljességre menően feldolgozta, a közvetlen római jogi hivatkozásokat nem a római-holland jog „hézagai” indokolják (18. old.). Az ellentmondás elvileg úgy oldható fel, hogy amennyiben nem találják meg a római-holland szabályt (bár az létezik), előveszik a Corpus Iurist. Kérdéses mindazonáltal, hogy a római jog forrásaiban könnyebben igazodik-e el a dél-afrikai jogász, mint a római-holland jogban.
- ⁶⁸ *Kaser*: id. m. 19. old. 70. j.
- ⁶⁹ *Kaser*: id. helyen. *Zimmermann* (id. m.) ilyesmiről nem ír. A szövegben kifejtettekre tekintettel a római jog mai dél-afrikai érvényesülésére is vonatkoztatható az a híres maxima, melyet Papinianus a praetori jog szerepéről mondott és amelyet így fogalmazhatnánk át: In Africa Meridionali iure privati gratia, vagyis: Dél-Afrikában a római jogot a magánjog (érvényesülésének) segítése, kiegészítése vagy javítása céljából alkalmazzák.
- ⁷⁰ *Zimmermann*: id. m. 66. old. Ezen a nézeten van *Hahlo–Kahn*: id. m. 581. sk. old.
- ⁷¹ *Kaser*: id. m. 20. sk. old. *Zimmermann* (id. m.) a problémáról megint csak hallgat.
- ⁷² *Kaser*: id. m. 20. old.
- ⁷³ A német pandektistákra még hivatkoznak, de a mai romanistákra csak elvétve (pl. Kaserre), még ha dél-afrikaiak is (pl. Warmelo), ld. *Zimmermann*: id. m. 66., 70. old.
- ⁷⁴ *Kaser*: id. m. 17. old.
- ⁷⁵ Warmelo (id. m. 140. old.) hangsúlyozza, hogy a dél-afrikai bírák nem római jogászok, és az újabb generációknak már a klasszikus műveltsége is igen hézagos.
- ⁷⁶ *Zimmermann*: id. m. 66. old.
- ⁷⁷ *Kaser*: id. m. 21. old.
- ⁷⁸ *Kaser*: id. m. 21. sk. old. Feltehetően erre vonatkozik Bosch felhívása a romanistákhoz a dél-afrikai jog támogatására (id. m. 252. old.).
- ⁷⁹ Warmelo: id. m. 140. old.
- ⁸⁰ *Kaser*: id. m. 16. old. Régebben ebben a körben az angol jogot emelték ki (*Kaser*: id. helyen, *Bosch*: id. m. 252. old., *Dannenbring*: id. m. 61. old.), de az utóbbi időben a bellum iuridicum többé-kevésbé eldőlve a judikatúra a kontinentális jogokat részesíti előnyben, ld. *Zimmermann*: 72. old.
- ⁸¹ *Kaser*: id. m. 16. old., *Zimmermann*: id. helyen.

- ⁸² *Bosch*: id. m. 246. old., *Kaser*: id. m. 26. old.
- ⁸³ *Kaser*: id. m. 27. old. Zimmermann (id. m.) kevésbé védhető módon a BGB rendszerében tárgyalja a matériát, Dannenbring (id. m.) azonban az institutio-rendszert követi.
- ⁸⁴ *Dannenbring*: id. m. 63. old. Ugyanakkor önálló és fejlett a bányajog, amit a gazdasági háttér ki-elégítően magyaráz.
- ⁸⁵ *Zimmermann*: id. m. 75. old., *Dannenbring*: id. m. 68. old. A dologi jogra nézve Zimmermann (id. m. 150. old.) a germánjogi elemek nagy jelentőségére utal.
- ⁸⁶ *Zimmermann*: id. m. 124. old., *Kaser*: id. m. 26. old., *Bosch*: id. m. 247. old.
- ⁸⁷ *Bosch*: id. helyen.
- ⁸⁸ *Dannenbring*: id. m. 75. old., *Zimmermann*: id. m. 96. old.
- ⁸⁹ Zimmermann szerint mindazonáltal sok római szabály is megőrződött (id. m. 185. old.), Kaser szerint a rendszer lényegében római (id. m. 26. old.), míg Bosch (id. helyen) és Dannenbring (id. m. 71. old.) a holland hatást emeli ki.
- ⁹⁰ *Bosch*: id. helyen.
- ⁹¹ *Dannenbring*: 63. old.
- ⁹² Maga a törvényhozás hozta vissza a római jogot a kötbért tiltó korábbi angol szabállyal szemben (Conventional Penalty Act, 1962.), míg a laesio enormis esetében a római-holland jog rovására érvényesül újabban az eredeti római jogi szabály (ld. *Kaser*: id. m. 15., 19. old. 70. j.), és számos egyéb példa is említhető.
- ⁹³ *Bosch*: id. m. 250. skk. old. Nem helytálló Varga Csaba közlése, mely szerint csak a XIX. sz.-tól merült volna fel Dél-Afrikában a kodifikáció gondolata, az a megállapítása pedig túl sommásnak tűnik, miszerint a kodifikáció gondolatát mindig csírájában elfojtották (ld. *Varga*: id. m. 185. old.).
- ⁹⁴ *Kaser*: id. m. 3. old.
- ⁹⁵ Vö. *Varga*: id. m. 238. old.
- ⁹⁶ *Zimmermann*: id. m. 73. old. Vö. *Kaser*: id. m. 28. old., *Bosch*: id. m. 251. old.
- ⁹⁷ *Kaser*: id. m. 27. sk. old., *Bosch*: id. m. 251. old. Varga is lényegében így vélekedik, amikor a kodifikáció-ellenesség fő indokát a bírói szabadsághoz való ragaszkodásban látja (id. m. 185. old.). A merev tételes jog veszélyére ld. *Jhering, R.*: Geist des römischen Rechts auf den verschiedenen Stufen seiner Entwicklung. Leipzig, 1866. I. 33. old.
- ⁹⁸ *Zimmermann*: id. m. 27. sk. old., *Bosch*: id. m. 252. old.
- ⁹⁹ *Kaser*: id. m. 29. sk. old. Igen sötét színben ábrázolja e problémát Warmelo, aki a mai dél-afrikai jogot a hanyatló bizánci korszakhoz hasonlítja, nyelveket nem ismerő epigonokról és a római jog háttérbe szorulásáról panaszkodik (id. m. 140. old.). Nem látja a helyzetet „veszélyesnek” *Hahlo-Kahn*: id. m. 592. old.

SZUVERENITÁS ÉS KÖZIGAZGATÁS ERDÉLYBEN A TÖRÖK KIÜZÉSE UTÁN

A százötven éves török hódoltságot felszámoló felszabadító háborúk eredményeként Apafi Mihály (1661–1680) személyében az önálló erdélyi állam utolsó fejedelme távozott egy olyan szükség szülte államalakulat éléről, amelyet nemcsak a két császárság koronás fői tekintettek ideiglenesnek, hanem saját fejedelmei is.¹

Az európai erőviszonyok megváltozásának jelei már a tizenöt éves háborúban érzékelhetők voltak² (s ezek is előrevetítették a „félhold fogyatkozását,” uralmának végleges hanyatlását Európában. Más szóval, a nyugat-európai feudalizmus győzelmét a keleti feudalizmus talaján álló török birodalom felett. Montecuccoli 1664. augusztus 1-i győzelme Köprili Ahmed serege felett a szentgothárdi csatamezőn – a vaskvár béke ellenére – világossá tette a kortársak előtt is, miként a Caprara császári követ Belliciumhoz írt jelentéséből kitűnik, hogy a zsitvatoroki béke (1606. november 14.) felett megkondukt a lélekharang. Igaz, a török hadak 134 évvel Mohács után birtokba vették az eddig soha török kézen nem volt Váradot (1657) és I. László temetkezési helyét Szidi Ahmed katonái dúlták fel. Zrínyi Miklós – aki nemrég még az ország közeli felszabadításában reménykedett – keserevesen írta: „Ez a rettenetes sárkány, a török, Váradot, Jenőt tőlünk elvette, sok ezer magyar lelket rabságba vitt, sokat a kardnak élivel emésztett meg; Erdélyt koronánknak egy legszebbik boglárát felprédálta, zavarta, fejedelmét eltiporta, gázolja nemzetünket, országunkat, mint egy erdei kan, a szépen plántált szőlőt” (Török Áfium 13.)³.

A Habsburg birodalommal való végső leszámolásra – XIV. Lajos (1634–1715) nyomására és Thököly befolyásolására⁴ – Bécs alá vonuló török hadak 1683. szeptember 12-én elszenvedték azt a döntő vereséget, amely a párkányi csatával és Esztergom visszavételével a nagy felszabadító háború nyitánya lett. A XI. Ince (1676–1689) pápa erőfeszítései nyomán létrejött Szent Liga (1684) csapatait a szultán hadereje többé nem törhette meg.

Az erőviszonyok döntő változása adott súlyt a Teleki Mihály erdélyi kancellárt képviselő követek aláírásának a Kevcsesován megkötött titkos szerződésen, amelyben Erdélyt Lipótnak ígérik (1685. február). Buda megvívása (1686. IX. 2.) és Lotharingiai Károly mohácsi győzelme (1687) tette lehetővé Erdély visszavételét, s Apafi Mihály – akit a kortársak lassú észjárású, iszákos török bábnak tartottak – 1687. október 27-én aláírta a balázsfalvi egyezményt, amelyben elismeri az önálló erdélyi államiság megszűnését. A stratégiai helyzeten Thököly átmeneti fellépése (1690) sem volt képes változtatni. 1690. október 16-án pecsét került az okmányra, amelyet I. Lipótról (1657–1705) – akit dicsőítő érmek gyakran illetnek „Turcis profligatis” vagy „victor” jelzőkkel – Diploma Leopoldinumnak⁵ nevez az utókor. A nevezetes okmányt az erdélyi rendek 1691. január 20-án fogadták el, de cikkelyeinek Szavoyai Jenő szerez igazán érvényt a fegyverek erejével a felszabadító háborúk legvéresebb ütközetében, a szalánkeméni csatában (1691. augusztus 19.) és Zentánál (1697. szeptember 4.), hogy majd a

Karlócán megkötött béke (1699) pontjai között szerepeljen az alábbi mondat: „Erdély területe, amint a császári felség birtokában és hatalmában van, ugyan annak az uralma alatt maradjon”.⁶

Napjainkban nem egy külföldi folyóiratban⁷ látott napvilágot olyan álláspont – időnként még a magyar ismeretterjesztő írásokban⁸ is felbukkan hasonló nézet – amely éppen a Diploma Leopoldinumra hivatkozva azt állítja, hogy Erdély a felszabadító háború befejezésével nem tért vissza a magyar koronához, hanem császári vezetés alá került”, ezt bizonyítja e nézet szerint az 1848-as 12 pont unió követelése is. Ez a nézet azonban igencsak vitatható, mert ellentétes a források tartalmával éppúgy, mint a feudális magyar közjog felfogásával is. Ezen eltérő értekezések okán érdemes megvizsgálni, hogy Erdély önálló államiságának megszűnése után a volt államterület milyen szuverenitás alá került. Erre forrásszerűen elsősorban a Diploma Leopoldinum adja meg a választ. Másszóval azt vizsgáljuk, hogy maga Lipót milyen jogalaptól származtatta Erdély feletti uralmát.

Az okmány bevezető részében ezt olvashatjuk:

„... legfőbb királyi kötelességünknek... ismertük el azt, hogy a számunkra annyira kedves erdélyi országrész – amely századok óta a mi dicső magyar királyságunk része – egyre inkább úgy kell szeretnünk, mint lelkünk üdvösségét”.⁹

Az okmány 3. pontja szerint: „kijelentjük, hogy ennek a hazának jóváhagyott és összegyűjtött törvényei, végzései, Werbőczy hármaskönyve..., továbbá jogszabályai, a szász nemzet törvényhatósági joga sértetlenül érvényben maradnak...”.¹⁰

A 7. pont szerint: „főkormányzónkat, akit a régi időkben vajdának neveztek, vagy annak helyettesét a mi erdélyi honos nemeseink és előkelőink soraiból fogjuk választani.”¹¹

Az idézett forráshelyek nem hagynak kétséget az iránt, hogy Erdély birtokba vételének jogalapja Lipót császár legitim magyar királysága. Nem mond ennek ellent a Karlócái béke okmányának szóhasználat, amely szerint Erdély a „császári felség birtokában és hatalmában... maradjon”. Korszakunkban elfogadott az a gyakorlat, hogy az uralkodók legmagasabb rangjukat, illetve címüket használják írásban és szóban akkor is, ha nem ez a rang vagy cím biztosítja az adott területen az uralkodói felségjogokat.

A Diploma Leopoldinum praeambulum Erdellyel kapcsolatban „királyi kötelességről” szól, és kiemeli, hogy az „erdélyi országrész” „századok óta” „magyar királyságunk része” hangsúlyozva ezzel a szuverenitás forrását, amely adott kérdésben nem lehet más, mint „a magyar szent korona törvényes birtoklása”. A jogfolytonosságot emeli ki a „régidőben” – az az Erdély önálló államiságát megelőző korban – létezett vajdai tisztség helyreállítására való utalás is.

Fontos szempont a szuverenitás vizsgálatánál, hogy az uralkodó milyen jog keretei közé utalja a szóban forgó területen az „ország lakosokat”. Ezért lényeges, hogy Erdélyben nem az örökös tartományok joga, hanem a magyar jog, továbbá az Erdélybe telepített szászoknak a középkor óta elismert saját joga (vö. Diploma Andreanum, 1224) képezi az életviszonyok szabályozásának alapját a magánjog területén is. Erdély joga tehát ugyancsak arra utal, hogy „az erdélyi országrész” a magyar korona része.

Figyelemre méltó még, hogy I. Lipót utódai sem császári, hanem magyar királyi méltóságokból vezették le Erdélyre vonatkozó uralkodói jogait, és ekként ismerték el azt Erdély rendjei is. Az 1791. évi VI. artikulus¹² „Erdélynek Magyarországgal való

kapcsolatáról...” megállapítja: „a császárt és utódait mint Magyarország törvényes királyait a maga fejedelmeiül elfogadta,... Erdélyt, *mint Magyarország szent koronájához tartozót...*” ismeri el. (Kiemelés tőlem – K. F.).

A Diploma Leopoldinum és az 1791. évi VI. törvénycikk szövege egyértelműen *különbséget tesz* tehát a „koronához tartozás,” más szóval *a korona szuverenitásának területi hatálya* és a korona felségterületének *közigazgatási módja* között.

A kormányzás (közigazgatás) eltérő – különböző okokra visszavezethető – módja egy birodalmon belül Magyarországon éppúgy kimutatható, mint Európa más hatalmainál.

A magyar királyságban Erdélyen kívül is ismert nem egy olyan területi egysége, amely eltérő közigazgatás alatt élt a tárgyalt korszak esztendeiben. Ezeket a területeket a vármegyei közigazgatástól eltérő szabályok szerint kormányozták anélkül, hogy ez a korona szuverenitását érintette volna. Ilyenek voltak a Hajdú városok, a Jászkun kerület, a Szepesi lándzsás székek, a Szepesi szász városok, az egyházi nemesek prediális székei, a kikindai terület, a tiszai koronaterület, a csajkás terület és a határőrvidék. Utóbbit részben a török kiűzése után, a régi Temes, Torontál, Krassó-Szörény megyék területén szervezték a pozseronáci béke (1718) után. Az eredetileg 11. kerületből álló határőrvidékből 1779-ben 8 kerületet rendes közigazgatás alá helyeztek, míg háromban csak egy 1869-es „legfelsőbb elhatározás” nyomán szűnt meg a különleges igazgatás, és 1881-re tagozódott a polgári közigazgatási rendbe.

Figyelemre méltó, hogy Erdélyen belül is szervezett Mária Terézia új határőrvidéket a székelyek és szászok által lakott határrészekben.

A közigazgatás berendezése tehát semmi esetre sem utal arra, hogy Erdélyben más a szuverenitás forrása, mint a magyar korona egyéb felségterületein. A katonai vagy polgári közigazgatás megszervezése és működése ugyanis éppen a szuverenitásból folyik, a szuverén érdekeinek alárendelten.

Erdélyt nemcsak a magyar feudális közjog tekintette a magyar királyság integer részének, hanem az egykorú politikai közgondolkodás is, a magyar koronához tartozó országrészként kezelte, méghozzá a Diploma Leopoldinumot megelőző időben is! – amikor a koronás magyar királyok is elismerték az erdélyi állam létét. Zrínyi ennek jegyében Erdélyt „koronánk egy legszebbik boglára”-ként említi, de hasonló nézet tükröződik a nagy erdélyi fejedelmek – így Báthori István, Bocskai István vagy Bethlen Gábor – gondolatvilágában is, akik a Habsburgok ellenében létrehozott szövetségi rendszerekben – Erdélyből kiindulva kísérelték meg Magyarország integritásának helyreállítását.

Képek: (a borító belső oldalán)

1. Emlékérem Buda várának 1868. évi visszafoglalására. Ismeretlen mester alkotása. Átvéve: *Gohl Ödön*: Budapest emlékérmek. I. Bp. 1899. 30.
2. Emlékérem Belgrád várának 1688. évi visszafoglalására. Johann Neiderhart nürnbergi mester alkotása. Átvéve: *Huszár Lajos*: A régi magyar emlékérmek katalógusa a legrégebbi időtől 1850-ig. I. Történelmi érmek. 2. 1657–1705. Bp. 1975. 614.

- ¹ *Kahler Frigyes*: Erdély államisága és a három részre szakadt magyar királyság egyesítésére irányuló törekvések (1541–1691). Publicationes Rerum Polytechnicarum Miskolciensis Series iuridica et politica. T. I. F. 9.
- ² *Nagy László*: Erdély és a tizenöt éves háború. Századok, 116. (1982) 680–683.
- ³ *Zrínyi Miklós*: Török áfium ellen való orvosság. Bp. 1981.
- ⁴ *K. Koehler*: Die orientalische Politik Ludvigs XIV. ihr Verhältnis zu dem Türkenkrieg von 1683. Leipzig, 1907. 88–89.
Benczédi László: Rendiség, abszolútizmus és centralizáció a XVII. század végéig Magyarországon (1664–1685). Bp. 1980. Értekezések a történettudományok köréből. 91. „Thököly, aki eljuttatta a Portához Bécs erődtitési rajzait másfél százados török–habsburg status quo felrobbantásával akarva-akaratlanul hazánk török alóli felszabadulását segítette elő.” Uo. 129.
- ⁵ Eredeti latin szövege in: A magyar történet kútfőinek kézikönyve. Szerk. *Marczali Henrik*. Bp. 1901. 577–795. Magyar fordítás in: Magyar Történeti Szöveggyűjtemény (továbbiakban: MTSz) 1526–1790. I–II. Szerk. *Sinkovics István*, Bp., 1968. 733–740.
- ⁶ Eredeti latin szöveg in: *Stephanus Katona*: Historica rerum Hungariae. XXXVI. Budae, 1805. 106–125. Magyar fordítás in: MTSz, II. 690–700.
- ⁷ *Gerhardt Hochstrasser*: Geldgeschichtliche Nachrichten 1980. VII. 207. és *Mony Trend*, 6/1980. 9.
- ⁸ Pénzkibocsátás Magyarországon. Bp. 1978.
- ⁹ „... supremi nostri Regii muneris (a quo si dominus exercituum adminiculetur, pro temporum vicissitudine felicia scatulare solent incrementa) esse dignovimus, charissimam hand Transsylvaniae regionem iam a saeculis Inclyto nostro Hungariae regno assertam, magis maisque veluit animam nostram amplecti...” *Marczali* i. m. 578.
- ¹⁰ „... A probatos et Compillatos Patriae illis leges Decreta, Tripartitum Verbeczii..., Constitutiones, lus municipale nationis Saxonicae in vigore inviolabili permansura declaramus.” *Marczali*: i. m. 579.
- ¹¹ *Supremum Status directorem Nostrum, pristinis temporibus Vaivodam dictum, vel eius vices gerentem ex indigenarum Transylvanise nobilium ac procerum nostrorum numero, sive catholicae sive alterius ibi receptae religionis fuerit, si fidelitate et maritis praepolleet sumemus.*
Marczali: i. m. 586.
- ¹² „De Transylvaniae cum Hungaria nexu, et propria magni huius principatus nullique alteri regno subiecta constitutione. Sacratissima sua maiestas in conformitate benigni sui rescripti de 7 mai mensis Maii anni praeteriti amanati clementer agnoscere dignata est quod Transylvania visolemnis suae declarationis gloriassae reminiscenciae imperatori, et regi Hungariae divo Leopoldo I. anno 1688. die 9-na Maii factae, et per aliefatum imperatorem, et regem die 17-ma Junii anni 1688 subseque vero anni 1691 de 4 ta Decembris alergito diplomate acceptatae paternam, et validissimam protectionem eiusdem augustissimi amplexa, eundem aliefatum imperatorem, et eusdem successores, qua legitimos Hungariae reges in principes suos adoptaverit, et haereditariam Augustae domus Austriacae succescionem in conformitate articulum regni Hungariae, primo quidem iuxta tenorem declarationis anno 1688 ad mentum articuli 2-di et 2-tii diatae Posonienusis anni 1687. ad sexum masculinum, postmodum vero virtute articuli novellaris 3-tii de anno 1744 in conformitate articuli repri Hungariae de anno 1723. etiam ad foemineum sexum estensam acceptaverit, ac stabileverit, hino vi harum legum, et tractatum, tam sua sacratissima maiestas, quam sacuturi eiusdem ex augusta domo Austriae succesor, qua legitimi reges Hungariae Transylvaniam tenquem ad sacram regni Hungariae coronam pertinentem, eodem cum Hungaria imerii et Successionis iure tenebunt, et velut propriam habentem constitutionem, nullique alteri regno subiectam, iuxta proprias leges, et constitutiones legitime confirmatas, non vero ad norman aliarum provinciarum haereditarianum gubernabunt: indivisibili ac inseparabili cum omnibus regnis, et provinciis quod simultaneam duntaxat possessionem, et mutuam defensionem unionis nexu, iuxta pragmaticam sanctionem in conformitate articuli anni 1744. permanente.”

MEGHÍVOTT BÍRÁK AZ ÚRISZÉKEN A XVIII.—XIX. SZÁZADBAN

Az úriszék jelentőségét már a XVII. században is emelte, ha egy-egy országos nagybíró ítélőmesterét hívták meg elnöknek. Ez a gyakorlat a XVIII–XIX. században is megmaradt. Így volt jelen a dunántúli kerületi tábla elnöke és az alispán az 1724. szeptemberi szalonaki, felsőbüki Nagy István protonotárius, alispán az 1718. decemberi lakompaki, Péchy Gábor nádori ítélőmester az 1753. áprilisi zborói, Horváth Ferenc királyi táblai hites jegyző az 1772. februári almási és Szilassy József személynöki protonotárius az 1803. májusi pándi úriszéki ülésen.¹

A XVIII. századra megváltozott az úriszék képe a meghívottak tekintetében is. A XVII. századi meghívottak között Varga Endre a vármegyei tisztviselőket, a nemesi ülnököket, az urasági alkalmazottakat, a szabad királyi városok polgárait, a földesúri várórség és a királyi helyórség tisztjeit, a berendelt falusi bírákat, az esküdteket, a hegy-mestereket, az ítélő mestereket, a kamarai tisztviselőket, a közigazgatókat, a papokat és az ügyvédeket említi. Eckhart szerint a XVIII. századra a régebbi népes úriszék helyét szűkebb körű váltotta fel, amelyen két vármegyei tiszt mellett uradalmi tiszt (jósázigazgató, felügyelő tiszttartó, ügyész és más alkalmazottak) vettek részt.²

A XVIII–XIX. századi úriszék azonban ennél szélesebb körű volt. A convocatusnak, coassidensnek, meghívott közbírónak nevezett meghívottak között földesúri családtagokat, rokonokat, jogtudó nemeseket, vármegyei tisztviselőket, ügyvédeket, városok és falvak bírát, tanácsosait és esküdeit, egyháziakat és uradalmi tiszteket látunk.³

Az ülnökök kiválasztása azokban az uradalmakban, ahol ügyészi hivatal működött, a földesurak vagy megbízottainak a feladata volt. De meghatározhatta az ülnökök körét a családülés vagy a tisztizsék is. A Máriássy család 1784. márciusi ülésén olvasták fel pl. Máriássy Borbálának az ülnökök kiküldetéséről szóló levelét. Frank Ignác művéből egyértelműen kitűnik, hogy az ülnökök kiválasztása a földesúr hatásköre volt.⁴

Mindenekelőtt ott ültek az úriszéken a földesúr családtagjai is. A nemesi úriszék 1743. szeptemberi ülésén pl. Semsey Pál és József, a wagenbüschli 1783. májusi úriszéken Máriássy Ferenc, Farkas, Mihály, József és István, a következő évi márciusi ülésen Máriássy Ferenc, József, Boldizsár, Farkas és özvegy Máriássy Imréné.⁵

Szorgalmasan bíráskodtak a Kállay *családtagok* is, úgyhogy néha az úriszékből csaknem családülés lett, ahol a közös ügyeket (pl. a családi levéltár rendezését, közös családi perek eligazítását) is megtárgyalták. Az 1779. áprilisi ülésen részt vett Kállay György, József, Ferenc, Antal, az 1790. szeptemberin Ferenc, Miklós, László és Lajos, az 1793. márciusin Ferenc, Miklós és Gábor. — A Szilassyak 1803. májusi úriszékén ott látjuk Szilassy Józsefet és özvegy Szilassy Jánosnét.⁶

Ettől eltekintve is előfordult, hogy az ülnökök között rokonok voltak. A Gersei Pethő család 1756. szeptemberi tapsonyi úriszékén az öt ülnök között ott látjuk a Bakó testvéreket, vagy a Károlyiak 1835. februári szegvári ülésén Vidovich Mihályt és testvérét, Imrét mint törvényes bizonytságot.⁷

Megmaradt – ha szűkebb körben is – az a korábbi gyakorlat, hogy jogban jártas *ne-meseket* hívtak meg az úriszéki ülésre. 1724-ben pl. a Zichy-úriszék csicsói ülésére három, vagy a szalonaki úriszékre 1724-ben öt helyi és környékbeli nemest. Az 1734. évi Balassa-úriszéken a Semseyek mellett ott ültek a Bertóthyak is. Az 1753. áprilisi zborói úriszék ülnökei között találjuk Büdeskuthy István, Tahy András és Beretzky János nevét. Az 1774. februári nagykárolyi úriszékre – egyéb jogban járatos személyek, jogtudó urak mellett – meghívást kapott Eötvös Imre is. A Kállayak úriszékén ott ült báró Perényi József, Ibrányi Miklós, Krucsay Károly, Gentsy Lajos és Erdődy Antal.⁸

A *vármegyei tisztek* nem lehettek alkalmazásban vármegyebeli földesúrnál. Az úriszéki ülésekre azonban meghívhatták őket, amiért napidíj járt. A vármegyei főjegyző volt pl. az egyik ülnök az Nádasdyak 1794. októberi úriszékén, sőt a jegyzőkönyvet is vezette. Ugyancsak jelen volt a Forgách-úriszéken 1808-ban Gaál István Bars vármegye jegyzője.⁹

Előfordul, hogy főszolgabíró, szolgabíró és az esküdtet nemcsak törvényes bizony-ságként, hanem meghívottként is látjuk. 1705-ben pl. az oroszvári úriszéken két szolga-bíró és öt megyei esküdtet, az 1725. évi szabadbattyáni úriszéken két főszolgabíró és három esküdtet, vagy az 1750. évi lóki úriszéken három főszolgabíró.¹⁰

Ennél gyakoribb volt a tiszteleti táblabírók meghívása, ugyanis ha „díjasok” voltak, akkor a vármegyén nem ítéltettek ugyanabban az ügyben. Eckhart és Csizmadia egy-öntetűen arról beszél, hogy az úriszékre legalább három táblabíró hívtak meg. A gya-korlatban ez ritkán fordult elő, mindössze három ilyen esetet ismerek. 1724-ben a Har-ruckern-úriszéken, 1784-ben és 1791-ben a Kállay-úriszéken látunk három táblabíró.¹¹

A két táblabíró volt a Habsburgok 1803. februári magyaróvári, a Dessewffyék 1820. januári cserépvári, a horti közbirtokosság 1832. decemberi és a Csákyak 1837. márciusi kövági úriszékén. Egy táblabíró hívtak meg a Benyovszky család 1740. júniusi nagy-szelesenyi, a Habsburg család 1816. szeptemberi és 1819. januári úriszékére. Ez utób-bira Andrássy Józsefet, aki vármegyei főperceptor is volt.¹²

A Batthyányiak úriszékén találkozunk 1710-ben a körösi végvidék vajdájával, 1722-ben a kaproncai vajdával és ludbergi postamesterrel. Máshol ezeket nem hívták meg.¹³

Mint jogtudók kerültek az úrszékre az *ügyvédek*. Velük találkozunk többek között az 1703. novemberi semptei, az 1793. júniusi nagykárolyi és az 1834. decemberi tatai üléseken.¹⁴

Eckhart szerint a XVII. században a jogismeret igénylése irányította a földesurakat, amikor a szomszédos *városok* tanácstagjait, polgárait is meghívták. A XVIII–XIX. szá-zadban a városi tisztségviselők meghívásának oka elsősorban a városnak a tárgyalat ügy-ben való érdekeltsége. Ezért került a semptei úriszékre 1703-ban Pyber Ferenc, Nagy-szombat város kapitánya és szenátora, valamint Ocskay György szenátor. Ott voltak Nagyszombat képviselői az 1708. decemberi Zichy-úriszéken, egy, a városi gyám ellen, végrendelet végrehajtása ügyében folyó perben.¹⁵

Sopron város jegyzője, két tanácsnoka, Ruszt város két tanácsnoka, Kismarton és Kőszeg egy-egy tanácsnoka vett részt az 1718. decemberi lakompaki, két kőszegi ta-nácsnok az 1724. szeptemberi szalonaki úriszéken. A Viczayak 1723. decemberi héder-vári úriszékén ott ült Győr város kapitánya is.¹⁶

A csicsói Zichy-úriszék elé került 1725-ben egy körmöcbányai illetőségű asszony, akit az uradalom területén fogtak el gyermekgyilkosság miatt. Az asszony bevallotta, hogy megszületett fiúgyermekét a földre dobta, majd a kender közé rejtette, és három napig felé sem nézett. Az úriszéknek az uradalmi praefectus (elnök) mellett Körmöcbánya város jegyzője és még egy meghívott volt a tagja.¹⁷

1753-ban Bártfaujfalun követett el lopást Zanak József, de uradalmi területen fogták meg és állították a zborói úriszék elé, ahol ott voltak a meghívottak között Bártfa város küldöttei is. A vádlott a tortúra alatt beismerte az ingóságok lopását, amiért kötélt általi halálra ítélték.¹⁸

1782-ben egy szabadságolt katona, szatmári városi polgár, az erdődi szőlőhegyen egy ökröt lopott. Ezért az úriszék elé került, amelyre meghívták Szatmár város ügyészét és tanácsnokát. A bíróság a vádlottat büntetés céljából az ezredének adta át.¹⁹

Degré Alajos a dél-dunántúli gyakorlatban csak egyetlen olyan esetet talált, amikor a mezőváros bírása és esküdtjei az uradalmi felügyelő elnöklése alatt ítéleztek. Az ország többi részében ez gyakoribb volt. Abban az esetben hívták meg őket az úriszékre, ha a mezővárosi lakosokat érintő — pl. úrbéri — pert vagy az általuk elkövetett súlyosabb cselekményt tárgyaltak. 1694-ben pl. Divény mezővárosból való nemes és nemtelen lakosok ültek a Zichy-úriszéken az in flagranti kapott Gonda György elleni bűnperben (a vád két ökr elhajítása volt egy szegény ember istállójából). Gonda azzal mentette magát, hogy részegségében tette. Az uradalom ügyvédje halált kért rá, ez alól azonban az mentesítette, hogy a kárvallott nem kívánta a halálát. Az általa követelt 4 Ft homagiumban marasztalták el.²⁰

Ugyancsak részt vett a Zichy-úriszék 1724. februári ülésén Nagymeggyes mezőváros bírása és jegyzője. A vádlott László István, a mezőváros területén a vízbe vesztette szeretője urát. A bíróság ezért pallos általi halálra ítélte.²¹

Erdőd mezőváros bírái és esküdtjei többször kaptak meghívást a helyi úriszékre, 1728-ban pl. az egész tanácsot invitálták meg. Ott voltak a nagykárolyi mezővárosi bírák és esküdtek a helyi úriszéki üléseken, ha a várost érintő ügyekben (pl. legeltetés, kocsmá) ítéleztek. Ez történt pl. 1743 augusztusában, 1762 októberében vagy 1779 decemberében. — Meghívták a nagykárolyi úriszékre Nagyecsed mezőváros főjegyzőjét, tanácsnokait és több jogban járatos férfit, amikor az uradalmi jobbágyság és lakosok egymás közti úrbéri perét tárgyalták.²²

Részt vettek Szentés város esküdtjei és bírása az 1775. márciusi Harruckern-úriszéken, amikor a mezővárosi bíróságtól felebbezett ügyeket tárgyaltak. Hasonló volt a helyzet 1780 májusában a csongrádi úriszéken.²³

Ez a gyakorlat nem volt idegen a kamarai uradalmak úriszékeitől sem. 1787–1788-ban a tarcali úriszékre meghívták a mezővárosi bírót, amikor a helybeliek által beadott kérvények és panaszok voltak napirenden.²⁴

Az Orczyak 1825. októberi gyöngyösi úriszékén ott látjuk a mezőváros gyámatyját egy árvaügy tárgyalásán.²⁵

Az irodalom egyetért abban, hogy a XVII. században dívott a szokás, a *falusi bírák* és esküdtek részvétele az úriszéki ítélezésben a XVIII. században fokozatosan megszűnt. Mindössze három adatom van, amelyben falusi bíró és esküdtek szerepeltek. Az első 1729-ből, az óbudai Zichy-úriszéktől való. Az ülésnek egyetlen napirendje: az óbudai polgárok a budakeszi processzió alkalmából megverték a katonai puskaművest.

A tárgyaláson az óbudai és a szentendrei bíró, esküdtek és jegyző mellett ott látjuk Zsámbék német esküdtjét, valamint Budaörs jobbágyfalu bírját és esküdtjeit. Az 1761. április nyírbátori úriszéken a falusi bíró és az esküdt is részt vett. Az érkávási úriszéken ugyancsak jelen volt a helyi possessio bírja.²⁶

A XVII. században a polgári és a katonai jogszolgáltatás összhangjának a megteremtését szolgálta, hogy az úriszékek tanácsába *katonákat* (tiszteket, hadbírákat) is bevontak. A békés idő jeleként erre a XVIII–XIX. századból egyetlen példát sem találunk.²⁷

Egyházi személyek csak néhány esetben vettek részt úriszéki ülésen. 1700-ban például a zsigmondházi Balassa-úriszéken a vágbesztercei plébános, 1716-ban a bátorkeszi plébános a Károlyi-úriszéken és 1805-ben Szerenka Pál soproni kanonok, alesperes, taitai plébános a helyi Esterházy-úriszéken. Meghívásuk csak esetleges, mert semmi sem volt napirenden, amely egyházi bíróság elé tartozott vagy azt érintette volna.²⁸

Jellemző a XVIII–XIX. századi úriszéki bíráskodásra az *uradalmi tisztek* részvétele. A század első felében ez a tiszttartót, az ispánt, a felügyelőt, a vámost stb. jelentette. 1689-ben a zborói úriszéken Sáros megye szolgabíráján és két esküdtjén kívül csak az uradalmi ispánok voltak jelen. Az 1700. áprilisi Viczay-úriszék meghívottjai között ott látjuk az uradalmi tisztet és tiszttartót. A vámszedő az 1703. novemberi semptei és az 1725. márciusi szabadbattyányi úriszéken volt jelen.²⁹

Az 1729: 41. tc. megtiltotta, hogy a tanúk meghiteltetésénél az uradalmi tisztek jelen legyenek, ennek azonban nem sok foganatja volt. A nagykárolyi úriszék ülésén pl. rendszeresen részt vettek az uradalmi tisztek: a felügyelő, a számadó, a számvevő, a tiszttartó, az ispán stb. A számadó, őt illető napirend esetén, részt vett a Zichy-úriszék ülésén is.³⁰

Az Esterházy-úriszék állandó ülnöke volt az uradalmi levéltáros és a titkár. Alkalmanként, ha az illető uradalom vagy kerület volt a napirenden, feltűntek a felügyelők és a tiszttartók.³¹

A Habsburg-úriszéken is gyakran szerepeltek az uradalmi tisztek: a tiszttartó, a pénztári contraagens, a levéltárnok, a számadó, a számvevő és – ha földmérési (pl. legelőelkülönítési) ügy volt napirenden – az uradalmi geometra.³²

Az 1836: 10. tc. teljesen kitiltotta az uradalmi tiszteket az úriszékről, ennek ellenére azonban mégis találkozunk velük. 1844-ben pl. a csákvári úriszék meghívott közbírái mind az uradalmi tisztek (számvevő, levéltárnok, tiszttartó) közül kerültek ki, akik az uradalmi felügyelő (egyébként táblabíró) elnöklete alatt ülészttek.³³

Az úriszék *jegyzője* Pfahler szerint az ügyész, vagy az ő akadályoztatása esetén egy meghívott. Frank Ignác az ellenkezőjét mondja: szerinte a földesúr bárkit választhat jegyzőnek, a saját ügyészén és tisztjein kívül. Zsoldos Ignác óva int attól, hogy a jegyző az uraság ügyésze, tisztje vagy más lekötöztetettje legyen. A gyakorlat azonban mégis ez volt. Az ülésen jelenlévő és fontos szerepet játszó uradalmi ügyész volt egyúttal a jegyző is. Ez történt pl. 1799-ben a Szathmáry Király család nádudvari; a Dessewffyék 1820. évi cserépvári, az Esterházyak 1834. évi tatai és 1844. évi csákvári úriszéki ülésén.³⁴

- ¹ *Eckhart Ferenc*: A földesúri büntetőbíráskodás a XVI–XVII. században. Bp. 1954. – OL Batthyány család levéltára. P 1322. Szalonak, 1724. szept. 11. – OL herceg Esterházy család levéltára. P 157. Lakompak, 1718. dec. 9–10. – OL Rákóczi-Aspremont család levéltára. P 1498. Zboró, 1753. ápr. 23. – OL Zichy család levéltára. P 707. Fasc. 280. No 98. Almás, 1792. febr. 20. – OL Szilassy család levéltára. P 1009. Pánd, 1803. máj. 31.
- ² *Eckhart*, i. m. 30. – *Varga Endre*: Uriszék. XVI–XVII. századi perszövegek. Bp. 1958. 41.
- ³ OL Károlyi család levéltára. P 1531. Salánk, 1797. okt. 16. – OL Esterházy család levéltára. P 187. II. B. Csákvár, 1844. júl. 10.
- ⁴ *Kállay István*: A magyarországi nagybirtok kormányzata 1711–1848. Budapest, 1980. 238. – OL Máriássy család levéltára. P 491. Batizfalva, 1784. márc. 30. No 1. – *Frank Ignác*: A közigazgatás törvénye Magyarhonba. Buda, 1845–1846. II. 24.
- ⁵ OL Semsey család levéltára. P 597. 50. Semse, 1743. szept. 16., P 491. Wagendrüssel, 1783. máj. 20., Batizfalva, 1784. márc. 30.
- ⁶ OL Kállay család levéltára. P 343. Nagyálló, 1779. ápr. 14. 1790. szept. 3., 1793. márc. 16., P 1009. 6. Pánd, 1803. máj. 31.
- ⁷ OL Gersei Pethő család levéltára. P 235. Acta criminalia. Tapsony, 1765. szept. 6. – OL Károlyi család levéltára. P 1535. Szegvár, 1835. febr. 27.
- ⁸ *Eckhart*, i. m. 23., 27–28. – P 707. Fasc. 280. et A. Csicsó, 1724. febr. 12.; P 1322. Szalonak, 1724. szept. 11. – OL Balassa család levéltára P 1769. Kékkő, 1734. jan. 14., P 597. 50. Semse, 1743. szept. 16., P 1498. Zboró, 1753. ápr. 23. – OL Károlyi család levéltára. P 1531. Nagykároly, 1774. febr. 25., 1777. máj. 6., P 343. Nagyálló, 1790. szept. 3., 1793. márc. 16.
- ⁹ Corpus statutorum. III. 383. – OL Nádasdy család levéltára. P 507. IV. 702. Gyorok, 1794. okt. 7. – OL Forgách család levéltára. P 1891. 31. Aranyosmarót, 1808. szept. 7.
- ¹⁰ OL P 707. Fasc. 264. et B. Oroszvár, 1705. jún. 18., P 1322. Szabadbattyán, 1725. márc. 1., P 157. Lók, 1750. ápr. 27.
- ¹¹ *Frank*, i. m. II. 24. – *Eckhart*, i. m. 317. – Magyar állam- és jogtörténet, szerk. *Csizmadia Andor*, Bp., 1978. 205. – OL Harruckern család levéltára. P 418. Fasc. U. No 2. Békés 1724. júl. 10., P 343. Biri, 1784. dec. 13., Nagyálló, 1701. febr. 8.
- ¹² OL Habsburg család levéltára. P 306. Magyaróvár, 1803. febr. 28. – OL Dessewffy család levéltára. P 88. 79. Cserépvár, 1820. jan. 7–8. – P 1322. Hort, 1832. dec. 10. – OL Csáky család levéltára. P 71. Fasc. 132. Kővág, 1837. márc. 13. – OL Benyovszky család levéltára. P 47. I. L. Nagyszeleseny, 1740. jún. 2., P 306. Magyaróvár, 1810. febr. 7., 1816. szept. 5–12., 1819. jan. 21–28.
- ¹³ OL P 1322. Ludbreg, 1710. ápr. 9., 1722. ápr. 21.
- ¹⁴ Eszterházy család levéltára. P 199. Capsa XXII. Sempete, 1703. nov. 16., P 1531. Nagykároly, 1793. jún. 10. Eszterházy család levéltára. P 210. IV. Tata 1834. dec. 22–31.
- ¹⁵ *Eckhart*, i. m. 28. – OL P 199. Capsa XXII. Sempete, 1703. nov. 16. – P 707. Fasc. 287. Vedröd, 1708. dec. 7.
- ¹⁶ Eszterházy család levéltára. P 197. Lakompak, 1718. dec. 9–10. P 1322. Szalonak, 1724. szept. 11. – OL Viczay család levéltára. P 427. III. 1. Hédervár, 1723. dec. 18.
- ¹⁷ OL P 707. Fasc. 280. et A. No 7. Csicsó, 1725. máj. 23.
- ¹⁸ OL P 1498. Zboró, 1753. ápr. 23.
- ¹⁹ OL P 1531. Erdőd, 1982. ápr. 9.
- ²⁰ *Degré Alajos*: Uriszéki peres eljárás a Dél-Dunántúlon a XVIII–XIX. században. Levéltári Közlemények, 32. 1961. 116. – OL P 707. Fasc. 280. et B. No 4. Divény, 1694. máj. 4.
- ²¹ OL P 707. Fasc. 280. et A. No 6. Csicsó, 1724. febr. 12.
- ²² OL P 1531. Erdőd, 1728. máj. 9., 1762. márc. 30., Nagykároly, 1743. aug. 3., 1762. okt. 5., 1779. dec. 29., Nagyecsed, 1748. júl. 16.
- ²³ OL P 418. Fasc. U. No 70. Szentés, 1775. márc. 15. – OL P 1535. Csongrád, 1780. máj. 29.
- ²⁴ Tokaj-diósgyőri koronauradalom. E 693. Sedes dominalis Tarcál, 1787. aug. 18., 1788. máj. 24.
- ²⁵ OL Orczy család levéltára. P 528. Gyöngyös, 1825. okt. 21.

- ²⁶ *Eckhart*, i. m. 29. – *Varga*, i. m. 883. – *Degré*, i. m. 116. – *Csizmadia*, i. m. 205. – POL 707. Fasc. 210. NBNB No 1. Óbuda, 1729. ápr. 26. – OL P 1531. Nyírbátor, 1761. ápr. 28., Érkávás, 1761. szept. 16.
- ²⁷ *Eckhart*, 1954. 27. – *Bónis György*: Buda és Pest bírósági gyakorlata a török kiűzése után. Bp., 1962. 119.
- ²⁸ OL Balassa család levéltára. P 1770. Zsigmondháza, 1700. dec. 10. – OL P 1531. No 1868. Bártorkeszi, 1716. dec. 14. – OL P 210. IV. Tata, 1805. máj. 24.
- ²⁹ *Degré*, i. m. 116–117. – OL P 1498. Zboró, 1689. okt. 1. – OL P 427. III. 1. Hédervár, 1700. ápr. 19. – OL P 1770. Vágbeszterce, 1719. jún. 22. – OL P 199. Capsa XXII. Sempte, 1703. nov. 16. – OL P 1322. Szabadbattyán, 1725. márc. 1.
- ³⁰ OL P 1531. Nagykároly, 1763. febr. 17.; 1793. jún. 10., Erdőd, 1803. júl. 18. – OL No 1565. Salánk, 1797. okt. 16., Nyírbátor, 1802. jún. 9. – OL P 707. Fasc. 220. No 98. Almás, 1792. febr. 20.
- ³¹ OL P 157. Kismarton, 1762. okt. 9., 1771. febr. 1–3. – OL Glozer Ferenc (herceg Esterházy) uradalmi ügyész iratai. P 175. Németkeresztúr, 1802. dec. 9. – OL P 210. IV. Tata, 1834. dec. 22–31.
- ³² OL P 306. Magyaróvár, 1807. dec. 11., 1810. febr. 7., 1814. szept. 5–12., 1819. jan. 21–28., 1820. jan. 9., 1829. febr. 12–19.
- ³³ *Degré*, i. m. 117. – OL P 187. II. B. Csákvár, 1844. júl. 10.
- ³⁴ *Pfahler*, C.: Jus Georgicum. Keszthely, 1820. 296. – *Frank*, i. m. II. 24. – *Zsoldos Ignác*: A szolgabírói hivatal. Törvénykezési rész. Pépa, 1844. 243. – OL Szathmáry Király család levéltára. P 619. 62. Nádudvar, 1799. okt. 10. – OL P 88. 79. Cserépvár, 1820. jan. 7–8. – OL P 210. IV. Tata, 1834. dec. 22–31. – OL P 187. II. B. Csákvár, 1844. júl. 10.

Disputa

RÉVÉSZ T. MIHÁLY

A JOGTÖRTÉNET JELENE ÉS JÖVŐJE*

A jogtörténet útkeresése a társadalomtudományok rendszerében, lehetséges funkcióinak megkérdőjelezése a jogászképzés folyamatában, szinte egyidős e tudományág történetével. E másfél évszázadnál hosszabb múltra alig visszatekintő szakma gyakorta került az érdeklődés homlokterébe. Színvonalának emelése érdekében vagy éppen a jogtörténet magasodó falainak lerombolási szándékával komoly tudósok és nemegyszer tekintélyes politikusok érveltek szenvedélyesen.

E helyütt természetesen terünk s reményeink szerint okunk sincs arra, hogy akár csak vázlatosan is felvillantsuk a jogtörténet „kálváriájának” fejezeteit, s rekapituláljuk e – művelőinek számában mindig szerény – szakma néhány híres vagy hírhedt képviselőjének sűrűn felhangzó, időnként már egyenesen mazochizmusba hajló vádiratainak sorait. E megnyilatkozások hangvételét, az önmarcangolás attitűdjét mégis érzékeltetni óhajtván, idéznem kell Hajdú Lajos professzornak, a XVIII. század néhány évtizede jeles kutatójának nemrégiben publikált egynémely gondolatát, aki a „Büntett és büntetés Magyarország a XVIII. század utolsó harmadában” című művének előszavát használta fel arra, hogy a hazai jogtörténeti kutatások színvonaláról, tudományos értékeiről, helyesebben értéktelenségéről vallott lesújtó véleményét megossza az olvasóközönséggel. A magyar „történelmi múlt jogalkalmazásának, ítélkezésének” feltáratlanságát fájlaló tudós historikus, „diagnosztizálva” a beteg (értsd ez alatt a jogtörténettudományt) tüneteit, megjelölte a kórokozó vírusokat is. „Az évfordulós”, ki nem érlelt tanulmányok „megjelentetésével” elsikkadt az ormok alatti hatalmas hegység vonulatainak (a történelmi múlt ünnepeket érlelő hétköznapijainak) beható vizsgálata. „Sokan korszerűtlennek tekintik az archívumok gazdag iratanyagának buvárlását is” – mondja ki az elmarasztaló szentenciát Hajdú Lajos, s ízibe hozzáfűzi, hogy „az elvárások” is arra szorítják e rögzített hivatás kezdőit, hogy a közelmúlt politikailag jelentős fordulópontjainak államtörténelmi és jogtörténelmi kérdéseit kutassák. A ma jogtörténészre hasonlít ahhoz a csillagászhoz, aki elsősorban a Holdat látja, mert ez van hozzánk legközelebb, ismer még néhány közhelyet is a Naprendszer egészéről, a galaktika azonban már kiesik érdeklődési köréből, mert „messze van”, „hatása nem közvetlen”.

A fentiekben csupán sommásan citált eszmefuttatás méltán bizonytalanítja el a „ma jogtörténészét”, s készíti a szigorú, ám tárgyilagos önvizsgálatra. Vajon valóban ilyen

* Elhangzott az 1986 őszi Balatonföldvári Nemzetközi Jogtörténész Konferencián.

sötét-e a szakma fölött az ég? Az elmúlt negyven esztendő ténylegesen csupán arra adott időt a hazai jogfejlődés hivatásos kutatóinak, hogy „csak a forradalmi periódusok, a történelmi jeles napok” állam- és jogtörténetének vizsgálatára vállalkozzanak?

A továbbiakban e kínos kérdésekre keresve a méltányosabb választ, kényszerítve érzem magam arra, hogy ha röviden, s csupán jelzésszerűen is, de áttekintsem a hazai jogtörténetírás 1945 utáni fejlődésének főbb eredményeit, rámutassak az általam vélt hiányosságokra, s egyúttal utaljak a hazai, maroknyi jogtörténészre váró kutatási feladatokra.

1. A jogtörténettudomány fejlődési szakaszai Magyarországon

A magyarországi jogtörténettudomány felszabadulást követő négy évtizedének fejlődése két fő szakaszra osztható:

a) az 1945-től 1956-ig terjedő időszak,

b) a jogtörténet 1956-tól napjainkig terjedő periódusa.

a) A felszabadulás utáni jogtörténetírást e tudományágban is a marxista módszerek fokozatos térhódítása jellemezte. E korszakban tevékenykedtek a szakma olyan kitűnően képzett és érett tudósai, akik törekedtek a történelmi materializmus tanításainak alkalmazására munkásságukban, korábbi eredményeikhez is méltó tudományos teljesítmények elérésére. Elég itt utalni Eckhart Ferenc, Bónis György és Ember Győző monográfiáira. E tudósgenerációnak a magas színvonalú irodalmi működés mellett arra is volt ideje és energiája, hogy megkezdje a jogtörténeti kutató-oktató gárda kialakítását, módszeres felkészítését a tudományos kutatásra.

Természetesen ebben a periódusban a jogtörténettudományt sem kímélte meg a személyi kultúsz sematikus, egyszerűsítő látásmódja, az olcsó vulgarizálás. Tudományterületünket azonban nem csupán ezek a hibák jellemezték, hanem inkább az a tendencia, amely a meglévő hiányok pótlásában, az addig elhanyagolt témakörök kidolgozásában, különösen a korábbi társadalmi formációk termelő osztályainak és rétegeinek helyzetét bemutató joganyag analizisében volt tetten érhető. Így került a tudományág érdeklődésének középpontjába a reformkor, az 1848–49-es forradalom és szabadságharc időszakának állam- és jogtörténete, a magyar Tanácsköztársaság állami és jogintézményeinek működése, illetve a felvilágosodás magyarországi jogi eszmerendszere.

b) Az 1956-os társadalmi krízis a jogtörténetírást is hátravetette. A politikai és gazdasági konszolidáció azonban e tudományterület számára is kedvezőbb feltételeket teremtett. Fokozódott a jogtörténészek és szakjogászok közötti együttműködés, elhárult a korábbi esztendőkből divatozó dogmatikus látásmód követelése, s a tudományért, illetve a felsőoktatás irányításáért felelős szervek fokozott figyelemmel és anyagi támogatással siettek a joghistorikusok segítségére.

Megemlíthető, hogy e periódust egyfajta nemzedékváltás is jellemezte. Ekkor került a jogtörténet parancsnoki pozícióba Csizmadia Andor Pécssett, Both Ödön Szegeden, Kovács Kálmán és Horváth Pál Budapesten. A tudományterület e négy jeles egyénisége, ha nem is egyenlő mértékben, s nem minden területen azonos intenzitással, de jelentősen hozzájárult a szakma eredményeinek elmélyítéséhez, a vizsgálat alá vett terület ki szélesítéséhez.

Különösen kiemelkedett a körünktől nemrégiben véglegesen búcsút vevő Csizmadia professzor gazdag, szerteágazó irodalmi tevékenysége, aki olyan jelentős területek mo-

nografikus feldolgozását vállalta és teljesítette, mint az állam és egyház hazai viszonyának megrajzolása, az újkori magyar közigazgatás fejlődésének bemutatása, az 1848. évi választójog és választási gyakorlat vizsgálata, az 1945. előtti kormányzás problematikájának és a szociális igazgatás alakulásának elemzése. E munkák Csizmadia Andort Európa-szerte ismert tudóssá tették, s méltán juttatták a különböző nemzetközi tudományos testületek vezető pozícióiba.

Az ugyancsak közelmúltban eltávozott Bónis György is páratlanul sokrétű, s példát adó életművel gazdagította a magyar jogtörténetírást. A féltucatnál is több nagymonográfiával büszkélkedhető tudós különösen két művével érte el, ha ugyan nem haladta meg a korábban már Eckhart által bejárt magaslatokat. Gondolok elsőként a magyarországi török invázió előtti időszak jogtudó értelmiségének szentelt munkájára, s a középkori magyar jog főbb komponenseinek bemutatására vállalkozó vizsgálódására, amelyről még tíz esztendővel megjelenése után is, és sajnos tán még jó ideig elmondható, hogy az a joghistória feudális kori művelői számára alig megközelíthető „ormot” jelent.

Az eredményeket sorolva, kiemelést érdemelnek Horváth Pálnak az összehasonlító jogtörténet kutatási módszereinek kialakítására és érvényesítésére vonatkozó kísérleteinek sikerei, illetve számottevő tudománytörténeti munkássága.

Both Ödön és Kovács Kálmán is sokat tett a magyar feudális, illetve különösen a burzsoá jogfejlődés egyes intézményei fejlődéstörténetének megbízható, példásan precíz kimunkálásáért. Kovács professzor tudományszervezői tevékenysége, valamint a tudományos utánpótlás növeléséért és felkészítéséért tett erőfeszítései is elismerést érdemelnek.

Aligha mehetek el szó nélkül a Csizmadia Andor, Kovács Kálmán és Asztalos László együttműködésének gyümölcszeként megszületett magyar állam- és jogtörténeti, „kézikönyv igényű” mű publikálásának ténye mellett, melynek sikerét és értékeit eddig a szakma csaknem egyöntetűen nagyra becsülte, s amelynek orosz nyelvre fordítása és kiadása jelzi azt is, hogy a századforduló táján íródott Timon-féle jogtörténeti tankönyv után először sikerült kitörni szűkre szabott nyelvi határainkon túlra. A magyar állam- és jogfejlődés ezredévi vonulatait bemutató, marxista igényességgel megíródott opus immáron csaknem másfél évtizede tesz fontos szolgálatot a hazai jogászertermiség értelmiséggé nevelésében, ám kézikönyv jellegéből fakadóan a történelem iránt fogékony olvasóközönség számára is gazdag ismereteket nyújt.

A tudományterület eme meghatározó egyéniségei mellett az elmúlt évtizedekben felnőtt és érette vált a szakma jó néhány kiemelkedő munkása is. Ezek sorában említendő a már aposztrofált Hajdú Lajos, aki elismerésre méltó alapossggall és számottevő szakmai felkészültséggel tárta fel a Jozefinizmus Magyarországon „megálmódott”, de teljesülésbe alig ment közigazgatási reformjait, illetve az 1795-ös büntetőjogi kódex megfogalmazására tett erőfeszítéseket.

Szólnom kell Nagyné Szegvári Katalin gazdag, elemző módszerrel írott, alapos elméleti felkészültségről és absztrakciós készségről tanúskodó munkáiról, amelyek többek között a nők jogi helyzetének fejlődését láttatták, nem is emlíve részleteiben azokat a jelentős revelációit, amelyek a numerus clausus magyarországi kutatása során gazdagították tudományos eredményeinket.

Nem hallgathatom el szakmánk megbízható munkásának, Szita Jánosnak a magyar szabadságharc leverését követő időszak alapos ismerőjének közigazgatás-történeti kuta-

tásait s Tóth Árpádnak az I. világháború előtti évek alkotmányjogi változásait láttató tudományos felismeréseit. Mindezekről — e két kollégánk tollából — bőven olvashatunk publikációikban, kandidátusi értekezésükben.

A jogtörténettudomány számára is jelentős, új fejlődési törvényszerűségeket s eddig nem ismert mozzanatokat tárt föl Kállay István bölcsészprofesszor, aki több, gazdagon dokumentált munkájában rajzolta meg a feudális magyar magánjog csaknem valamennyi intézményét. Munkássága bizonyosan megtermékenyítő s időnként vitára ingerlő hatása remélhetően pezdítően hat majd a joghistória feudális kori művelői számára. A történész kollégák jogtörténet felé fordulása, s az elmúlt évszázad alkotmány- és közigazgatás-történeti kérdéseit kutató joghistorikusok, akiket jómagam nem neveznék kezdőknek, politikatörténeti, szociológiatörténeti, néprajztörténeti, munkásmozgalom-történeti területre való kitekintése új momentum tudományunk területén. E jelenségben magam az inter- és multidiszciplinaritás modern igényeinek felismerését látom, s jólesően nyugtázom, hogy e téren megvalósulóban van az iskolateremtő Eckhart professzor óhaja, aki jó fél évszázada követelte a „történettudománynak és a jogtudomány szétágazásának” megszüntetését s azt, hogy a jogtörténet használja fel a történettudomány eredményeit.

A szűnő szerteágazás érzékelhető egyik oldalról Kristó Gyula, Györffy György, Gerics József, Bertényi Iván, Mályusz Elemér, Engel Pál, Sarlós Béla, Galántai József, Vargyai Gyula, Pritz Pál, Pölöskei Ferenc és Kardos József legújabb munkásságában, akik monográfiáikkal nemcsak a hazai történelmi tudat gazdagításához járultak hozzá, de működésük és jelenlétük inspiráló a jogtörténeti kutatások számára is. Az integrációs folyamat másik oldalának iniciátorai azonban már szakmánk munkásai közül kerültek ki.

E fiatalabb, most érlelődő generáció működését áttekintve valamennyiünkre jellemző az általuk vizsgált intézmény, vagy korszak sokoldalú megközelítésének szándéka. Így, midőn Rácz Lajos kollégánk a középkor magyar államának formaváltozásait szemlélítette vagy az erdélyi fejedelmi főhatalom terjedelmét érzékeltette, tudatosan támaszkodott a néprajztudomány és az ősmagyarság történetére vonatkozó kutatások eredményeire, s alkalmazta e rokonszakmákban dívó elemzés módszereit.

Máthé Gábor professzor sem cselekedett másként a magyarországi igazságszolgáltatási szervezet polgári kori fejlődéséről írott monográfiájában, midőn a szorosan vett hivataltörténeti tabló alakulásának megfestésén túl, izgalmas politikatörténeti képet rajzolt a Deák-párti kormányzat egyes politikai kulisszatitkairól.

Hasonló törekvés, vagyis a magyar burzsoá kori választási gyakorlat politikatörténeti komplexuma láttatásának igénye vezette Ruszoly József professzor tollát is, „A választási bíráskodás Magyarországon 1848–1948” című kardinális művének megírásakor.

Meglehet, szubjektív vallomásnak tűnhet, de jómagam szintén a sokszínűség és sokoldalúság híveként az iménti úton indultam el. Bizonyíték lehet erre az elmúlt esztendőben megjelent monográfiám, amelyben az 1867-es osztrák–magyar kiegyezés utáni periódus sajtószabadságának buvárlatakor alkalmaztam a sajtótörténet, a politikatörténet, s a munkásmozgalom-történet kutatási módszereit és megközelítési szempontjait is. Tettem ezt abban a reményben, hogy Klio mellett szolgálatot tehetek a társadalomtudomány több, jogtörténettel határos területének.

A magyarországi joghistorikusi kutatógárda áttekintése során végezetül szólnom kell arról a fiatal, a tudósi pályára most felkészülő nemzedékről is, amely a pesti, illetve a vidéki jogtörténeti tanszékeken működik, s akik már eddig is – számtalan értékes tanulmánnyal – bizonyították alkalmasságukat. Velük kapcsolatban azonban, különösen a legfiatalabbakra vonatkoztatva, már itt szükségesnek tartom aláhúzni, hogy a tudományos pályára történő felkészítésük során a jövőben kedvezőbb feltételeket kell teremtenünk, alkalmassá téve néhányukat a feudális kori magyar jogfejlődés kutatására is. S még nem a szakma közeli feladatairól szólva, formabontón erről csupán azért tettem említést, mert aligha tagadható, hogy e korszakból a hivatásos jogtörténészek de-rékhada új, jelentős tudományos felfedezésekkel nem ajándékozta meg a magyar és nemzetközi tudományos életet. (Bár születtek ezen a területen is jelentős munkák, ám azok jobbra a csaknem napjainkig aktívan munkálkodó Bónis professzor, s a felejtethetlen Degré Alajos nevéhez fűződtek.)

A jogtörténetírás mai feladatai, s lehetséges módszerei

A jogtörténet-tudomány jelenlegi színvonala a fenti sommás, s a teljesség igényétől igencsak távol álló áttekintésből is megállapíthatóan nem maradt el a korábban elért tudományos nivótól, s méltán remélhető az is, hogy e területre a jövőben sem a stagnálás, az egy helyben topogás lesz a jellemző. Mindez azonban nem jelentheti azt, hogy az előttünk álló évtizedekben nem kell mindent megtennünk az ezer esztendő magyar jogfejlődés eddig jószerivel még fel sem térképezett néhány hegyvonulatának feltüntetése, s mi több részletesebb „kartografálása” érdekében. Feudális kori állam- és jogtörténetünkben – ezt Eckhart Ferenc óta tudjuk – valóban sok a fehér folt. Mind ez ideig nem írták meg a magyar magánjog feudális, de polgári kori történetének összefoglaló jellegű monográfiáját sem, mint ahogy a büntetőjog nagy ívű fejlődésének felvázolására sem akadt eleddig vállalkozó. Sorolhatnók a szakadéknyi hiányokat az eljárásjogok hézagos feldolgozottságának tényével. A megoldandó feladatok láttán azonban óvnom kell a szakmát, az érte aggodalmat érző tudománypolitikát, s nem utolsósorban a történeti múlt ismeretének kiteljesítését remélő közvéleményt a gigantikus célok kitűzésétől, a hamis illúziók kergetésétől. A további években vagy akár évtizedekben csupán a kezdeti lépéseket tehetjük meg e rögos úton, a feudális magyar jogélet jobb megismerésének és megismertetésének útján.

A polgári korszak állami-politikai rendszerének a – szabadságjogok hatályosulását is figyelembe vevő – feldolgozását vállaló joghistorikusi team a feudális kor kutatóinál kétségkívül kedvezőbb helyzetben van. S erre nem csupán a nyelvi nehézségek kisebb volta a magyarázat, hanem az e periódusra és témára már rendelkezésre álló információbőség is privilegizáltabb helyzetet teremt. Az ide vonatkozó bővebb irodalmi termés azonban nem mentheti fel a jog historikusát a még teljesebb és sokoldalúbb alkotmány-történeti, közigazgatás-történeti, jogtörténeti vizsgálódás alól. A politika, s így a tudománypolitika sem asztronómiai megfontolásokból sürgeti e témakörök monografikus feldolgozását. Kepler tudományából hozva a példát, magam szintén úgy látom, hogy a joghistorikusnak, vagyis a csillagásznak nem csupán a Holdra vonatkozó ismereteket kell összegeznie, de közhelyek nélkül mind többet kell megtudnia a galaktikáról is,

nem feledkezve meg a Naprendszer egészéről sem. Ám, ha már a Naprendszerre koncentráljuk figyelmünket, személy szerint magam azt vallom, s ez most itt hangsúlyozottan saját belső meggyőződése, másképpen *ars scientiam*, hogy a legsürgősebb tennivalók közé éppen a napfolttevékenység elemzése, magyarul az e század politikai és jogi struktúráinak feltárása sorolható. Jómagam ezért is állítottam vizsgálódásaim középpontjába a magyar múlt legutóbbi száz esztendeje néhány alkotmányjogi kérdésének bemutatását, mert Kulcsár Kálmánnal egyetértve vallom – hogy „társadalmunk múltbeli és mai politikai vagy jogi rendszereinek működése – s ekként jelenkorunk eseményei – aligha érthetők a politikai és jogi kultúra jelenségeinek” történeti elemzése nélkül.

A fenti érvelés továbbgondolása, meglehet az olvasóban azt a képzetet keltheti, hogy a tudományos feladatok kijelölésekor a történeti ismeretek hasznosíthatósága számomra a rendező elv. Elismerem, ilyen principium korábban nem volt idegen a hazai történettudomány „parancsnokaitól s a jogtörténész vezérkartól” sem. De napjainkban, ha jelentősen megváltozott szemléletmódunk állít is fel a megoldandó feladatok kijelölésekor prioritásokat, ezek azonban nem nyomhatják el a tudományterület előtt álló többi tennivaló fontosságát.

A magyar tudományos közgondolkodás új stílusa nem csupán az egyes tudományterületek stratégiai céljainak sokrétűségével igazolható. A szemléletváltás bizonyítéka a módszerbeli sokszínűség is, amely hazai jogtörténetírásunkban szintén jelen van. Az elmúlt negyven esztendő jogtörténeti termésének köteteiben talán csak egy momentum volt a közös, valamennyi mű a marxista társadalomtudomány eszközeit felhasználva közelítette meg a vizsgálatra kijelölt intézményt.

Magam, aki marxista meggyőződése hangoztatására e mostani „hangosan gondolkodó” írást nem tartom a legmegfelelőbb műfajnak, a marxi metódus alkalmazásának érvényesítésén túl az összehasonlító módszer még erőteljesebb hasznosítása mellett kardoskodom. Ehhez természetesen az szükséges, hogy mi európaiak még jobban megismerjük egymást, egymás mentalitását, jogintézményeink múltját s tudományterületünk eredményeit.

Úgy hiszem, hogy e nemes célt hasznosan szolgálta eddig is a magyarországi jogtörténészek nemzetközi szerepvállalása, három évtizednyi, Európára nyitott és figyelő tudományos tevékenysége.

INTÉZMÉNYTÖRTÉNET ÉS JELENKOR

Wallerstein formulája meggondolásra ösztönöz. Állítása szerint: a múltról csak úgy beszélhetünk, ahogy az a jelenben igaz, nem úgy, ahogy a múltban igaz volt. „Tudniillik a múltra vonatkozó kijelentés jelenben való társadalmi cselekvés. Ez pedig olyan emberek cselekvése, akik a jelenben élnek, s maga a cselekvés is a jelen társadalmi rendszerére hat.” (L. Kulcsár Kálmán: A jelenkortörténet és a politika. Valóság, 1985. 10. sz.)

Az idézett szentencia két szempontból is figyelemreméltó. Először a jelenkortörténet témaérzékenységet és módszertani buktatóit szemlélteti, másodsor pedig a múltbeli struktúrák tudományos megismerésének és értékelésének jelentőségére utal.

Ebben az összefüggésben kívánok néhány észrevételt tenni az intézménytörténet szerepéről. Mindenekelőtt hangsúlyozva Savigny megállapításának időállóságát, amely szerint a történelem az egyedüli útja annak, hogy saját állapotunkról valódi ismereteket nyerhessünk.

Gnoszeológiai megközelítésben a kérdés egyértelmű: az állam- és jogtörténet-tudomány – mint az intézménytörténet tradicionális letéteményese – meg tud-e felelni a jelenkori kihívásnak is? Elegendő-e a jogtörténeti, továbbá a szakjogtudományi kutatási eredmények a problémák megválaszolására? Nemleges feleletként kielégítő-e az a triviális hivatkozás, miszerint a politikatudomány vagy a szociológia éppúgy jelen van a társadalmi jelenségek vizsgálatában. Tény, hogy a politikatudomány elsődlegesen a társadalmi jelenségek politikai korrelációit helyezi előtérbe, és nem a politikai jelenségek egyes jogi vagy történeti aspektusait elemzi, mint a jogtudomány vagy a történettudomány. (Vö.: Politika és politikatudomány. Tanulmányok, Bp. 1982.) Így a komplex társadalomtudományi vizsgálódás követelménye az interdiszciplinaritás. Ebben a szűkségszerű kölcsönhatásban hol helyezhető el tehát ma az állam- és jogtörténet? Milyen főbb tendenciák figyelhetők meg szaktudományunk fejlődésében?

Ugy tűnik, századunkban irreverzibilis az a folyamat, amelyet az irodalom a „Rész-Jogtörténetek” önállósodásával jellemez. Egyértelműen megkülönböztethető: az alkotmánytörténet, a büntetőjog-történet, a magánjogtörténet. (Deutsche Verwaltungsgeschichte – Rezension – Zeitschrift für Neuere Rechtsgeschichte „ZNR” 1986 Nr. 3/4 196.) Ezek mindegyikére igaz, hogy a legújabb időkre is kiterjesztik vizsgálatukat. Sajátos jelenségként értékelendő továbbá, hogy a társadalomfejlődés törvényszerűségeit nem teljességükben, hanem az intézményrendszerek működési elkülönülésében közvetítik. Az integratív igénnyel szemben kialakult izoláció okainak elemzésétől hic et nunc el kell tekintenünk. Csupán annyit, hogy nem tekinthető véletlennek a politológia fokozatos térhódítása a differenciálódó szaktudományok mellett.

A „Rész-Jogtörténetek” között privilegizált helyzetű az alkotmánytörténet. Szintetizáló jellegének előnyei mind a publikációk mennyiségében, mind a munkák módszertani gazdagságában tükröződnek. A jogtörténet belső tagozódásával szemben ugyanakkor az utóbbi évtizedben egy ellentétes tendencia is kibontakozik. Az alkotmánytör-

ténettől látszólag leváló, s mintegy negyedik rész — jogtörténetként jelentkező közigazgatás-történet problematikájáról van szó.

A közigazgatás-történeti kutatások prioritását minden bizonnyal, alapvetően két körülmény motiválja. Az egyik a XX. századi államfejlődés funkcióváltozásaira, az állam, társadalom, egyén viszonyának alakulására és az intézményrendszerek kölcsönösségére, a szociális állam és a szocialista állam működési mechanizmusainak sajátosságaira vezethető vissza. A másik ok e folyamatok tudományos megismerésének követelményéből fakad.

A jogállam konstrukció működésének analizésében eddig — kissé leegyszerűsítve — a holland Hermann van den Brink megfogalmazásában az államjog: Staat in Ruhe, a közigazgatási jog: Staat in Bewegung — forma érvényesül. A struktúrák forráskritikai bemutatása, elméleti megközelítése, jogdogmatikai elemzése, a színvonalas jogtörténet-írásunk jellemzője. Az intézmények feltérképezése az ún. hivataltörténetben (Behörden-geschichte) s dinamikus ábrázolásuk főként a jogdogmatikai módszerek alkalmazásával realizálódik, azaz a jog mint eszközrendszer szerep válik elsődlegessé.

A jogtörténet-írás e hagyományos funkciójának létjogosultsága mellett azonban mindinkább sürgetővé válik a hivatkozott „Staat in Bewegung” felé történő elmozdulás. Vagyis az alkotmánytudományi kritériumok érvényesítésével egyidejűleg a közigazgatás-tudomány, a közigazgatástan és a közigazgatási jog történetének középpontba állítása és új szemléletű kutatása megkerülhetetlen. Ezt az igényt az egyes országok jogtörténet-írásainak eredményei részben már igazolták, a közigazgatás fejlődésének tendenciáit bemutató monográfiákkal. Ugyanígy eredményes kísérletként könyvelhető el a közigazgatás-történet mint diszciplína oktatása az egyetemeken, főiskolákon (példaként: Párizs, Speyer, Budapest). Mindezek azonban lényegében csak a témakonzentrálást és a módszertani váltást jelképezik. A legújabb publikációk közül — élve az önkényes választás lehetőségével — mégis az új irányzat térhódítását szemléltetendő, két monográfiát emelnék ki: *Wilhelm Brauneder* professzor Österreichische Verfassungsgeschichte c. — 1983-ban kiadott — tankönyvét és a közelmúltba megjelent, szerzői munkaközösségben készült Deutsche Verwaltungsgeschichte-t (I–IV. k. Stuttgart, 1983–1985.).

Az alkotmánytudományi megközelítéssel versenyre kelő közigazgatás-tudományi nézőpontú kutatások a hagyományos jogtörténet-írás elméleti és módszertani kérdéseinek számos problémáját vetik fel, melyekkel a legújabb szakirodalom egyre intenzívebben foglalkozik. Témánk szempontjából így meghatározónak minősíthető a Max Planck Institut kezdeményezése, amely az európai közigazgatás-tudomány történetének, kutatási problémáinak és jelenlegi állásának számbavételére vállalkozott. A 13 országból — köztük a szocialista országokból — felkért szakemberek az utolsó két évszázad nemzeti közigazgatási jogtudományi irodalmát és kutatási irányzatait vizsgálták. Az eredményt — 1982-ben — a Geschichte der Verwaltungsrechtswissenschaft in Europa — Stand und Probleme der Forschung c. tanulmánykötetben tették közzé. (Herausgegeben von *Erik Volkmann Heyen*. Frankfurt am M., 1982.)

Abból a tényből kiindulva, hogy a múlt század a közjogi, a jelenlegi pedig a közigazgatási túlsúly korszaka egyértelmű, hogy a kutatási irányváltás a jogtörténet módszertani megújulását igényli és szerepének fontosságát húzza alá.

A modern állam intézményrendszerének fejlesztése ugyanis megkívánja

- az értékmegőrző tradíciók fenntartásának, avagy mikénti felváltásának tisztázását;
- a közigazgatás expanziójának és egyben határainak felülvizsgálatát;
- az intézményrendszernek korábbi önmagával, de sokkal inkább a nemzetközi fejlődési trendekkel való összehasonlítását.

Ugy vélem, hogy a hivatkozott tervezet alapján a jogtörténeti kollokvium megerősítheti a közigazgatás-történeti kutatások prioritását, felvállalhatná ilyen tudományos program támogatását. A nemzeti eredmények birtokában pedig a közeljövőben, egy az európai fejlődést vizsgáló összehasonlító munkaértekezletre kerülhetne sor.

Meggyőződésem, hogy ez a kutatási irány nélkülözhetetlen a különböző társadalomtudományi kutatásokra is figyelemmel, s ez egyben a jelenleg részekre szakadt jogtörténet mielőbbi belső integrálódását is előmozdíthatná.

Dokumentumok, források

A KIRÁLYI TÁBLA KÖSZÖNTÉSE

1966-ban a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsamoka egylapos illusztrált nyomtatványt vásárolt magánkézből,¹ a „Méltóságos Királyi Tábla Köszöntése” c. költeményt egy táblai ülés kedvesen naiv ábrázolásával. A vers a következőképpen hangzik:

Györgynek György Fiában ifjú Atyát látunk.

Láng János Praelatus Haza drága Hive,

A szent Koronához hódol Nemes Szive.

Palugyay Imre Tábla Praelátusa!

Vajha lenne hamar Püspök Titulussa.

Báró Bedekovics Lajos Tábla Báró!

Törvény, és Igazság utáiban járó.

Tábla Báró József Gróf Teleky Széki:

Van Királyi Táblán Király Bíró széki.

Bezerédy György Ur Al-Nádor Ispánya,

Az Ország Ugyében egy hasznos kormányja.

Végh Antal Ur végzé Ország Biróságát,

Választák helyében Gosztony Nagyságát.

Szentkirályi Urból, hét személy tele ki!

Zengjétek Nagy Nevét Musák Szent Éneki.

Horgos szülte Kárász Miklós ült székében,

Örvend azon fü, fa Csongrád Vármegyében.

Bartal György és Bori, Borfői Itélő,

Jó Lászlóvszky József mind közjónak élő.

Stettner, Kováts, Beöthi, Matkovits, Szirmai,

Ti Földi Istenek, mint Király Bírái!

A költemény után az ajánlás: Nagyságtok érjenek
sok Husvét napját! a Sírontul igyanak Nek- / tárt,
halhatatlanságnak italát a' Fel-támadásnak szent
áldomását! / Palugyay Ref. Budae. Végh R. W. Bory
R. W. Stetner C. R. Direct. /

A vers feletti művészileg primitív ábrázolás nem a versben szereplő személyek néhányának hiteles portréját kívánta adni, hanem egy szokásos táblai ülés képét. Az asztalon, melyet a bírák körülülnek, törvénykönyvek, akták, írószerek láthatók.

A lap megjelenésének terminus ante quem-je 1829. szeptember 13-a, Láng János táblai prelátos halálozásának dátuma.² Terminus post quem: 1827, Majláth II. György királyi személynöki kinevezése.³ A versben említettek nagyobb része 1825-ben, néhányuk már 1824-ben, vagy még korábban lett a tábla bírja.⁴

A költemény sem verselésében, sem tartalmában nem szárnyallja túl a korban divatos dilettáns köszöntőket. Szövege alapján húsvéti gratulációnak tartjuk, létrejöttében feltehetőleg a négy aláírónak, Palugyay Imre prelátusnak, Verebi Végh Antalnak, Bory Miklósnak és Stettner Máténak⁵ volt szerepe.

Ami lapunkat a kor számos alkalmi költeményeinek sorából kiemeli, az a művelődéstörténetileg forrás értékű illusztráció. A hazai grafika a XVIII–XIX. század fordulóján kezdi a kor mindennapjainak témakörét meghódítani.⁶ A szignálatlan ábrázolás stílusában ezekhez az első próbálkozásokhoz hasonlít. A zsáner-ábrázolások között alig található a hivatali, vagy a testületi életet bemutató jelenet,⁷ ezért is figyelemreméltó köszöntőlapunk illusztrációjának tárgyválasztása.

Jegyzetek

¹ Magyar Nemzeti Múzeum – Magyar Történelmi Képcsarnok, grafikai gyűjtemény, ltsz.: 66.73. Papír, rézmetszet, lemez méret: 16,8x12,2 cm.

² Szinnyey József: Magyar írók élete és munkái. VII. Bp., 1900. 729. h.

³ Nagy Iván: Magyarország családai... VII. Pest, 1861. 253. l.

⁴ Szentkirályi László 1820-ban ítélőmester. Nagy Iván, i. m. X. Pest, 1863. 650. l. Láng János 1824-ben táblai főpap. Szinnyey f. i. h. Teleki IV. József 1824-ben tábla-báró. Nagy Iván, i. m. XI. Pest, 1865. 94. l. Gosztonyi Miklós 1825-ben királyi ügyigazgató. Nagy Iván, i. m. IV. Pest, 1858. 428. l. Kárász Miklós 1825-ben táblai ülnök. Nagy Iván, i. m. VI. Pest, 1860. 90. l. Lászlóvszky József 1825-ben táblai ülnök. Nagy Iván, i. m. VII. 34. l. Matkovits István 1825-ben királyi táblai ülnök. Nagy Iván, i. m. VII. 363. l. Palugyay Imre 1825-ben lett a tábla prelátusa. Szinnyey, i. m. X. Bp., 1905. 237–238. h. Bartal Györgyöt Majláth György nevezte ki 1827-ben személynöki ítélőmesterré. Szinnyey, i. m. I. Bpest, 1891. 624. h. A költeményben említettek közül Láng János, Palugyay Imre, Bedekovich Lajos, Teleki József, Végh Antal, Szentkirályi László, Bory Miklós, Kárász Miklós, Lászlóvszky József, Szirmay Ádám és Gosztonyi Miklós megtalálhatók a „Tiszti Tár... 1826-dik közönséges esztendőre. Pozsonyban, Fűskuti Landerer Lajos betűivel” 166–167. l.-jén.

⁵ Stettner Máté a kamaránál hivatalnokoskodott, 1829-ben lett kamarai tanácsos. Dilettáns költői működésére is van adat. Szinnyey, i. m. XIII. Bp., 1909. 40. h.

⁶ Művészet Magyarországon. 1780–1830. Katalógus. Szerkesztette: Szabolcsi Hedvig és Galavics Géza. Bpest, 1980. 221–230. l.

⁷ Egy példa a korábbi emlékanyagból: Lőcse város tanácsának eskütétele. 1679. Olajfestmény. V. ö. Cennerné Wilhelmb Gizella: Magyarország történetének képeskönyve I. 896–1849. Bp., 1962. 163. l.

Cennerné Wilhelmb Gizella

Társasági élet

RUSZOLY JÓZSEF DOKTORI ÉRTEKEZÉSÉNEK VITÁJA

A Tudományos Minősítő Bizottság által kiküldött bíráló bizottság előtt 1986. május 20-án zajlott le Ruszoly József tanszékvezető egyetemi docens *A rendiség és népképvisélet között. tartománygyűlések és választójog a Német Szövetségben (1815–1848)* című doktori értekezésének nyilvános vitája. A bíráló bizottság elnöke Kovács István akadémikus volt, opponensként Nagyné Szegvári Katalin, Niederhauser Emil és Schmidt Péter működtek közre.

A parlamenti választójog, választási rendszer és a helyhatóságok hazai történetének kutatója doktori értekezését a német reformkor, a *Vormärz* eddig feltáratlan intézménytörténetéről írta. A szerző – amint azt téziseiben is hangsúlyozta – a Német Szövetség képviseleti rendszerének tanulmányozásától elsősorban a hazai országgyűlési képviselet kezdeteinek jobb megértését elősegítő összehasonlító anyagot remélt. Munkája révén valóban megtudhatjuk, hogy milyen forrásokból táplálkozott az a német „professzori liberalizmus”, amely – egyebek mellett a Rotteck és Welcker kiadta *Staatslexikon* révén – a magyar reformerekre is hatott. A témaválasztás és ennek – a disszertáció vitájában is megnyilvánuló – szakmai fogadtatása igazolja a magyar jogtörténész illetékességét más nemzetbeli intézmények feldolgozásában.

A másik általánosítható tanulság az intézményi összehasonlítással kapcsolatos. A hazai tudományos gyakorlat úgyszólván csak az egymással szoros történeti kapcsolatban lévő hazai és külhoni intézmények összevetését tartja fontosnak. Niederhauser Emil opponensi véleménye szerint elméleti szempontból értékes lehet az egymással tágabb viszonylatban levő történeti jelenségek (példája szerint akár a latin-amerikai országok választási rendszerének a korabeli magyar szabályozással történő) összevetése is.

A tanulmány bevezetésből és kilenc fejezetből áll. A bevezetés (1–18. o.) az intézményi kontinuitás kutatásának indokoltságát – főként a magyar példák alapján indokolja. Utal az 1848: V. tc. által megőrzött rendi elemekre, a helyhatóságok figyelembevételéből folyó aránytalan választókerületi felosztásra, valamint a nemesi választójog továbbélésére. A szerző itt ismerteti és értékeli a német választójogi rendszerre vonatkozó irodalmat is. Az I. fejezet (19–58. o.) a német rendi gyűlések összetételével foglalkozik, az újabb kutatások nyomán különös figyelmet fordítva az eddigi ismereteinkhez képest nagyobb jelentőségű paraszti rendiségre. A II. fejezet a német tagállami alkotmányok létrejöttét tárgyalja (59–78. o.). Az 1815. évi alkotmány híres 13. cikkelyének hatályosulásával a III. (79.–108. o.) Poroszország és Ausztria képviseleti rend-

szerével pedig a IV. fejezet (109–138. o.) foglalkozik. A disszertáció V. fejezete (138–170. o.) az egy, illetve kétkamarás tartományi gyűlések szerkezetét és társadalmi összetételét vizsgálja. A VI. fejezet az értekezés súlypontja: itt található az aktív és passzív választójog általános és különös feltételeinek részletes elemzése (171–235. o.). Rendkívül tanulságos a választók számarányáról adott ismertetés; megtudjuk, hogy az aktív választók Badenben, Württembergben a lakosság 15%-át, Szászországban 10%-át, Bajorországban pedig csupán 0,5%-át tették ki. Összehasonlításként: ez az arány 1832 után Nagy-Britanniában 7,1%, Magyarországon pedig az 1848: V. tc. nyomán – éppen a disszertáns legújabb kutatásai szerint – 6,5% volt. A VII. fejezet a német államok választási rendszerének elemeit, a VIII., intézménytörténeti zárófejezet pedig az állami, önkormányzati, egyházi tisztségviselők és egyetemi tanárok képviselőiségét korlátozó intézményeket elemzi (246–250. o.). A IX. fejezet eszmétörténeti kitekintés, amely irányzatokként és korszakokként tárgyalja a tartománygyűlési képviselettel foglalkozó konzervatív, liberális, demokrata és reformabszolutista szerzők főbb megállapításait (251–297. o.).

A disszertáció több figyelemreméltóan új megállapítást tartalmaz. Értékes hozzájárulás például a *rendiség fogalmának* értelmezéséhez az osztály és rend kategóriájának újszerű összevetése és az a megállapítás, amely szerint a rendi gyűléseken való részvételi – ülési és döntéshozatali – jog helyett indokoltabb a „reprézentáció” (képviselet) elnevezés alkalmazása. Ebben az átfogóbb meghatározásba már nem csupán az „országos” (tartományi, birodalmi), hanem a helyi (grófsági, megyei, kerületi) képviselet, az önkormányzat is beleérthető. A disszertációban eredeti gondolatokat olvashatunk a rendiség történeti fogalomváltozásairól is. A szerző megállapítása szerint a vizsgált területen a városi polgári és a szabad paraszti képviselet jelentősége jóval nagyobb volt, mint azt a korábbi tudományos közfelfogás vélte. Hasonlóan meglepő az a tény is, hogy még a fejedelmi abszolútizmus uralta területeken is – mint pl. egyes brandenburgi-porosz provinciákban – sok nemesi, lovagi – a szerző eredeti megfogalmazása szerint: „őrendi” – intézmény maradt fenn. A disszertáció fontos novuma annak bővebb kifejtése is, hogy a német tartományi alkotmányozást nagymértékben meghatározták a „harmadik Németország” kis- és középállamai, valamint a két nagyhatalom, Poroszország és Ausztria közötti bonyolult kapcsolatok, hatalmi vetélkedés és ellentétek is. A választási rendszer egyes elemeinek, részintézményeinek fejlődéstörténete szintén jól szolgálja e bonyolult, átmeneti korszak megértését. Jellemzőnek kell tartanunk, hogy a választójogi cenzusok közül a *vagyon* szerepe emelkedett ki, továbbá, hogy a polgárosultabb tartományokban a választókerületi beosztás dominált a testületi képviselettel szemben, végül azt is, hogy a korszak Németországában egészen 1918-ig csak elvétve fordult elő titkos szavazás. A szerző összegző értékelése szerint a *Vormärz* Német Szövetségében egyes politikai rendszer létezett, amelyben a modern képviselet mellett megfért az őrendi intézmények egy része is.

Ami a főbb *vitakérdéseket* illeti, Nagyné Szegvári Katalin szerint az Otto Hintze-féle tipológia alkalmazásával a szerző – aki egyébként maga is túllépett annak keretein – felesleges korlátokat állított magának. A disszertáns válaszában ragaszkodott e széles körben alkalmazott modell alapgondolatához, utalva arra is, hogy annak több részletét maga is másképp értelmezte. Szelíd vita alakult ki az 1832-es angol reform fordulatjellegéről, az angol alkotmányfejlődés üteméről és – Schmidt Péter bírálata nyomán – a

kormányforma-kategóriák kérdéséről. Niederhauser Emil a *Vormärz* átmenetiségében — a szerzővel ellentétben — a polgári elemeket hangsúlyozta, és rámutatott a kategóriák, kifejezések magyarra fordításának nehézségeire. Mindhárom opponens foglalkozott a disszertáció eszmetörténeti részében (IX. fej.) felvetett kérdésekkel. Nagyné Szegvári Katalin szerint ez a fejezet a leglényegesebb köz- és politikatörténeti jellemzőkre is kitékintéssel a mű elejére kívánczik, Schmidt Péter — Niederhauser Emillel egyezően — az egyetemesebb szemléletet kérte számon.

A bíráló bizottság titkos szavazással az elérhető maximális pontszámot adva, Ruzsoly József részére a doktori fokozat odaítélését javasolta.

Stipta István

KAJTÁR ISTVÁN

KANDIDÁTUSI DISSZERTÁCIÓJÁNAK VÉDÉSE

Kajtár István kandidátusi értekezésének védésére a múlt esztendő késő őszén került sor a Magyar Tudományos Akadémia székházának kistermében. Az értekezés „A burzsoá városi jog kialakulása Magyarországon” két opponense Ruzsoly József egyetemi tanár, a jogtudományok doktora és Máthé Gábor főiskolai tanár, a jogtudományok kandidátusa volt.

A magyar közigazgatás-történet talán egyik legkevésbé feltárt területe a kapitalista városigazgatás és a városjogtörténet kialakulása. A témával foglalkozók, köztük Kajtár István néhai mentora, Csizmadia Andor is, a burzsoá korszakra vonatkozó részletes feltárással és elemzéssel adósak maradtak. A globális igényvel készült munkák jórészt érintetlenül hagyták ezt a kérdéskört, és csak felületesen tettek említést az egyes intézmények kapcsán. A jogtörténeti kutatásoknak ezt a hiányát kívánja pótolni az értekező munkájával.

A város mint jelenség, számos tudományág kutatási bázisául szolgál, és a társadalomtudományok elemzésének is egyik lényegi alapját képezi, s mint komplex témakör, elengedhetetlenül igényli az urbánus életviszonyokat szabályozó normák, a városi jog kérdéseinek feldolgozását. A problémakör kibontása több csatorna megnyitásával, az összehasonlító és elemző módszerek együttes alkalmazásával vezethet csak eredményre, miként ezt Kajtár is tette.

A városi jog — különösen a burzsoá városi jog — kapcsán a szerző által felvetett egyik alapkérdés, hogy egyáltalán milyen értelemben lehet meghatározást adni erre a társadalmi jelenségre. A kérdés megválaszolása tulajdonképpen az egész munkán végigvonul. Első megközelítésben az európai fejlődés bemutatásával, a feudalizmus időszakájának vázlatán keresztül a burzsoá modellek összevetésével rendszerezte a városi jog fejlődési fővonalait. A modellek bemutatása között kiemelten foglalkozott Horvát-Szlavonország városfejlődési problematikájával is, amelynek indokoltságát annak társadalmi mivolta adja.

A magyar városi jog kialakulását három részre osztva tárgyalta. Elsőként a reformkorszak időszakát méltatta különös tekintettel az 1843-i városi javaslatra, majd „A magyar városi jog első megjelenése és változásai” című fejezetben az 1848–1870 közötti időszak jellegében nagyrészt eltérő blokkjait elemezte az 1848/49-es, a szabad királyi városok szervezetét és működését polgári módon szabályozó korszakot, a neoabszolutizmus időszakát és az azt követő erjedési szakaszt az első törvényi szabályozás megjelenéséig. Az 1870–1872-es és az 1886-os szabályozási időszak problematikáját koncentráltan vette elemzés alá a következő részben.

A burzsoá városi jog „második csatarmájának” szerepét betöltő szabályalkotási jog és annak gyakorlati megvalósulásai rendkívüli plaszticitással kerültek elemzésre, kiemelve e terület fontosságát a városi jog kibontakozásának kapcsán. Az értekezés il-

lusztratív és tartalmi szempontból is szembeötlő súlyú fejezetei közé tartoznak a városhálózat kifejlődéséről és a városigazgatás személyi háttéréről írtak.

Ruszoly József alapos és elemző opponensi véleményében nagy hangsúlyt adott annak a nézetének, hogy a tárgyalta kutatási és elemzési feladatok ellátásához nélkülözhetetlen a gyakorlat részletes és nagy terjedelmű ismerete, amelynek az értekező teljesíggel eleget tett. A munka érdemi részének méltatásában felhívta a figyelmet, hogy a magyar városjog kialakulásának korszakai nem hozhatók közös nevezőre, de egyetértett Kajtárral abban, hogy szerkesztési okok miatt a további tagolásokat elkerülendő, az együttes tárgyalás ez esetben elfogadhatónak látszik. Nem volt viszont teljes egyezés az opponens és a szerző között az 1848-as időszak választói számarányának megítélésében, amely elsősorban a téma jellegéből adódó adatok forrásának feltárásából ered és érthetően nem teljes sávú. Ugyanakkor a magyar virilizmus sajátosságainak feltárását, jellegének meghatározását nagy egyetértéssel fogadta az opponens, véleményében azt csak további, a német térségből származó adatokkal bővítette, egyben jelezve a kérdés egyéb részleteinek felszínre hozatalát igénylő kutatások szükségességét is. Eredeti megoldásnak értékelte a szabályozástörténeti részben csak megemlíttet, majd a városhálózat kérdéseit taglaló fejezetben részletesen kibontott problémákat, melyek olyan kérdéseket vetettek fel, mint például azt, hogy mely okok vezettek sokszor a kellő mélységben át nem gondolt törvényhatósági jogú várossá nyilvánításhoz. Ugyancsak kiváló megoldásnak tartotta a városigazgatás személyi háttéréről írtakat, melyekből jól kitapintható a városi hivatalnokréteg karakterének alakulása és korszakonkénti változása, a városi és megyei tisztviselők társadalmi viszonyainak és megítélésüknek eltérő jellege stb.

Máthé Gábor opponensi véleményében a szerző koncepciójával polemizálva a városi jog jellegének hangsúlybeli megközelítését fejtette ki részleteiben. A városok „három helyen történő” szabályozását nem a városi törvény hiányából származtatta – miként ezt Kajtár tette – és ezáltal a városi jog értelmezését szűkebb körben határozza meg. Eltérvően értékelte bizonyos tekintetben az értekező állásfoglalását Budapest megítélésében is. A törvényi szabályozás körében korrigálta Kajtár következtetéseit és álláspontját, igaz inkább csak kronológiai oldalról a Btk. és a Kbt. tekintetében.

Az opponensek a disszertáció legnagyobb érdemének a szabályrendeleti joggal kapcsolatos szerzői koncepciókat és megoldásokat tartották, amelyek a dogmatikai szempontból is a legkiforrottabb részei a munkának. Kajtár érdemei e tekintetben valóban vitathatatlanok, mert a városi jogi gyakorlatra támaszkodva, az elemzésnek olyan fókáig jutott el, amely új tudományos eredmények létrejöttéhez vezettek, ezáltal a hasonló témájú kutatások esetében alkalmas zsinórmértékül szolgálhatnak bármely szerzőnek.

Az opponensek egyhangúlag kijelentették, hogy a dolgozat megfelel a modern kutatási követelményeknek, amelyet az értekezés logikus rendszere és tagoltsága szintén alátámaszt formai oldalról. Jegyzetapparátusa, mint az irodalmi matériát, mind a feldolgozásra került, jórészt levéltári forrásokat tekintve imponáló. Ugyanakkor a téma időszerűségét érintve hangsúlyozták, hogy biztos számíthat az értekezés a jogtörténeti, az államigazgatási kutatások, valamint a különféle gyakorlati metódusok tudományos igényű kidolgozása kapcsán történő felhasználásra.

A jelölt az opponensi véleményekre adott válaszában köszönetet mondott Ruszoly és Máthé lelkiismeretes munkájáért. A Máthé által felvetett értelmezési különbségek reagálva álláspontját fenntartotta, további érveket felsorakoztatva koncepciója igazolására. A további véleményeket és kiegészítéseket megköszönte, és az azokkal való egyezőséget összegezve zárta válaszát. Miután lényegi eltérések — ha csak a fent említett értelmezésbeli különbségeket nem tekintjük annak — nem lévén, a nyílt vita befejeződött.

Az opponensek, akik mindent figyelembe véve, Kajtár István alkalmasnak tartották a kandidátusi fokozat elnyerésére, indítványt tettek a bíráló bizottságnak. A bizottság egyhangúlag megtette javaslatát a Tudományos Minősítő Bizottságnak a kandidátusi fokozat odaítélésére.

Béli Gábor

**IJJAS JÓZSEF: „NÉMET-AUSZTRIA
PROVIZÓRIKUS KORMÁNYZATI RENDSZERE”
CÍMŰ KANDIDÁTUSI ÉRTEKEZÉSÉNEK
NYILVÁNOS VITÁJA**

A Tudományos Minősítő Bizottság 1987. április 21-re tűzte ki Ijjas József egyetemi adjunktus (Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Egyetemes Állam- és Jogtörténeti Tanszék): „Német-Ausztria provizorikus kormányzati rendszere,, című kandidátusi értekezésének nyilvános vitáját. A bíráló bizottság a következő összetételben tevékenykedett: Rácz Attila (elnök), Kecskés László (titkár), Ádám Antal, Máthé Gábor, Szita János (tagok). Az értekezés opponensei Diószegi István és Takács Imre egyetemi tanárok voltak.

A témaválasztással mindkét opponens egyetértett. Diószegi István megállapította, hogy „a soknemzetiségű Habsburg-monarchia felbomlása és a birodalom romjain végbe ment államalakulás olyan téma, amely méltán vonta és vonja magára a történeti kutatás figyelmét”. Takács Imrének pedig az volt a véleménye, hogy „(disszertáns) azoknak az alapvető elveknek a feltárását kívánja elvégezni, amelyek az első világháborút követő forradalmi mozgalmak hatására kialakult demokratikus alkotmányok pillérei voltak, és amelyek a progresszív alkotmányozási hullám történelmi ismétlődése alkalmával, nevezetesen a második világháborút követő demokratizálódási folyamatban is értékállóan bizonyultak”. A disszertáns ezt a témát nem a már gyakran feldolgozott eseménytörténeti, hanem a kevésbé kidolgozott intézménytörténeti oldalról közelítette meg.

Az értekezés alapvető problémája a kontinuitás-diszkontinuitás kérdésköre volt Német-Ausztria megalapítási folyamatában. A német–osztrák politikusok ugyanis a jogi diszkontinuitás álláspontjára helyezkedtek. Diószegi István elsődlegesen ennek politikai jelentőségét emelte ki. Ebből a szempontból talán a legfontosabb, hogy a német–osztrák politikusok a háborús felelősséget szerették volna ezáltal elhárítani. Takács Imre viszont a jogi vonatkozásokat hangsúlyozta. A történeti jogi iskolán nevelkedett magyar jogászok számára – főleg a területi integritás védelme szempontjából – a jogfolytonosság volt a döntő érv, míg a „tisztta jogtan” osztrák képviselői – a jogszabályok elemzéséből kiindulva – könnyen meg tudták fogalmazni a diszkontinuitás koncepcióját.

Az alapvető probléma exponálása után Diószegi István két kérdést hangsúlyozott. Az egyik a jakobinus alkotmány továbbélése, a másik pedig az osztrák alkotmányos rendszer kidolgozottsága volt. Takács Imre kiemelte a legitimitás és a legalitás viszonyának, illetőleg a késői polgári forradalmak sajátosságainak a kérdését.

A disszertáns módszere az volt, hogy először megvizsgálta a politikai erők „játékát”, amelynek eredőjeként az adott alkotmányjogi jogszabályok létrejöttek. Utána dogmatikailag elemezte a jogforrásokat. Végül pedig azt próbálta megnézni, hogy az alkotmány hogyan funkcionált a gyakorlatban. Ezt a módszert mindkét opponens elfogadhatónak találta. Diószegi István álláspontja az volt, hogy ez a módszer a medievistikában is elfogadott, Takács Imre pedig a politológiai szempont érvényesítésében látta az egyoldalúság meghaladásának kísérletét.

Hogy ennek a módszertani elvnek a megvalósítása mennyire sikerült, ebben az opponensek bizonyos kételyeiket hangoztatták. Diószegi István megemlítette „a paragrafusok mikroszkopikus elemzését”, Takács Imre pedig azt, hogy „a disszertáns (a jogdogmatikai elemzés kapcsán) rabja lett az általa alkalmazott módszernek”. Diószegi Istvánnak problémaként jelentkezett még az összehasonlítás és a tipizálás hiánya; Takács Imre pedig bizonyos aránytévesztésre hívta fel a figyelmet, nevezetesen, hogy az értekezés méltánytalanul sok teret szentelt az Ideiglenes Nemzetgyűlésnek, s emiatt — a terjedelmi korlátok következtében — kevesebb hely jutott az Alkotmányozó Nemzetgyűlés vizsgálatára.

Mindkét opponensnek az volt a végső konklúziója, hogy az értekezés — hibáival és erényeivel együtt — teljes mértékben megfelel a kandidátusi fokozottal kapcsolatos jogszabályi követelményeknek. A bíráló bizottság — a jelölt válasza után — az értekezés tudományos értékét maximális pontszámmal honorálva javasolta a Tudományos Minősítő Bizottságnak, hogy ítélje oda Ijjas Józsefnek az állam- és jogtudomány kandidátusa tudományos fokozatot.

EGYETEMES ÁLLAM- ÉS JOGTÖRTÉNET

egyetemi tankönyv

(Both, Csizmadia, Hajdú, Horváth, Nagyné, Bp., 1984)

vitája a Miskolci Jogtörténész napok alkalmából

Az állam és a jog fejlődéstörténete iránti érdeklődés talán még egyetlen nemzedék érdeklődését sem keltette fel úgy, mint napjainkban, amikor a két alapvetően különböző típusú állam- és jogrendszer közgondolkodása egyaránt keresi a mához vezető történelmi törvényszerűségek szerepét, illetve a jövő útjait. Ebben a miliőben született újjá hazánkban is a jogfejlődés komparatív vizsgálatán alapuló egyetemes állam- és jogtörténet, amelynek immár a második kézikönyvszerű változata (tankönyve) jelent meg a magyar jogi historizmus aktív képviselőiből álló széles munkaközösség, s a Tankönyvkiadó gondozásában.

Elismert historiográfiai előzményei vannak az egyetemes jogtörténetnek Magyarországon, miután az ún. európai jogtörténet megteremtése által a hazai jogtudomány nemzetközileg is úttörő szerepet vállalt magára a módszeresen megalapozott általános jogtörténet alapjainak a lerakásában. A jogászok, a történetkutatók, illetve szélesebb értelemben a közgondolkodásunkat formálók egyaránt haszonnal forgathatják tehát az utóbbi két évszázad folyamán megismert ilyen tárgyú kézikönyveinket. Nem formabontás csupán, hogy ezek sorában elsőként ez utóbbi tankönyv épült a reprezentatív összehasonlító eljárások alapján, koronként a társadalmi haladást leginkább kifejező jogterületekre irányítva a figyelmet. Érthető módon tehát a modern (burzsoá) jogrendszerek vizsgálatára helyeződött át az újabb egyetemes jogtörténeti kézikönyv súlypontja, ami elevenné, a hasznos ismeretek rendszerbe foglalójává tette a tankönyvet. Didaktikai megfontolásokból fakad, hogy ez a súlypontáthelyezés távlatilag magában foglalja a szocialista jogtípus fejlődéstörténetének a megalapozását is.

Közismert, hogy világnézetformáló szerepe van a hasonló tárgyú kézikönyveknek, ami joggal mondható az új komparatív ihletésű egyetemes jogtörténeti tankönyvünkről, miután az a jogfejlődés történelmi törvényszerűségeinek a jobb megértését szolgálja. A tankönyv előzményeinek a számbavétele is azt jelzi, hogy a szerzők módszeresen közelítették meg az adott ismeretanyagban implicite benne rejlő lehetőségeket. Több mint három évtized telt el azóta, hogy az első marxista egyetemes jogtörténeti tankönyv megjelent. Az 1957-es (Sarlós-Bónis) tankönyv után három – egymástól némiképpen eltérő szerkezetű jegyzet közreadására (1959/60, 1967, 1974) került sor. Ezzel egyidejűleg sor került előbb a középkori (feudális) jogfejlődés didaktikai célokat szolgáló forrásanyagainak (I–II. A feudális jog forrásai, Bp. 1966) a kiadására, illetve a ma is használt kétkötetes Bevezetés az egyetemes állam- és jogtörténet forrásaiba (Burzsoá források) c. kresztomátia közrebocsátására (Bp. 1973, 1976). A kútfők ilyen értelmű számbavétele, illetve a kiscsoportos forráselemző munka megalapozását célzó törekvés jellemzi az új tankönyv előkészítését, miközben egész sor tanszéki kiadvány az adott ismeretanyag bázisainak a kiszélesítése jegyében született.

Még szembetűnőbb az a kép, hogy eközben a tankönyvet alkotó munkaközösség szinte minden tagjától a monografikus, illetve részletkutatási eredmények egész sora jelent meg és ezek az alkotások nagyban hozzájárultak az elsősorban didaktikai követelményeket kifejező tananyag alapozásához. A súlypontok láthatóan a kútfők feltárásában csakúgy, mint az alapozó kutatásokban is lassan az újkori, illetve a legújabb kori jogfejlődésre helyeződtek át, miközben egy szűkebbre vont középkori (szemelvényes) segédanyag (Ijjas–Kállai, 1984) közreadására is sor került.

Mindezek ellenére ma már látható, hogy az új tankönyv az elvárásoknak csak részben felelhetett meg. Ilyen értelemben merült fel néhány nagy kérdés az egyetemes állam- és jogtörténet (Bp. 1984. 516. p.) egységes egyetemi tankönyvével kapcsolatban. Az újabban érvényesülő, merev tananyaglimitáció negatív hatásai sorolhatók ide mindenekelőtt. Teljesen nyilvánvaló bár, hogy az egyetemes jogtörténetben is új utakat és módokat kell keresni, de a tárgy természetéből fakad, hogy az adott tankönyv esetében a szemeszterenkénti 15–15 éves keretben aligha lehet megmaradni. A leíró jogtörténeti megoldások további megszorítása (kiszűrése) esetén sem várható, hogy az őseredőktől a hatályos jog küszöbéig eljuthat egy ilyen bonyolult didaktikai célkitűzéseket teljesíteni hivatott tananyag. A forráselemző (gyakorlati) munka alapját képező anyag sem különíthető el olyanképpen az írott tananyagtól, hogy az kézzel fogható terjedelemszökkenést eredményezzen. Praktikus megoldásként merült fel tehát, hogy az antik jogfejlődés (illetve a római jogi továbbélés) eleve a római jogi studiumok körébe volna tán áthelyezhető.

Nem kétséges – miként az adott tankönyvvitán is hangoztatták – hogy a felhalmozott gazdag ismeretanyag ebben a formájában is hasznos alapokat nyújt az oktatás számára. A jövőbeli átdolgozásnak azonban a feudális jogtípus erőteljesebb megrajzolásával feltétlenül el kell érni, hogy a modern burzsoá jogrendszerek előzményei a hallgató előtt tisztán álljanak. Kérdés persze, hogy ezt a feladatot el lehet-e különíteni az adott, modern burzsoá állam- és jogrendszerek kialakulásától. Egészen más volna természetesen a feladat, ha valóban számolhatnánk a tankönyv Handbuch jellegűvé tételével. A felidézett forrásbázisok alapján ugyanis joggal elvárható volna, hogy az alkotók végre a szűkebb tankönyvi követelményeken túl is léphessenek. Ebben az esetben ugyanis a feudális, illetve a tőkés jogtípus fejlődéstörténetének a meghatározó (determináns) elemei, fejlődési vonulatai mellett el nem hanyagolható szerepe volna a közel-környező népek jogfejlődésének, amely a nemzeti jogtörténetünk jobb megértéséhez is közvetlenül kapcsolódhatna. Mindez persze a tankönyv jelenlegi kereteit is nyilvánvalóan szétfeszítené. Ennek belátása is ösztönzi nyilván a felismerést, hogy a modern burzsoá, ill. a szocialista jogrendszerek fejlődéstörténetében végre a deskriptív megoldásoknak hátterbe kell szorulnia. A megoldások keresésében pedig nyilván segítséget fog jelenteni a megújuló egyetemi felvételi követelményrendszer is, ami az átfedések kiküszöbölésére kell hogy ösztönözzön bennünket.

Végül talán nem véletlen merült fel a tankönyvvitán, hogy a jogtörténet művelőinek a szakjogi követelményekre is fokozottabban építenie kellene. Ezek a követelmények azonban a mai bonyolult viszonyok közt csak nagyon is hézagosan ismeretesek. Igen sokrétű igényfelmérésre (talán éppen tudományágazonkénti helyzetértékelésekre), módszertani-didaktikai vizsgálódásokra és persze a mértékadó részletkutatási eredményekre stb. van tehát szükség – mondta a felidézett vita –, hogy a marxista világszem-

lélet alapozását oly nagymértékben szolgálni alkalmas általános jogtörténeti ismereteink tovább korszerűsödjenek. Ezt az igényt fejezték ki a vitában közreműködők (Szi-
ta J., Béli G., Kajtár I., Homoki Nagy M., Rácz L., Samu M., Ruszoly J., Nagyné Szeg-
vári Katalin, Hajdú L. és Horváth P.), illetve az igényes hozzászólások némi garanciát
is nyújtottak a jövő útjainak a keresésére. Jó jel, hogy a nyitott szellemű vita a kollek-
tív bölcsesség új lehetőségeit érlelte. Nyilván sokrétű alkotó munkára (cselekvésre) in-
vitál tehát az új egyetemes jogtörténeti tankönyv feletti meditáció. Olyan társadalmi
légkör kell ehhez, amelyet átítat a történetiség, illetve a történelmi igazság tisztelete,
amely elősegítheti, hogy valóban kreatív jogászgenerációk kinevelését szolgálja (segítse
elő) a jogtörténet is.

NEMZETKÖZI JOGTÖRTÉNETI KONFERENCIA BALATONFÖLDVÁROTT

Több évtizedes hagyománya van immár annak, hogy Közép-Európa jogtörténetészei időnként találkozót adnak egymásnak, hogy eszmét és véleményt cseréljenek tudományos állásáról, aktuális kérdéseiről. Hazánkban legutóbb, 1986 októberében Balatonföldvár adott otthont összejövetelüknek.

Az ELTE Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszéki által szervezett kollokviumra ezúttal is több országból érkeztek a neves s az utánpótlást adó fiatal joghistorikusok: voltak itt cseh, lengyel, osztrák, német, de még holland és angol jogtörténészek is, s természetesen a vendéglátó magyar kutatók. Sajnos többen is hiányoztak: Degré Alajos, Bónis György, Csizmadia Andor, Both Ödön és a krakkói Leslaw Pauli professzorok, a közelmúlt nagy veszteségei már nem lehettek jelen.

A konferencián több mint húsz előadás hangzott el, s ezek zöme a jogtörténeti kutatások irányainak megváltozását példázta-bizonyította. Többen hirdették a jogfilozófiai-jogelméleti alapvetés fontosságát, és javasolták annak erőteljesebb felhasználását. Mások annak a véleményüknek adtak hangot, hogy az államtörténeti kutatásokat a jelenkor-történetre figyelemmel kell végezni, s fel kell tárni a múlt történései és a jelenkor eseményei közötti kapcsolatokat, illetve ezek egymáshoz való viszonyát.

A referátumok másik nagy csoportja egyes konkrét intézménytörténeti témák bemutatásával alkalmat adott sajátos, új módszertani szempontok szemléltetésére. Így többek között például az angliai jogállam és jogreformok vagy a két világháború közötti magyar kormányzati mechanizmus kapcsán.

A konferencián elhangzott előadások egyébként a múlt év végén vaskos tanulmánykötetben jelentek meg. A rendezvény során vált véglegessé, hogy a jogtörténész-találkozó sora nem szakad meg: a konferencia résztvevőit Brauner professzor a következő esztendő őszére Bécsbe invitálta.

Pomogyi László

VARGYAI GYULA ELŐADÁSA A JOGTÖRTÉNETI BARÁTI KÖRBE: „ZÁRSZÓ KÍSÉRLET A MATUSKA-ÜGYBEN” CÍMMEL

1987. december 7-én került sor a Jogtörténeti Baráti Kör szervezésében az ELTE Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszékén dr. Vargyai Gyula előadására: „Zárszó kísérlet a Matuska-ügyben” címmel.

A Bölcsészettudományi Kar tanára a Horthy-korszakról írt sok más nagysikerű könyve után, az eddig jogtörténetileg fel nem tárt, a történeti irodalomban is csak köz-helyszerűen tárgyalt biatorbágyi merénylet hátterét próbálta megnyugtató módon tisztázni. A majd kétszáz oldalas tanulmány, amely a közeljövőben nyomtatásban is megjelenik, cáfolta Nemes Dezső sematikus állításait. Az előadó szerint azok a jobboldali erők — melyeket Bethlen István miniszterelnöksége során háttérbe szorított — az 1929–1933-as válság révén ugyan megerősödtek pozíciójukban, de a jobboldali fordulat veszélye továbbra sem volt jelentős. A hivatalos kormányzat a jobboldali ellenzékkel továbbra is szoros kapcsolatban állt. Vargyai teljesen alaptalannak minősítette azt a tételt is, hogy Gömbös Gyula manipulálta volna a biatorbágyi merényletet.

Matuska Szilveszter ügyét két osztrák és három magyar bíróság előtt tárgyalták. (A magyarországi bírósági tárgyalásokról nem kisebb egyéniségek, mint Kosztolányi Dezső, Karinthy Frigyes és Márai Sándor tudósították lapjaikat.) A Magyarországon lefolytatott eljárásra azért kerülhetett sor, mert az osztrák hatóságok kiadták Matuskát, aki már egy 6 éves börtönbüntetését töltötte egy korábbi vonatkisziklásért.

A nyomozás során két fő tendencia figyelhető meg. Egyrészt a magánháború a csendőrség és a Hetényi Imre vezettel politikai rendőrség között, másrészt a nyomozás célzatos irányítása, hogy Matuska egyedüli bűnösségét bizonyítsák. Ezért fordulhatott az elő, hogy a büntetőeljárás nem hogy feltárta volna az eseményeket, hanem csak újabb kérdéseket vetett fel. Matuskának a bécsi rendőrségen tett korábbi vallomásából sem vonták le a megfelelő következtetéseket. A nyomozati iratok sem teljesen voltak egyértelműek, kihagyások, toldások jelezték ezt.

Nem vizsgálták Matuska német kapcsolatait sem, bár nagy mennyiségű információt gyűjtöttek be erről. Ugyancsak nem tárták fel megnyugtatóan Matuskának egyes katonatisztekkel és jobboldali klubokkal fenntartott kapcsolatait sem. Pedig ezek közül néhányan egymást túllicítálva igyekeztek Matuskát gyanússá tenni, sőt azzal vádolták, hogy kommunista.

Érdekes Matuska védekezése ebből a szempontból. Először nem zárta ki azt a lehetőséget, hogy bűntársai lennének. Későbbi vallomásai során azonban egyszer csak a többszám első személyről áttér az egyesszámra. Majd menekülési kísérletként egyre többet kezd hivatkozni állítólagos bűntársára, a „titokzatos” Leóra. Leó után nagy apparátussal nyomoztak, de semmilyen kézzelfogható eredményt nem sikerült elérni. Egyesek azonosítani vélték egy 1928-ban elhunyt hipnotizőrrel. Az osztrák nyomozók kihallgattak egy teherautó-tulajdonost, aki a tett színhelyére szállította Matuskát. Az

állítását szerint amikor utasát otthagya, látta, hogy az fényjeleket adott le. Ezt Matuska először tagadta, majd azt mondta, hogy csak Leónak jelzett.

Arról pedig, hogy Matuska kommunista lett volna, csak annyit, hogy Matuska a nyomozás során éppen ellenkezőleg, kifejezetten jobboldali érzelmről árulkodó kijelentéseket tett, sőt egyszer azt mondta, hogy nézetei nagyrészt megegyeznek Hitler pártjával.

Nem kizárt az a feltevés, hogy Matuska Horthy Miklós ellen készült merényletet elkövetni. A kormányzó ugyanis ekkor utazott Pápára, és kétszer is áthaladt a viadukton. A nyomozás során azonban ezt az időpontot más napra tették át.

Tisztázatlan maradt Matuska útlevelének problémája is. Az első tárgyaláson elmondta, hogy több útlevele is volt, és ezek közül az egyiket Hetényiék állították ki neki. Ezt természetesen a politikai rendőrség tagadta, azonban a szóban forgó útlevelet nem adták át a bíróságnak. Csak egy rendőrtiszt nyilatkozott róla, többek között azt állítva, hogy a szabályosnál kisebb méretű volt.

Matuska Szilvesztert az osztrák igazságügyi szervek csak azzal a feltétellel adták ki, ha a magyar hatóságok megígérik, hogy nem fogják kivégezni, hiszen Ausztriában ekkor nem volt halálbüntetés. A magyar bíróság ezért kimondja ugyan a halálos ítéletet, de a kormányzó megkegyelmez Matuskának. Az Anschluss után Törek Gyula javasolta, hogy mivel az ígéret már nem köti a magyar hatóságokat, végezzék ki Matuskát. Teleki Pál miniszterelnök azonban ezt meggátolta. Akinek egyszer kegyelmet adtak, azt jogtalanság lenne kivégezni.

Arra a kérdésre választ keresve, hogy kik álltak e mindmáig titokzatos és a magyar történelemben egyedülálló ügy mögött, az előadó elmondta: A magyar vezetés jobboldali részének az lett volna ideális, ha a tettes nem kerül elő, vagy ha mégis, akkor az kommunista legyen, vagy legalábbis baloldali. Így szerették volna megnyerni a közvéleményt az „erős kéz” irányvonalának. Matuska ezeknek az elvárásoknak csak részben felelt meg, társtetteseit, felbujtóit fedezte ugyan, de a kommunista elkövető szerepét nem volt hajlandó eljátszani.

Az egész per során felismerhető az igény a jobboldal részéről, hogy a biatorbágyi merénylet ürügyül szolgáljon a diktatorikus kormányzás bevezetésére. Ezért is alkalmas ez a szélsőséges epizód a Horthy-korszak jellemzésére. Nyilvánvaló ugyanis, hogy amíg ez a konzervatív rendszer nem érezte magát megszorítva, addig tudatosan törekedett a jogállamiság látszatának megőrzésére.

Horváth Attila

A MAGYAR JOGÁSZ SZÖVETSÉG JOGTÖRTÉNETI ÉS RÓMAI JOG SZAKOSZTÁLYÁNAK RENDEZVÉNYEI

1985 utolsó heteiben a Magyar Jogász Szövetség egykori jogtörténeti szakosztálya új nevet kapott: a Magyar Jogász Szövetség Jogtörténeti és Római Jogi Szakosztálya. A változás mögött egy szomorú ok is rejtőzött: Csizmadia Andor professzor a jogtörténeti szakosztály fáradhatatlan elnöke elhalálozott. Az átszervezés irányába hatott a római jogászok megalapozott igénye, hogy mind jobban kiteljesedő kutatásaik eredményeinek publikálására ezen a fórumon is szélesebb teret kapjanak. Az eddigi elnök és két alelnök helyébe *elnökség* lépett. Ennek tagjai: Benedek Ferenc egyetemi tanár (Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs), Máthé Gábor főiskolai tanár (Államigazgatási Főiskola, Budapest), Nagyné Szegvári Katalin egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest), Révész Tamás Mihály egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest), Ruzsoly József egyetemi tanár, (Nehézipari Műszaki Egyetem, Miskolc) és Tóth Árpád egyetemi docens (József Attila Tudományegyetem, Szeged). A szakosztályt *két elnök* vezeti: Hamza Gábor egyetemi tanár és Horváth Pál egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest), a Római jogi és az Egyetemes Állam- és Jogtörténeti Tanszékeinek vezetői. A szakosztály *titkára* Mezey Barna egyetemi adjunktus, a budapesti kar Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszékének munkatársa.

Az új elnökség nagy lendülettel kezdte meg munkáját, 1986. évi programtervezetében nyolc témát hirdetett meg, melyek közül egyetlen vitaülés maradt csak el.

Az előadások között egyenrangúan képviseltette magát a magyar- és egyetemes jogtörténet csakúgy, mint a római jog tudománya. A vállalati jog szabályozásának Amerikai Egyesült Államok-beli fejlődéséről tartott előadást Halustyk Anna, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos munkatársa. A gyakorló szakjogászok, bírók és ügyvédek érdeklődése mellett zajlott Tőkés Géza, a Fővárosi Bíróság bírájának előadása (A kereskedelmi törvény a szocialista joggyakorlatban) vitája. A római jogot Pólay Elemér és Benedek Ferenc professzorok képviselték tudományos vitaülésen. Pólay Elemér a közrend elleni magatartások római jogi megítélését összegezte, Benedek professzor pedig a tulajdajog látszatvédelméről, az Actio Publicianáról szólt. Hamza Gábor a római jog jelentős munkásáról, Schwarz András Bertalanról emlékezett meg születésének századik évfordulóján. A pécsi Kajtár István a burzsoá városigazgatás jogi rendjének kialakulását ismertette, Kahler Frigyes (Miskolc) pedig a pizetum jog változásairól beszélt Károly Róbert pénzreformjának tükrében.

A Jogtörténeti és Római Jogi Szakosztály saját vitaülésein kívül más rendezvényeken is részt vett; így egyik szervezője volt annak a jogtörténet-tudományi konferenciának, melynek előadásait a jogtörténetírás metodológiai problémáinak szentelték (1986. október 13–16., Balatonföldvár).

1987-ben Pecze Ferenc (Budapest) előadásával kezdődött meg a Szakosztály programja: „A reformkori sajtójog és a több nyelvű időszak kiadványok”-ról. A szakosztály

Rudolf Hoke (Bécs) beszámolóját hallgathatta meg az osztrák jogi oktatási reformról. Ősszel Hamza Gábor tartott előadást Sir Henry Maine római jogi tevékenységéről, Máthé Gábor pedig az első magyar polgári származású igazságügyminiszterről, Horváth Boldizsárról. Külön tanácskozást szentelt a szakosztály az 1987. szeptember 7–11-i osztrák jogtörténeti konferencia tapasztalatai kiértékelésének (Internationale Rechtshistorische Konferenz Wien – Niederösterreich), tekintve, hogy számosan a szakosztály tagjai közül részt vettek e rendezvényen.

A jogtörténeti és római jogi szakosztály közreműködött az Egyetemes állam- és jogtörténet című tankönyv miskolci tankönyvvitájának megszervezésében és lebonyolításában is.

Mezey Barna

RÓMAI JOG ÉS ÓKORTUDOMÁNY

Egy alkalommal Goethe a római jogot olyan kacsához hasonlította, amely időnként ugyan a víz alá merül, de mindig újra felbukkan, és folytatja útját a víz színén. A római jognak ez a – a nagy német géniusz által is érzékelt – szívóssága, újjáéledési képessége nem utolsósorban a római jog mint tudományos diszciplína sokoldalúságával függhet össze. A római jogot ma elsősorban a modern magánjog, polgári jog alapjának tekintjük, és ennek megfelelő szerepet tölt be a római jogi oktatás is a jogászképzésben. Ugyanakkor tudjuk, hogy a római jog nemcsak a magánjog, hanem tágabb értelemben az egész európai jog alapja, sőt a sajátosan európai kultúra alapvető eleme. Erre századunkban Paul Koschaker és Franz Wieacker nagy nyomatékkal hívták fel a figyelmet. A római jog nem csupán jogi, hanem történeti diszciplína is: része az ókori jogtörténetnek és a római történelemnek is. A római jog ezért nem eshet az egyetemes jogtörténész és az ókortörténész figyelmén kívül sem. Végül, mivel a római jog elsősorban görög és latin nyelvű forrásanyag, annak elemzése elvezet a nyelvészet, a klasszika-filológia és újabban a hermeneutika felé.

És ez nem csak elméletben van így. A római jog legkiválóbb művelőinek munkásságát mindig is jellemezte a sokoldalúság. Ki tudná például megmondani, hogy az irodalmi Nobel-díjjal is kitüntetett Theodor Mommsen ókortörténész vagy római jogász, klasszika-filológus vagy netán jogtörténész volt-e! Mái is mértékadó nagy tudományos műveit mindezen területek elmélyült ismerete alapján volt csak képes megírni.

Mintegy kilenc évszázaddal ezelőtt a Digestát a bolognai egyetemen a latin nyelvtanításhoz alkalmas szöveggént olvasták, és a római jog mint fejlett magánjog iránt újból felmerülő igény hatására fejlődött ki ebből a tevékenységből – a glossátorok és a kommentárok munkásságának eredményeként – a modern jogtudomány alapját képező *ius commune*. Egészen más példa: a hitleri Németországban az 1920-as náci pártprogram 19. pontja által megbélyegzett és üldöztetésre ítélt római jog az antik jogtörténet köntösébe bújva élhetett tovább.

Napjainkban a római jog tudománya már szerencsére nem védekező pozícióban keresi a sokoldalúsága által adott utakat, hanem aktualitását kívánja e tulajdonságának kiaknázásával bizonyítani. Ez a törekvés nyilvánul meg abban is, hogy a római jogászok intenzív szakmai kapcsolatokat tartanak fenn a polgári jogászokkal éppúgy, mint a jogtörténészekkel és az ókortudósokkal. Ezt demonstrálja az Ókortudományi Társaság 1986. december 19-én tartott felolvasó ülése, amelynek programjában három római jogi előadás szerepelt: Hamza Gábor egyetemi tanár, a budapesti római jogi tanszék vezetője „Cicero és a természetjog”, Pólay Elemér szegedi professzor „A személyiségvédelem kezdetei a római jogban” és Földi András, a fővárosi római jogi tanszék adjunktusa „A libertinusok leszármazottainak közjogi helyzete Rómában” címmel tartottak előadásokat.

A felolvasó ülést, ahol az ókortudományok jeles művelői is szép számmal megjelentek, Ritoók Zsigmond professzor, az Ókortudományi Társaság alelnöke nyitotta meg.

Bevezető szavaiban hangsúlyozta, hogy az ókortudomány egy és oszthatatlan, ennek okán a Társaság programjában időről időre részt kapnak az egyes szakterületek.

Hamza Gábor Cicero és az ókori természetjog kapcsolatát elemezte előadásában. Rámutatott arra, hogy a *ius naturale* római fogalmát nem könnyű pontosan meghatározni, mert az számos görög filozófiai irányzat „metszéspontjában” alakult ki, másrészt a rómaiaktól egyébként is igen távol állt, hogy a fogalmakat pontosan definiálják, rendszerezzék. Bár a római jogtudósok olykor hivatkoznak a *ius naturalera*, a természetjog római elméletének fő forrása mégis a teljes mértékben jogtudósnak nem tekinthető Cicero. Ő a természetjoggal elsősorban a *De republica* és *De legibus* című műveiben foglalkozott (amelyek Hamza professzor fordításában a közeljövőben magyarul is napvilágot látnak), de Cicero számos egyéb művében is (*De divinatione*, *De natura deorum*, *De officiis*, *De inventione*, *Oratio pro Milone*, *Filippikák* stb.) hivatkozik a *lex naturae*, *lex naturales*, *ius naturae*, *ius naturale* és egyéb elnevezésekkel illetett természetjogra. Cicero a természetjogot mint a tételes joggal szembenálló örök érvényű normákat istennek mint azok alkotójára vezette vissza. Hamza professzor ezzel kapcsolatban utalt arra, hogy ez a gondolat még századunkban, Hans Kelsen munkásságában is jelentkezik, jóllehet Kelsen végül is tagadja a természetjog létét, mivel nézete szerint a „gerechte Gottheit”-ben való hit – mint a természetjog feltétele – nem képzelhető el.

Pólay Elemér professzor előadása egy napjainkban igen aktuális kérdés, a személyiségvédelem római jogi gyökereivel foglalkozott. Hangsúlyozta, hogy jóllehet a személyiség és így a személyiségvédelem a modern jog produktuma, a személyhez kapcsolódó eszmei javak magánjogi és büntetőjogi védelmének nyomai azonban a római jogban is felfedezhetők. Ilyen eszmei javak voltak az előadó nézete szerint a személyes és a lelkiismereti szabadság, a becsület, a jó hírnév, a névviselés, a titok, talán a képmás, valamint a szellemi alkotások. Ezek védelmét a római jog részben deliktualis úton, tehát a magánjog keretében (elsősorban az *actio iniuriarum* útján) oldotta meg, számos tényállást azonban crimennek minősített, így azok a (köz)büntetőjog üldözése alá estek. A személyiségvédelem körében, akárcsak ma, az ókori Rómában is az esetek igen gazdag változatosságával került szembe a jogalkotó és a jogalkalmazó, noha jóllehet, hogy az *iniuria* generál klauzulája (*Generaliter dicitur iniuria omne, quod non iure fit*) csak nagyon későn, a római jog posztklasszikus korszakában fogalmazódott meg. Érdekes tényállás ebben a körben, amikor a férj ellen, aki nejét házasságtörésen tetten érte és a partner férfit 20 órán túl fogva tartotta, a praetor *actio iniuriarumot* adott, vagy amikor az elhunyt apa szobrának kövel dobálása esetén a fiú *actio iniuriarumot* kapott az elkövető ellen. Az pedig már a római jogász gondolkodásmódra nézve is egyedinek tekinthető, hogy a kiabálással, gúnyszavak hangoztatásával elkövetett iniuriát (*convicium*) a reáljuriából úgy vezették le, hogy az elkövető a sértett egy testrészét, a fülét sértette meg. Pólay professzor hangsúlyozta, hogy a római jog nem a személyiséget általában és nem is a személyt, hanem a jogképes, önálló polgárt mint tulajdonost részesítette védelemben, és a védelem etikai oldalával szemben az eszmei javak áruszemlélete állt előtérbe.

Földi András előadása azokkal a közjogi hátrányokkal foglalkozott, amelyekkel a római jog a libertinusok leszármazottait sújtotta annak ellenére, hogy ők már szabadon születtek, tehát *ingenuus civis Romanusok* voltak. Rámutatott arra, hogy az írott alkotmánnyal nem rendelkező ókori Rómában, ahol a mai értelemben vett alkotmány-

nak megfelelő szabályok bizonyos írott törvényekből és az azokat kiegészítő, értelmező gyakorlatból szokásjogi alapon alakultak ki, nem lehet tagadni egy tartósan érvényesülő gyakorlat alkotmányjogi, de legalábbis szokásjogi jellegét. A libertinusok lezármazottainak közjogi helyzetét is elsősorban ilyen, nem írott normák határozták meg. Ennek háttérében az is állhatott, hogy az osztálytársadalmakban az elnyomást megvalósító szabályokat nem mindig öntik precíz formákba. A libertinus származásúak helyzetének alakulása ugyanakkor arra is fényt vet, hogy az osztálytársadalmakban még akkor is, ha valamely elnyomott osztályt vagy réteget megillettek is bizonyos alkotmányos jogok, azok érvényesítéséért folytonos és szívós harcot kellett folytatni, és az uralkodó osztályt sok esetben nem is önmagában ez a harc, hanem valamilyen szorító szükséghelyzet, például háború vagy belső válság kényszerítette az alkotmányos jogok biztosítására.

Az előadásokat közel egyórás vita követte. Zlinszky János, a miskolci jogi kar docense hozzászólásában arra mutatott rá, hogy a három előadás jól dokumentálta azt a tényt, hogy a római jog nemcsak a magánjog, hanem a büntetőjog, a közjog és a jogelmélet számára is az alapokat jelenti. Adamik Tamás, a budapesti latin tanszék docense többek között arra hívta fel a figyelmet, hogy Cicero hangsúlyozta, miszerint a jó jogásznak ismernie kell a jog filozófiai alapjait is. A személyiségvédelemmel kapcsolatban Ritoók Zsigmond professzor megjegyezte, hogy az ókorban a szobrot és általában a képmást a valóság részének, értelmezésének tekintették, így annak bántalmazása a valóság bántalmazását is jelentette. A vita, amelyhez többek között még Csillag Pál, a budapesti bölcsészkar címzetes docense és Maróti Egon szegedi professzor is hozzászólt, az előadónak a kérdésekre és észrevételekre adott válaszaival ért véget.

— df —

Jogtörténeti arcképcsarnok

BÓNIS GYÖRGY
(1914—1985)

Nemrégiben távozott az élők sorából az a tudós jogtörténész, akinek könyvei, tanulmányai nélkülözhetetlenek a szakembereknek, mindamellet érdekessé és izgalmas olvasmányokat jelentenek a múlt történései iránt érdeklődők számára.

Bónis György, a XX. század talán legjelentősebb középkorral foglalkozó jogtörténésze 1914-ben született, s már a harmincas években, egyetemi tanulmányai bevégeztése után nem sokkal a kolozsvári univerzitás professzora. E rangos megbízatást kiváló fiatalkori tanulmányai révén érdemelte ki. A legelső ezek közül „A magyar büntetőtörvénykönyv első javaslata 1712-ben” (Budapest, 1934) című munkája, amelyben egy addig alig ismert s a jogtörténeti irodalomban figyelmen kívül hagyott elaborátumot elemzett. Ez a javaslat jelentette pedig Magyarországon az első lépést a büntetőkódex megalkotásához: 80 évvel korábban tehát, mint azt a kutatások eddig feltételezték.

Következő nagyobb lélegzetű művében, a „Magyar jog – székely jog” (Bp., 1942) című tanulmányában nemcsak összefoglalta a székely jog sokat vitatott kérdéseit, nemcsak új adatokat hozott, de újszerű szemléletével sok kérdésre adott precíz választ. A székely jogot nem szabad elszigetelve szemlélni: össze kell vetni a különböző jogintézményeket a magyar jog megfelelő szabályaival, különböző jogintézményeket a

magyar jog megfelelő szabályaival, különösen a magyarországi nemzetiségek jogaival. A magyar királyság ugyanis tudatos nemzetiségi politikát követett és a rokon népeket hasonló módon irányította.

Kolozsvárott jelent meg mindmáig még nem rangjához méltó módon elismert, ám a magyar jogtörténet-tudománynak mégis alapvető műve, a „Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban” (1947). Most, amikor egymás után adják ki a múlt nagy historikusainak eddig nehezen hozzáférhető tanulmányait, talán nem lenne haszontalan ezt a jelentős értekezést is újra sajtó alá rendezni.

Bónis György a második világháború után majd tíz évig Szegeden tanította az állam- és jogtörténetet. Az egyetemi előadásai alapján készített jegyzet felér egy joghistoriográfiai monográfiával. A magyar jogtörténeti tanulmányai mellett Sarlós Mártonnal karöltve ő készítette el az első marxista egyetemes állam- és jogtörténeti tankönyvet is.

Amikor az 1945 után győzelmeskedő népi demokratikus forradalom meghirdette, hogy minden tudomány, így a történettudomány is megismerhetővé váljon mindenki számára, Bónis György az elsők között írt olyan népszerű, történelmi tárgyú monográfiákat, melyek a tudományos értékeket sem elhagyva elsősorban a nagyközönség számára íródtak. Ebbe a körbe tartozott a Hajnóczy Józsefről 1954-ben megjelent könyve, amelyben tudománytörténeti szemszögből értékelte a nagy jogtudóst és politikai gondolkodót. Bebizonyította, hogy Hajnóczy volt történelmünkben az első, aki összekapcsolta a nemzeti függetlenség kérdését a polgári átalakulás követelményével. E magaspolitikai célokat közjogi munkáiban hirdette meg. Abban az időben, amikor nálunk a legnépszerűbb Husztinak a „Jurisprudentia practica”-ja volt, amikor a hivatalos jogtudományban a fejlődést Lakics közjogi tervezete jelentette, Hajnóczy már nemcsak közjogi rendszert alkalmazott, hanem összeállított egy polgári közjogot, új fejezetet nyitva ezzel a magyar jogtudomány történetében.

Ugyancsak a nagyközönség számára íródott, világos, szabatos, helyenként szinte szépirodalmi stílusban papírra vetett műve, az 1956-ban kiadott, István király életét bemutató könyv. Minderről Bónis György így nyilatkozott: „Jó, népszerű könyvet csak a tárgy iránti lelkesedéssel lehet megírni: hősünket szeretni vagy gyűlölni kell, anélkül, hogy emiatt eltorzítanók az adatok tanulságát”.

A szegedi évek után a budapesti levéltárba került. Kiemelkedő nyelvismerete révén külföldi előadásokkal és idegen nyelvű tanulmányokkal emelte a magyar jogtörténettudomány hírnevét a nagyvilágban. Jó példa erre a „Buda és Pest bírósági gyakorlata a török kiűzése után” (Bp., 1962) című írása. Ez a munka – annak ellenére, hogy csupán magyarul jelent meg –, a nyugati tudós közvélemény elismerésével hamarabb találkozott, mint a hazaiéval. A feudáliskori jogtörténet egyik legfeltáratlanabb területét, a jogszolgáltatást elemezte e hiánypótló tanulmányában. Kiindulópontja az volt, hogy a több évszázados feudális jogfejlődésben a közigazgatás és a bíraskodás nem vált el teljesen egymástól. A városi jogalkalmazást úgy sikerült egy világos szerkezetbe foglalva bemutatnia, hogy nem vetítette vissza a mai jog osztályozási módszereit az 1686 körüli évekre.

Bónis György jogtörténeti munkásságára a koronát – több évtizedes szakadatlan kutatás után – az 1970-es évek elején megjelent három, a jogfejlődéssel és a jogászsággal foglalkozó munkája tette fel. A „Középkori jogunk elemei” (Bp. 1972) című művében a római jognak és a kánonjognak a hazai jog fejlődésére gyakorolt hatását mutatta

be. Ennek eredményeként elemezhetővé vált a középkori magyar jognak az európai jogéletben elfoglalt helye. „A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon” (Bp., 1971) című könyve a jogtudományok doktorává avatta szerzőjét. Önálló kötetként jelent meg ennek a bevezető része, amely e témának a külföldi vonatkozásait foglalta magában. („A jogtudó értelmiség a középkori Nyugat- és Kelet-Európában”, Bp., 1971.) E könyvek színvonala csak Le Goff szép monográfiájához: a „Les intellectuels aus Moyen — Age”-hez mérhető. A jogász értelmiség életpályája, társadalmi helyzete, tanultsága és teljesítménye azért elengedhetetlenül fontos a történész-jogtörténész számára, mert csak ennek ismerete révén érthető meg a feudális szokásjog kialakulása, a bírósági szervezet, a római jog behatolásának üteme és mértéke.

Horváth Attila

Literatur

JÁNOS ZLINSZKY

HELMUT COING: EUROPAISCHES PRIVATRECHT

Bd. I. Älteres gemeines Recht (1500 bis 1800),
Beck, München 1985. p. 665.

Die Johann Wolfgang Goethe-Universität in Frankfurt am Main, auf private Initiative am Vorabend des 1. Weltkriegs entstanden, hat im Vergleich mit anderen Stätten der Wissenschaft keine eigene Tradition und Geschichte. Dennoch hat sie sich seit ihrer Gründung der besonderen Pflege der Rechtsgeschichte gewidmet. Für die Romanistik ist der Name Paul Koschakers zu nennen, dessen Wirken mit dem Beginn der Tätigkeit der Fakultät verbunden ist. Obgleich dieser Gelehrte sein großes Werk über „Das römische Recht und Europa“ erst in seiner Leipziger Schaffensperiode geschrieben hat, sein Anliegen, das römische Recht als europäisches Kulturelement in Erinnerung zu rufen und gegen nationalsozialistische Barbarei zu verteidigen, blieb für die in Frankfurt betriebene Romanistik und neuere europäische Rechtsgeschichte verbindlich. Auch Rudolph von Jherings Bemühen, Romanistik und modernes Recht im Sinne eines Verständnisses des geltenden Rechts durch das römische zu vereinigen, fand hier breiten Nachhall.

„Die starke Stellung der Rechtsgeschichte innerhalb einer juristischen Fakultät war für die Gründungszeit der Frankfurter Universität keineswegs ungewöhnlich. Sie ging zurück auf die Konzeption einer „historischen Rechtswissenschaft“, die Savigny und Eichhorn bereits ein Jahrhundert zuvor begründet hatten. Aus dieser Sicht erschloß erst die historische Betrachtung ein tieferes, eigentlich wissenschaftliches Verständnis der einzelnen Normen und ihres Zusammenhanges. Ein Lehrer des geltenden Rechts mußte daher zuvörderst Kenner der historischen Entwicklung sein, aus der der zeitgenössische Rechtszustand seit dem Altertum hervorgegangen ist.“¹

„Für die Verbindung von Romanistik und Rechtsvergleichung, Romanistik als neuere europäische Rechtsgeschichte spannt sich der Bogen von Koschaker bis hin zu dem langjährigen Ordinarius und Direktor des Max-Planck-Instituts für neuere europäische Privatrechtsgeschichte, Helmut Coing.“ Die Linie wird durch Hans Peter, Franz Beyerle, Franz Wieacker, Hans Thieme, Adalbert Erler, Ernst Levy, Erich Genzmer, und dann für nahezu vier Jahrzehnten Helmut Coing gehalten.

Helmut zählt seit mehr als einem Menschenalter zu den hervorragenden Persönlichkeiten der europäischen Romanistik. Er hat zahlreiche Ehrungen, u. a. auch den Ehrendoktor der Budapester Universität, erhalten. Dieses hohe Ansehen hat er aber nicht in erster Linie seinen Forschungen im Gebiete des antiken Rechts zu danken. Für sein Verhältnis zum klassischen römischen Recht ist eine Anekdote bezeichnend, die von

seinen Mitarbeitern gern erzählt wird: Nach der Veröffentlichung von Max Kasers „Römisches Privatrecht“ soll er bemerkt haben: „Nun kann man ja das Studieren des antiken römischen Rechts für 50 Jahre beiseite lassen.“ Obwohl sich Coing selber an diese Feststellung nicht ganz gehalten und auch die antike Rechtsgeschichte gepflegt und bereichert hat, eine Schule, eine neue wissenschaftliche Richtung, hat er für die Erforschung des Weiterlebens des römischen Rechts in Europa initiiert und darüber hinaus die institutionellen Grundlagen für die Realisierung dieses weitgespannten Programms geschaffen.

Sein eigenes wissenschaftliches Werk in diesem Gebiet ist kaum zu ermessen. Zahlreiche Bücher und Abhandlungen aus seiner Feder sowie viele Vorträge haben zur besseren Kenntnis des *Ius Commune* beigetragen. Man wird der Persönlichkeit Coings kaum Abbruch tun, wenn man die weitverzweigte Forschungstätigkeit, die er anregte, förderte, deren Richtung er bestimmte und deren Rahmen das von Coing gegründete Max-Planck-Institut für europäische Rechtsgeschichte bildet, eine Forschungsstätte, die Coing bis zu seiner Emeritierung 1980 leitete und wo er bis heute tätig ist, vielleicht für noch bedeutender hält, als seine eigene Tätigkeit.

Wie schon bemerkt, hatte Coing für diese Forschung im Deutschland eine Reihe bedeutender Vorbilder, in erster Linie Savigny mit seiner „Geschichte des römischen Rechts“. Da aber das Pandektenrecht im Deutschland bis Ende des vergangenen Jahrhunderts geltendes Recht war, hatten bei dessen Betrachtung praktische Momente die historischen Analysen überwogen. Es hat den Anschein, als ob in dem halben Jahrhundert nach dem Inkrafttreten des BGB jener Freiraum entstanden sei, der es erlaubte, die historischen Aspekte des neueren europäischen Privatrechts zu erkennen und zu erforschen.

Die 50er und frühen 60er-Jahre waren in der Bundesrepublik Deutschland für die Verwirklichung dieser Forschungspläne besonders günstig. Die Idee eines vereinigten Europas, die Vision einer einheitlichen Rechts- und Wirtschaftsordnung, wie sie an der Frankfurter Universität von Franz Böhm und Hallstein verkündet wurde, war in aller Munde. Die neuere Rechtsgeschichte sollte die Grundlagen für ein künftiges gemeinsames Recht legen. Von der Euphorie dieser Jahre getragen konnte das Max-Planck-Institut 1962 seine Tätigkeit aufnehmen. Coing gab diesen Forschungsplänen seinen Schwung, seine Überzeugungskraft und sein Organisationstalent. Er verkündete die Aufgaben einer neuen Privatrechtsgeschichte und holte eine Reihe begabter junger und älterer Forscher an seine Seite. Die wissenschaftliche Arbeit im Institut, das seit 1980 von seinem ehemaligen Stellvertreter Walter Wilhelm und seinem Kollegen an der Universität Dieter Simon geleitet wird, wurde von einer Reihe auswärtiger Mitarbeiter unterstützt, um die umfangreichen Projekte erfolgreich bewältigen zu können.

In den letzten 25 Jahren sind zahlreiche Publikationen erschienen: 6 Sammelbände zum Thema „Wissenschaft und Kodifikation des Privatrechts im 19. Jahrhundert“, die Zeitschrift „*Ius Commune*“ in nunmehr 14 Bänden und die Sonderreihe, die soeben die Zahl 40 überschritten hat. Außerdem wurden bedeutende Quelleneditionen von den Mitarbeitern vorgelegt.²

Die Bibliothek, für die Ziele des Instituts mit beachtlichen Mitteln und mit hervorragender Fachkenntnis zusammengestellt, bietet eine nahezu ideale Arbeitsstätte für viele, auch aus dem Ausland anreisende Forscher, die dann ihrerseits zur Vervielfälti-

gung und Vertiefung der Forschungsleistung des Instituts beitragen können. Viele ehemalige Mitarbeiter bekleiden Professuren an deutschen und ausländischen Fakultäten. Auch ihnen ist zu danken, daß Coings Pläne, am Anfang mit gewissem Vorbehalt aufgenommen, sich nun der Verwirklichung auf breiter internationaler und nationaler Basis nähern. Dies hat sich besonders klar am letzten „Deutschen Rechtshistorikertag“ in Frankfurt am Main im Jahre 1986 gezeigt. Die Frankfurter Fakultät ist in kollegialer Verbindung mit dem Max-Planck-Institut zur Erschließungsstätte der Praxis der neueren deutschen Rechtsprechung geworden. Im Mittelpunkt der Veröffentlichungen des Instituts steht seit Jahren das neue, internationale „Handbuch der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte“, Coings Handbuch.³

Trotz dieser vielfältigen Ansätze schien die Klärung aller offenen Fragen zum Weiterleben des römischen Rechts, die Aufhellung der Praxis des *usus modernus* und die Analyse der Herausforderungen durch die Industrialisierung für ein Menschenleben zu viel zu sein. Als sich Coing nach seiner Emeritierung von der Universität und von der Leitung des Instituts trennte, war diese Arbeit schon begonnen, doch ein Ende war noch kaum abzusehen. Vom Handbuch lagen erst der Band über das Mittelalter und Teilmäbe über das Ancien Regime vor. Eine systematische Darstellung des *Ius Commune Europaeum* aufgrund neuester Quellenforschung schien indes noch nicht möglich zu sein.

Coing, nunmehr fast 70 Jahre alt, wollte sich dieser Einsicht nicht fügen. Er mußte anerkennen, daß die vollständige dogmatische Bearbeitung des europäischen Privatrechts noch viele Detailforschungen benötigt, doch wollte er beweisen, daß eine solche Darstellung im Überblick möglich sei. Auf der Grundlage seiner reichen Kenntnisse und den Erfahrungen einer fast 50jährigen Forschungstätigkeit hat er sich der großen Anforderung mit einem Elan gewidmet, der viele Jüngere in den Schatten stellt. In 5jähriger Arbeit und mit Hilfe nur eines einzigen Assistenten hat er den ersten Teil seiner Gesamtdarstellung des *Ius Commune* nunmehr vorgelegt!

Eigentlich ist das Werk ein Lehrbuch — oder mehr noch ein Handbuch. Der einheitliche Aufbau, die klare Gliederung, die einsichtige Methode der Bearbeitung des Stoffes und die kategorische Darstellung bringen das mit sich. Trotz des europäischen Bezugs und der vielen Hinweise auf nationale Entwicklungen handelt es sich um ein romantisches Werk. Dies liegt an der Eigenart der Betrachtung, die die einzelnen Institutionen zwar dogmatisch, aber zugleich in der Entwicklung von den justinianeischen Grundlagen bis zu den frühen Kodifikationen am Ende des 18. Jahrhunderts erfaßt. Die dogmatische Darstellung dient gleichzeitig dazu, plastisch vorzuführen, auf welche Weise das römische Recht zum tragenden Kulturelement der europäischen Zivilisation geworden ist, und wie es, oft unerkannt, in unserer juristischen Gedankenwelt und in unseren Rechtskategorien — im Familien-, bürgerlichen, aber auch im Handels-, im Gewerbe-, und im Arbeitsrecht — noch vorhanden ist.

Der erste Teil des Buches skizziert die Ziele und führt uns die Umwelt und die Grundlagen der Entstehung des gemeinen europäischen Privatrechts vor Augen. Das geschieht mit der Stringenz eines Lehrbuches, mit scharfen Linien und Konturen, mit tiefer Einsicht und Einfühlsamkeit. Die kulturgeschichtlichen, politischen, institutionellen und wirtschaftlichen Elemente und Triebfedern der Entwicklung werden kurz, doch eingehend, in der „Einleitung“ zusammengefaßt.

Da wird die Frage der sogenannten Rezeption des römisch-kanonischen Rechts erörtert, und zwar nicht nur die Rezeption im strengen Sinn durch einen Akt der Gesetzgebung, sondern auch „der historische Vorgang, der zur praktischen Anwendung des römischen und des kanonischen Rechts geführt hat.“ Nach Auffassung des Autors ist dieser Vorgang trotz aller Unterschiede im Detail im Grunde genommen einheitlich und es gibt keinen Grund, zwischen einer Totalrezeption und anderen Arten der Rezeption zu unterscheiden. So wird unter diesen Aspekten bei der Rezeption im Reich und in Spanien auch die Annahme des römisch-kanonischen Rechts als Grundlage der Wissenschaft auf die Praxis der verschiedenen Länder Europas wird beleuchtet. Diese im breiteren Sinne verstandene Rezeption wurde durch mehrere Faktoren bestimmt bzw. beeinflusst, die Coing folgendermaßen charakterisiert: Die wissenschaftliche Methode des *usus modernus*, die für den neu aufblühenden Handel ungeeigneten mittelalterlichen Rechtssysteme, die Gesellschaftsorganisation des Zeitalters. Coing beschreibt den Übergang von der ständlichen Gesellschaft zum Absolutismus und die wirtschaftlichen Gegebenheiten des Frühkapitalismus. Das *Ius Commune* wirkte fördernd auf diese Tendenzen, indem es eine einheitliche Staats- und Rechtstheorie entwickelte, welche Formen für den aufblühenden Warenaustausch und die Kleinindustrie zu bieten hatte, aber auch mit den genossenschaftlichen Verbindungen, die das *Ius Commune* über Stände und über Grenzen hinweg zu schaffen geeignet war. So hielt es sowohl die für die wirtschaftliche wie auch für die soziale Entwicklung geeigneten Formen parat.

Zur Vorgeschichte des gemeinen europäischen Rechts gehört die wissenschaftliche Bearbeitung des justinianischen Rechts an den Universitäten des Mittelalters sowie parallel dazu das Eindringen der vereinfachten Prinzipien dieser Wissenschaft in die verschiedenen Gebiete der europäischen Rechtspraxis. Diese Parallelerscheinung hat sowohl die theoretische Rezipierung des justinianischen Rechts an der Wende des 15. zum 16. Jahrhunderts wie auch die sehr verschiedene, aber immer und überall bedeutende Infiltrierung desselben in die Rechtspraxis der Lokalrechte im 16. bis 18. Jahrhundert begünstigt.

Dieser Prozeß, der nicht nur zu einer Konfrontation des gemeinen europäischen (römisch-kanonischen) Rechts mit den örtlichen Statuten, sondern auch zu Vermischung, mitunter aber auch zur Aufnahme oder zum Rückzug führt, indem das Ortsrecht so oder so nach dem Bild des wissenschaftlichen Rechts gestaltet wird, erinnert in vielem an die Wechselwirkung des internationalen Privat- und Handelsrechts mit den nationalen Rechten in der modernen Zeit. So sind die Paragraphen über die Rechtsquellen, über Rechtsdeutung und Interpretation, die Statuentheorie und über die allgemeinen Regeln des Privatrechts die spannendsten des ganzen Werkes. Dies gilt ganz besonders für den ungarischen Leser: Wir können die bestimmenden Kräfte unseres heimischen Privatrechts wahrnehmen, die, unter der Oberfläche und im Stillen tätig, weder den Zeitgenossen bekannt waren, noch von der heutigen Forschung klargestellt werden.

Die Teile über die Dogmatik des Privatrechts sind nach dem Pandektensystem gegliedert: Personen- und Familienrecht, Sachenrecht, Obligationenrecht, Erbrecht. Da das römische Aktionensystem im allgemeinen nicht rezipiert wurde, bleibt das

Prozeß recht — ebenso wie öffentliches und Strafrecht, trotz aller Auswirkung auf die moderne Entwicklung — außer Beachtung.

Im Rahmen dieser Hauptabschnitte geht der Verfasser nach Institutionen vor. In jedem Paragraph wird eine Rechtsfigur oder ein Vertragstypus besprochen. Der Aufbau ist, wie schon vermerkt, gleichbleibend. Zunächst werden die justinianischen Regelungen dargestellt. Dann wird der Einfluß von Kanonistik und Legistik besprochen. Im Anschluß werden die Herausforderungen durch die sozialen und wirtschaftlichen Veränderungen in der frühen Neuzeit beleuchtet. Welche Problemlösungen haben die Autoren des *usus modernus* gefunden? Lokale und nationale Besonderheiten, etwa durch die französische Rechtswissenschaft, durch spezielle Gesetzgebung oder die Notariatspraxis, werden im Anschluß dargestellt. Die abschließenden Betrachtungen gelten der Umwandlung durch die Naturrechtslehre und der Aufnahme in die frühen Kodifikationen (preußisches ALR, französischer Code Civil und österreichisches ABGB). Jedem Paragraphen sind Kopfnote vorangestellt, welche Hinweise auf die Quellen des römischen und kanonischen Rechts, die entsprechenden Stellen der frühen Gesetzbücher, die einschlägigen Stichworte im „Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte“ und in der italienischen „Enciclopedia del diritto“ geben. Die Literatur des *usus modernus* ist hingegen in den Fußnoten ausgewiesen.

Der Verfasser betont recht häufig, daß diese oder jene Frage noch offen, nicht genügend geklärt und in Details noch weiter zu erforschen sei. Trotz dieser Einschränkungen ist das Werk auch in seiner vorliegenden Fassung eine beeindruckende Synthese, eine hervorragende wissenschaftliche Leistung, die weiteren Spezialforschungen eine feste Grundlage bietet. Sie wird auch die Darstellung der ungarischen Institutionen derselben Periode im europäischen Zusammenhang sowie die Klärung ihrer Quellen bedeutend erleichtern. Der Rezensent muß der Versuchung widerstehen, solche Parallelen, wenn auch nur beispielsweise, hier aufzuzeigen. Dazu fehlt der benötigte Raum. Der Autor hatte gesamteuropäisches Recht vor Augen und erwähnt Besonderheiten nur von Fall zu Fall. Seine vergleichende Behandlung bezieht sich in erster Linie auf die deutsche, italienische, niederländische, spanische und französische Literatur, auf die Gesetzgebung und Praxis. Andere Länder werden im einzelnen außer Acht gelassen. Doch wurde auch die polnische, böhmische, skandinavische, schottische, portugiesische Rechtsentwicklung berührt, wobei der Rezensent die Ehre hatte, dem Autor einige Angaben über ungarisches Recht zusammenzustellen, so ist das Gesamtbild in Wahrheit europäisch. Coing hat uns die Warte eines Betrachters eröffnet, dem sich das Panorama einer europäischen Rechtskultur darbietet. Zweifel über die Existenz eines positiven europäischen Privatrechts in dieser Form kann es geben, der Rezensent ist davon überzeugt.

Es wird eine attraktive Aufgabe der ungarischen Rechtsgeschichte sein, die Feststellungen des Werkes auf die ungarischen Verhältnisse anzuwenden, etwa auf das Tripartitum, das Quadripartitum, die Werke des Kitionich, Szegedy, das Novum Tripartitum und das Planum Tabulare sowie die Rechtsliteratur des 18. Jahrhunderts im Lichte dieses Systems zu bewerten. Diese Arbeit läßt sich auf der Grundlage des coingschen Werkes in der nächsten Zukunft leisten. Hingegen wird die Erschließung der heimischen Praxis und die Bewertung ihrer Beziehungen zum *usus modernus* noch langwierige Forschungen erfordern.

Der bedeutendste Teil der Dogmatik des *usus modernus* ist ohne Zweifel das Obligationenrecht. Im Personen- und Familienrecht sowie im Erbrecht stoßen wir auf stabile, bis heute kaum umgeformte Institutionen. Im Sachenrecht, gekennzeichnet durch die Vielfalt dinglicher Rechte, werden wir mit den feudalen Gebundenheiten konfrontiert. Im Kampf mit diesen sozialen Gegebenheiten haben sich die Rechtsformen des *Ius Commune* nicht durchgesetzt. Dagegen spiegelt sich im Obligationenrecht die erste Formierungsphase des bürgerlichen Rechts wider. Das Vertragsrecht vermochte einen bedeutenden Beitrag zur Umgestaltung der wirtschaftlichen Verhältnisse zu leisten. Diese These Coings wird bei den allgemeinen Lehrern des Obligationenrechts, bei den einzelnen Institutionen, besonders aber bei der Darstellung des See- und Handelsrechts überzeugend veranschaulicht. Auch die römischen Regelungen der Delikte bilden einen bis heute wirkenden Bestandteil der europäischen Rechte – trotz der entgegengesetzten Bestrebungen der Naturrechtler, wie dies von Marton nachgewiesen worden ist.⁴ Coings Ausführungen ließen sich ohne Schwierigkeiten den Feststellungen Martons zum 19. Jahrhundert als Vorgeschichte voranstellen.

Der I. Band des „Europäischen Privatrechts“ wird als ein Lücken schließendes und weiteren Forschungen feste Grundlage bietendes Werk seinen Platz in den Bibliotheken der Rechtsphilosophie, der Rechtsvergleichung, des Privatrechts und der Rechtsgeschichte finden. Der Autor krönt mit diesem Werk die reiche Serie wissenschaftlicher Leistungen eines langen Lebens; er wird damit zahllose Forschungen unterschiedlicher Richtungen in ganzen Europa beeinflussen, anregen und fördern.

Fussnoten

¹ *Reiner Schulze*: Rechtsgeschichte in Frankfurt, Forschung-Frankfurt, 1986. 1/2 25 ff p.

² Wissenschaft und Kodifikation des Privatrechts im 19. Jahrhundert, herausgegeben von Helmut Coing und Walter Wilhelm, I–IV. seit 1974.; *Ius Commune*, I–XIV., herausgegeben von Helmut Coing, ab Bd. X. von Dieter Simon und Walter Wilhelm, seit 1967., Sonderhefte 1–41 seit 1971./ Mittelalterliche Gesetzbücher europäischer Länder in Facsimiledrucken, herausgegeben von Armin Wolf, I–VIII., seit 1968. (Das Bd. II. *Werbőczy's Tripartitum*).

³ Siehe die Rechtshistorische Reihe, herausgegeben von Becker, Brauner, Caroni, Diestelkamp, Dilcher u.A./ Quellen und Forschungen zur höchsten Gerichtsbarkeit im Alten Reich, herausgegeben von Bernhard Diestelkamp u. A./ Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte, herausgegeben von Helmut Coing, Bd. I. Mittelalter, Bd. II. Neuere Zeit, Bd. III. Das 19. Jahrhundert, Bd. IV. Skandinavien, Bd. V. Südosteuropa, Frankfurt/M., seit 1973.

⁴ *Les fondements de la responsabilité civile*, Paris 1938. p. 9. ff.

JOSEPH II. UND DIE ZEITGENÖSSISCHE UNGARISCHE VERWALTUNG

(II. József és a korabeli magyar közigazgatás)

Die Thronbesteigung des Habsburgischen Kaisers Ferdinand in Ungarn im Jahre 1526 hat gleichzeitig bedeutet, dass die Familie der Habsburger neben dem Ungarischen Königsreich, das heisst neben den Ländern der Heiligen Krone, auch die Länder der Tschechischen Krone – Böhmen, Mähren und Schlesien – die bis dahin die ungarischen Könige als Herren anerkannt hatten, erworben hat. So hat sich für die Habsburger die Möglichkeit ergeben, in die Fusstapfen der ungarischen Könige tretend, nach deren mit wechselndem Erfolg endenden Vereinigungsversuchen im 15. Jahrhundert, vor einem stärkeren Machthintergrund den Weg der Vereinheitlichung der ost-mitteuropäischen Gebiete – in erster Linie von Österreich von Ungarn und Böhmen – unter ihrer Herrschaft in einem einzigen Reich zu betreten. Das hat Ferdinand I. mit ziemlich grossem Eifer begonnen, aber, der nur Teilergebnisse aufweisenden Reformversuche müde werdend, später nicht fortgesetzt. Am Ende seiner Herrschaft ist ein Ergebnis der Vereinheitlichung bloss auf zwei Gebieten nachzuweisen: die Finanzen und die Kriegsverwaltung sind unter gemeinsame Verwaltung geraten.

Die Probleme des Deutschen Reiches, die Streite anlässlich der Verteilung der Burgundenerbschaft, beziehungsweise der dreissigjährige Krieg, der die Religionsunterschiede bis zum Äussersten verschärft hatte, nahmen die Nachfolger von Ferdinand in dem Maße in Anspruch, dass es in der kaiserlichen Familie zweihundert Jahre lang eigentlich keinen Herrscher gibt, der ernstere Aufmerksamkeit einer intensiven Zusammenfassung der Territorien zuwenden würde. Dabei erhöht sich Ungarns Wert nach der Vertreibung der Türken aus dem Land, gegen Ende des 17. Jahrhunderts, den Habsburger gelingt es ja das Königreich Ungarn territorial in dem Zustand vor Mohács zu restaurieren. Aber der spanische Erbfolgekrieg, der zur gleichen Zeit ausbricht, lenkt die Aufmerksamkeit der Habsburger-Regierung in eine andere Richtung. Und nach dem „motus von Rákóczi“ geben sie sich mit einer verhältnismässigen Pazifizierung des Landes zufrieden und nur die Verabschiedung der pragmatica sanctio in sämtlichen mittel-osteuropäischen Ländern der Habsburgerherrschaft zeigt die Zugehörigkeit zu einer Art politischer Gemeinschaft an.

Der sich zum Krieg verschärfende Streit zwischen Marie-Theresie und dem Preussischen Königreich, das ihre Thronfolge in Frage gestellt hatte und die in Defensive gedrängte Lage der Habsburgisch-Lotharingischen Dynastie in diesem österreichischen Erbfolgekrieg haben für Österreich das zeitgenössische Ungarn eindeutig aufgewertet, da es nicht nur die wirtschaftliche Base und den Menschennachwuchs in diesem sich lange hinziehenden Krieg bedeutete, sondern der nicht wenig bedrängten Königin vorübergehend auch Obdach im Schloss Pozsony gewährt hat. Neben dieser Wandlung erfolgt auch innerhalb des deutschen Reiches eine Umlagerung der Werte. Im letzten Krieg siegt nämlich das Preussische Königreich und so vermag es die vierhundert Jahre

lange Hegemonie der Habsburger zu brechen und wirft damit den Schatten der Erneuerung des Deutschen Reiches unter preussischer Führung gespensterisch voraus. Diese drohende Lage zwingt früher oder später die Habsburger auf dem östlichen Gebiet des Reiches die benachbarten und aus dem Mittelalter herüberretteteten Länder, die auch territorial zur Ausgestaltung einer neuen Machtbase geeignet sind, zu einer einheitlichen Ganzheit zusammenzufassen.

Es dünkt auch heute, dass einer der begabtesten Mitglieder der Habsburgerfamilie, Joseph II., die Unverzüglichkeit dieser Vereinheitlichung richtig erkannt hat. Er wollte aber während der zehn Jahre seiner Herrschaft, worauf er sich möglichst bewusst vorbereitet hatte, so grosse Rückstände und mit so schnellen missglücken musste. Mit ungebrochenem Fleiss befasste sich Lajos *Hajdu* mit der Forschung der Verwaltungsversuche dieser zehn Jahre, das auch seine anderthalbtausend Seiten starke Studie beweist. Unter dem Titel „Verwaltungsreforme von Joseph II. in Ungarn“ kann die Essenz dieses umfangreichen, den Verfasser und den Leser auf die Probe stellenden Materials auch der Durchschnittsleser in die Hände nehmen (Akadémia Kiadó, Budapest, 1982, p. 527.).

Statt einer ausführlichen Erörterung des Buches wollen wir nur einige Gedanken aufwerfen, um zu zeigen, unter welchen restriktiven Umständen diese, das Land erneuernde, beziehungsweise seine Verwaltung den neuen Reichsrahmen anpassende Reform stattfinden musste.

1. Vor allem sollen wir es als einen Erfolg des aufgeklärten Absolutismus bezeichnen, dass es der ungarischen Staatsorganisation unter der Habsburger-Merrschaft in der zweiten Hälfte des XVIII. Jahrhunderts gelingt, die für allmächtig gehaltene staatliche Lenkung, im Vergleich zu dem früheren, verhältnismässig eng bemessenen Lenkungsbereichen, auf eine Reihe neuer Wirkungskreise zu erstrecken. Besonders augenfällig ist die Erweiterung der Staatsfunktionen unter der Herrschaft von Joseph II. Auf Grund seiner Instruktionen unternimmt die Staatsorganisation auch Funktionen, wie: ein elementarer Grad der Sozialfürsorge, der Ausbau von grundlegenden Institutionen der Gesundheitsversorgung, gleichzeitig aber verstärkt sich allmählich die mit der Zentralmacht in engster Beziehung stehende staatlich-polizeilichen Tätigkeit, zu dieser Zeit tritt weiterhin der Staat zum erstenmal als intensiver Organisator des Wirtschaftslebens auf.

Von den sich erweiternden Tätigkeitsbereichen des Staates ist besonders das letzte, das heisst die Organisation des Wirtschaftslebens, beachtenswert. Der mittelalterliche ungarische Staat, den übrigen, zeitgenössischen europäischen Ländern gleich, schaltet sich eigentlich kaum in das Wirtschaftsleben ein. Er regelt es nur durch Steuerbemessung, durch indirektes Anstecken des Handels mit Dreissigstzoll, sowie durch gewisse Staatsmonopole (Edelerzbau, Salinenwesen und Münzprägung (sowie durch bestimmte Regelung von Preisen und Maßen) auf oberster Ebene. Eine neue Wendung ist in der Geschichte des siebenbürgischen Staates zu beobachten, als der Fürst Gábor Bethlen, ein ausserordentliches Talent in der Regierung, infolge der Knappheit der ärarischen Einnahmenquelle, eine instinktive merkantilistische Politik trieb, die auch heute hochgeschätzt wird. Im Rahmen dieser Politik schaltet sich das siebenbürgische Staatsärar selbst energisch in das Wirtschaftsleben durch staatliche Dotierung bestimmter Tätigkeiten, durch Ansiedelungen und nicht zuletzt durch einen aktiv werdenden

Handel ein. In Siebenbürgen wurde der Staat durch Not zu dieser Lösung, zur unmittelbaren Abschöpfung des Handelsgewinns, gezwungen. Es ist die zweite Hälfte der Regierung von Marie Theresien, wo wir so eine Tätigkeitsart der Staatsorganisation, das heisst ihre intensive organisatorische Tätigkeit in der Wirtschaft feststellen können. Demgegenüber organisiert schon Joseph II. Hanfbau, Leinbau-, Tabakbau-, Schafzucht-, Rinderzucht-, Pferdezuchtaktionen. Unter Ausserachtlassung der damit zusammenhängenden Einzelheiten möchten wir nur betonen, dass sich die Frage der bis heute viel umstrittenen beiden, unterschiedlichen Konzeptionen der Wirtschaftslenkung schon zu dieser Zeit scharf stellt: soll die Wirtschaftstätigkeit sogar des einzelnen Menschen bei dem Organisieren der Wirtschaft, bis in die Einzelheiten geregelt werden, oder sollte sich die Macht bloss staatliche Initiative und Förderung vorbehalten und möglichst freies Spiel der gestalterischen Wirkung der Privatinitiativen gewähren.

Es ist darum wichtig diese beiden gegensätzlichen Konzeptionen zu erwähnen, weil – unserer Meinung nach – schon damals Probleme aufgeworfen wurden, die sich heutzutage fast genau wiederholen. Beachtenswert ist in erster Linie die Tatsache, dass die Verwaltungsorganisation, die durch Joseph II., – neben anderen Neuerungen, auch mit der Inangasetzung seiner Reforme beauftragt worden ist, keineswegs auf diese Aufgabe vorbereitet war, sie musste ja bis dahin solche Funktionen der Wirtschaftslenkung nicht wahrnehmen. So hat ein Teil der zentralen und örtlichen Verwaltungszentren (Statthalterrat, Bezirks-Obergespanschaft) bei dem ersten Ruck die – uns allen wohlbekannte – Lösung gewählt, die Aufgaben der in der Wirtschaft Tätigen, der erzeugten Waren und ihrer Verwertung bezüglich, bis in die Einzelheiten vorzuschreiben. Als Joseph II. davon Kenntnis genommen, hat er dem Staathalterrat die – von grosser Weisheit zeugende – Anordnung gegeben: er soll sich darin nicht einmengen, welcher Qualität die Leinwand ist, welche Breite und Länge sie hat, „er soll es ausschliesslich dem privaten Ermessen und privater Einsicht des Herstellers überlassen“.

Laut des bisherigen ist es klar, dass die Neuerungen des Herrschers, beziehungsweise die Überführung seiner Vorstellungen in die Praxis, die Tragfähigkeit der zeitgenössischen ungarischen Staatsorganisation – besonders nach der schon angedeuteten grosszügigen Erweiterung der Staatsfunktionen in der Zeit von Joseph II. – auf eine harte Probe gestellt haben. Da der grosse Teil seiner Reformpläne nur über die Ortsverwaltung in das Alltagsleben in die gesellschaftlich-wirtschaftlichen Prozesse zu transferieren war, wurde die Organisation der örtlichen Verwaltung zu einem Knotenpunkt der Initiativen des Kaisers. Dabei hat – wie wir es oben schon angedeutet haben – der uferlose Fluss der Reformkonzeptionen in der Form von Herrscherresolutionen die zeitgenössische ungarische Ortsverwaltung unerwartet und hauptsächlich unvorbereitet getroffen. All dies hat die Reform der Ortsverwaltung zu einer dringenden Notwendigkeit gemacht. Dadurch wird es klar, dass der Schicksal der Reforme von Joseph II. in erster Linie mit der Ortsverwaltung stand oder fiel. Dieser Erkennung folgend konnte Lajos Hajdu die Verwaltungsreform von Joseph II. seinen Untersuchungen unterziehen, da dieser Problemenkreis zum neuralgischen Punkt der ganzen Konzeption, aber gleichzeitig auch zu ihrer Achillesferse geworden ist. So ist es verständlich, dass das Scheitern der Reform der Ortsverwaltung eindeutig zum Zusammenbruch des mit grossem Maßstab angelegten Reformentwurf geführt hat.

2. Eine der sehenswertesten Initiativen des Herrschers war das Reformieren der ungarischen Ortsverwaltung, das heisst des Komitatssystems. Joseph II. hat dabei wahrscheinlich die Ausarbeitung seiner Konzeption anhand westlicher Beispiele begonnen. Wenigstens die Tatsache, dass er – noch als Mitregent – während seiner Reise in Frankreich die prominenten Repräsentanten der Physiokratenkreise kennengelernt hat und einer von ihnen, der Erzbischof war, von Toulouse, sogar die Modernisierung seiner Diözese dem Herrscher erörterte lässt darauf schliessen, dass seine späteren Konzeptionen durch die dort gesehenen Vorstellungen beeinflusst wurden. Dabei verrät die Methode, mit der er an die Umformung der ungarischen Ortsverwaltung ging, dass Joseph II. seine Konzeption zwar nach ernsten Überlegungen ausgestaltet aber auf die Gegebenheiten der Komitatsverwaltung in Ungarn nicht genügend Rücksicht genommen hatte. Er hat besonders die Eigenart der ungarischen Verwaltungsstruktur ausser Acht gelassen, nämlich dass sie – obwohl geschichtlich ausgestaltet – nicht unter solchen Umständen zustande kam wie eine Organisation in den westeuropäischen Ländern mit ähnlichen Funktionen. Die bekannten drei Kategorien der Aufteilung der Verwaltung auf dem Staatsgebiet existierten bei uns auch: Aufteilung nach staatsverwaltlichen Einheiten, nach kirchlichen Territorien und territorialen Einheiten der Privatwirtschaft. Von den Aufteilungsarten müssen wir die kirchliche territoriale Aufteilung als erste hervorheben. Als Ergebnis der Forschungen ist es nämlich festzustellen, dass die ungarischen Kirchenorganisation, beziehungsweise die Ausgestaltung von kirchlichen territorialen Verwaltungseinheiten auf vielen Gebieten des Landes der staatlichen territorialen Aufteilung, der Ausgestaltung von Komitaten vorangegangen war. Diese zeitliche Priorität bedeutet zugleich dass die Diözesen – durch die konservierende Kraft der Kirche – auch solche frühe Varianten von Vorstellungen über die Verwaltungsaufteilung in Ungarn bewahren konnten, die von der später ausgestalteten Komitatsorganisation verdeckt, nicht mehr gezeigt wurden. Die Kontinuität der kirchlichen territorialen Aufteilung hat sogar zur Zeit der Jahrhundertwende den Geschichtsforschungen geholfen, die territorialen Modifikationen infolge der Wandlung königliches Komitat-adeliges Komitat zu ermitteln. So ist eine Reihe von sog. verschwundenen Komitaten – das heisst von königlichen Komitaten, die im Laufe der Wandlung nicht zu adeligen Komitaten umgeformt worden sind, und deren Namen so in die Vergessenheit geraten sind – ans Tageslicht gekommen. Interessanterweise behielt aber die territoriale Aufteilung der Diözesen auch später diese Namen in den Bezeichnungen der kleineren Kirchendistrikte, der sog. Erzdechanate bei. Wir wollen hier nur auf das königliche Komitat Kemej am Ufer der Theiss, oder auf Borzsova an der Ober-Theiss hinweisen. In der Diözese Eger (Erlau) wurden beide Namen als Erzdechanate erhalten (in der Red. v. Tivadar *Ortvay*: Magyarország földleírása a XVI. század elején – Bodenbeschreibung von Ungarn Anfang des 14. Jahrhunderts).

Das Beispiel der Diözese Eger stellt auch gut dar, daß die Ausgestaltung der ungarischen Diözesenaufteilung auch nicht von heute auf morgen gegangen ist, vielmehr ist sie als Ergebnis eines längeren Prozesses aufzufassen. Zur Diözese Eger gehörte nämlich im Mittelalter, lange Zeit das Komitat Zaránd, auf dem Gebiet des Episkopates Bihar-Várad, in der Region jenseits der Theiss. Unsere Historiker haben ebenfalls an der Jahrhundertwende festgestellt, dass diese sonderbare Aufteilung nur dadurch zustande kommen konnte, dass die Stiftung der Kirche Eger zeitlich der von Bihar vorangegangen

ist. Die Macht des Bischofs zu Eger erstreckte sich auf diese Weise anfangs wahrscheinlich über das ganze Gebiet jenseits der Theiss, bis zu Maros hin. Als das Episkopat Bihar später zustande gekommen ist, durfte das Episkopat Eger Zaránd – beziehungsweise den Zehnten von *Zaránd* als Vergütung beibehalten. Es scheint für wahrscheinlich, dass solche, auch anderswo beobachtbaren sogenannten Enklaven der Kirche auf die adelige Komitatsorganisation einwirken konnten. Lajos Hajdu erwähnt eben anlässlich des Komitats Heves (wo der Kern des Episkopats Eger liegt) solche Enklaven, die auf dem Gebiet jenseits der Theiss liegen.

Solche zeitliche Verschiebung war beweisbar der Grund etlicher Besonderheiten in der territorialen Aufteilung der Staatsverwaltung, also der Komitate. Unter anderen ist das der Fall des auch vom Autor erwähnten Komitats Felső Fejér in Siebenbürgen, das territorial ganz zerstreut, aus winzigen Enklaven bestand. Neulich hat Gyula *Kristó* („A feudális széttagolódás Magyarországon“, Akadémiai Kiadó, 1979 – „Die feudale Zerstückeltheit in Ungarn“) dargelegt, dass das Komitat Fejér in Siebenbürgen mit seinem riesigen Gebiet ein sprechender Beweis für das Besitzen des bulgarischen Feldherren Glád in Süd-Siebenbürgen ist. Da sein Gebiet erst am Ende der ersten Hälfte der Regierung vom Heiligen Stephan endgültig unter die Herrschaft des ungarischen Machtzentrums geraten war, schuf dort unser König *Stephan* ein einziges grosses Komitat. Es sei noch erwähnt, dass auch die geringe Anzahl und die Zerstreutheit der Bevölkerung dazu beitragen konnte. Später vermehrte sich die Bevölkerung auf diesem riesigen königlichen Grundbesitz, unter anderen durch zielbewusste Ansiedelung seitens des Königs – die Sachsen, die anfangs keine zusammenhängenden, sondern sporadische Siedlungen blieben weiter im Besitz des Königs. Dann schrumpften diese königlichen Komäne nach der Herausbildung des einheitlichen Sachsengebietes auf kleine Enklaven zusammen, standen aber, als Bruchstücke von früheren königlichen Domänen, unter zentraler Verwaltung, beziehungsweise gehörten zu der Komitatsorganisation. Die Kuriosität am dieser Sachlage ist nur, dass das Komitat Fejér in Siebenbürgen – in seinem zerstreuten Zustand – nicht nur die Verwaltungsreform von Joseph II. überlebte, sondern bis zur Regelung der Komitate im vorigen Jahrhundert erhalten blieb.

Es ist angebracht auch von der territorialen Organisation der Privatwirtschaft zu reden. Eigentlich bildeten sich die riesigen, ganze Komitate umfassenden, privaten Grundbesitze gegen Ende der Arpadenzeit aus, um am Anfang der Regierung von *Karl-Robert* im Laufe der Liquidation der landeshauptmännischen Macht vernichtet zu werden. Aber auch die am Stelle der, durch *Karl-Robert* liquidierten alten Aristokratie herausgebildete, neue hochadelige alte Schicht hat schon etwa zur Zeit von König *Siegmund* ihre privaten Herrschaftsgüter zustande gebracht. Das Interessante bei diesen neuen „Schlossgebieten“ ist dass eine Art Ständigkeit diese, um einen Schloss organisierten Domäne, mit den untergeordneten Dörfern, kennzeichnet. Es ist also zu beobachten, dass die Herrscher später, trotz des Hochverrats des Gutsbesitzers, oder des Aussterbens der Familie – wodurch das Gut wieder gespendet werden konnte – die spontan herausgebildeten Domäne, nicht in jedem Fall zerstückeln, sondern beisammen lassend spenden sie einem anderen vom neuen. So stabilisieren sich – natürlich über die Komitatsgrenzen hinüberreichend – die kleineren und grösseren Wirtschaftskomplexe. Manchmal gehören nur fünfzehn Dörfer zu einem Schloss, aber hie und da auch vierzig-fünfzig. Ein gutes Beispiel dafür ist das Herrschaftsgut Kővár in Sieben-

bürgen worüber, anlässlich einer Güternonskription, György Rákóczi I. als sorgfältiger Herr, konstatiert: es gehören soviel Dörfer dazu, dass ein Besitzer immer fürstlich davon leben kann. Offensichtlich schwebte den Fürsten von Siebenbürgen diese wirtschaftliche Bedeutung vor, denn in der Epoche der Fürsten wird schliesslich das früher spontan herausgebildete riesige Schloss-Domän der Familie Drágfi zum Fiskalagut. Die Wichtigkeit der fiskalischen Verwaltung wird durch die Tatsache hervorgehoben, dass der Schloss Kővár gleichzeitig auch die Funktionen einer Grenzfestung gegen die Türken und die Deutschen jenseits der Theiss versah, so verwalteten ordentlich die Kapitäne von Kővár sowohl die Angelegenheiten des Grenzschutzes als die des Schloss-Domäns. Die Prioritäten der privaten Wirtschaft haben schliesslich zu einer Wandlung der staatsverwaltlichen Einteilung in der Region geführt, hier hat die Komitatsverwaltung nämlich nicht mehr den Vorrang. Und nach einer Zeit wird der östliche Teil des Komitats Közép-Szolnok, unter dem Namen „Region Kővár“ abgetrennt und als gesonderte staatliche Verwaltungseinheit selbstständig.

Die oben kennzeichneten drei Formen der territorialen Aufteilung haben natürlich, die türkischen Zeiten ohne grössere Änderungen mit ihren allen Anachronismen überstanden, obwohl die Vorzeichen der Wandlung schon ziemlich früh zu sehen waren. Die Notwendigkeit der Änderung taucht interessanterweise im Zusammenhang mit den Diözesen auf. Wir erfahren unter anderen aus den Arbeiten von Vilmos Fraknói, dass sich die an dem ökumenischen Konzil in Trident teilnehmenden ungarischen hohen Geistlichen darüber beklagen, dass die Aufteilung der ungarischen Diözesen unhaltbar ist. Sie sind nämlich von so grossem Umfang, dass die Bischöfe, wenn sie ihre seelsorgliche Mission ernst nehmen wollen, ihre Diözesen nicht regelmässig befahren können, die Lage sei also nur durch Ernennung von Hilfsbischöfen zu lösen. Durch die stürmischen Eroberungen der Türken in Ungarn wird die Reform der territorialen Aufteilung der Diözesen zwangsmässig aufgeschoben. Die Verbreitung des Protestantismus, sowie die orientalische Religion der südslawischen Flüchtlinge stärken diese konservierende Tendenz noch weiter und stellen die Kirche vor eine fast unlösbare Aufgabe. Die in der Történelmi Szemle (Historische Rundschau) veröffentlichte Arbeit von Tihamér Vanyó über die Berichte der Bischöfe zu Belgrad unter der Türkenherrschaft widerspiegelt dieses Problem. Es wird aus dieser Arbeit klar, dass dem Bischof, der regelmässig aus dem bosniakischen Franziskanerorden rekrutiert und zum Bischof von Belgrad und Szendrő ernannt wurde, die Seelsorge der Gläubigen auf dem ganzen Eroberungsgebiet oblag. Das sollte natürlich ein hoffnungsloses Unternehmen sein.

Nach der Türkenzeit musste die Regierung auch in dieser Frage den nötigen Schritt machen, aber erst Marie-Theresie hatte genug Mut diese heiklige Frage aufzuwerfen. Nach langen Unterhandlungen kommt die neue Diözesenaufteilung zustande, die erst am Anfang der 1800-er Jahre von Franz I. beendet werden wird.

In den 1700-er Jahren konnte auch die bis zum Ende der Türkenzeit unveränderte Organisation des adeligen Komitates der Veränderung nicht entgehen. An der südlichen Grenzlinie des Landes, über Süd-Siebenbürgen, bis zum Szekler-Land und dem Beszterce-Gebiet, wurde wieder eine Grenzschutzzone gegen die Türken zustande gebracht. Diese sogenannte Militärgrenze entsteht schon zum Nachteil der Komitate, da einige Komitate verkleinert werden, oder manche von den früheren auf den von den Türken begreiten Gebieten nicht wiederhergestellt werden. Die Militärgrenze selbst kommt

unter zentrale Verwaltung. In dieser Hinsicht ist sie zwar den südlichen ungarischen Grenzgebieten vor Mohács ähnlich, da sie auch unter der Leitung des von dem König unmittelbar abhängigen Banus zu Macsó und Gespan zu Temes, oder des Hauptkapitäns von Süden standen, in dieser Organisation vor Mohács wurden aber die Komitate beibehalten nur in Hinsicht der Steuerleistung und des Soldatendienstes fielen sie unter eine besondere Behandlung. Schon unter Joseph I. und Karl III. hat die Überprüfung der Funktion des Obergespanns begonnen: in Siebenbürgen wurden die traditionellen doppelten Obergespannschaften abgebaut, von nun an wird in jedem Komitat nur ein Obergespann ernannt. Was Ungarn anbetrifft, wo die Erbgespannschaft ziemlich verbreitet war, werden die damit zusammenhängenden Privilegien überprüft und auf die möglichst niedrige Zahl reduziert.

Unter Karl III. und Marien Theresien wird der Statthalterrat institutionalisiert, der in administrativer Hinsicht ein Pendant des Guberniums in Siebenbürgen ist, und sich als Zwischenorgan zwischen dem Hof, beziehungsweise der Kanzlei und den Komitaten einschleibt. Diese vermittelnde Rolle des Statthalterrates ist nicht nur darum von Bedeutung, weil er die Eingaben der Komitate durchsehen kann, sondern weil er seitens des Zentralorgans ein bedeutender hindernder Faktor im Geschäftsgang der Verwaltung sein wird. Die Anordnungen für die Komitate muss ja zuerst der Statthalterrat erhalten und er leitet sie danach weiter. So „gelingt es“ – wie Lajos Hajdu in seinem Buch darauf hinweist – die Geschäftsverwaltungstermine erheblich zu verzögern.

Während der Änderungsprozess im Bereich der kirchlichen und weltlichen Verwaltungsaufteilung schon Anfang der 1700-er Jahre begonnen hat, sich in der territorialen Verteilung der Privatgüter keine wesentliche Veränderung vollgezogen. Im Gegenteil: eben zu dieser Zeit sind die nach der Türkenherrschaft, später nach dem Zusammenbruch des Rákóczi-Freiheitskrieges, verschenkten Domäne – manchmal in der Grösse eines Komitats – entstanden. Wir weisen hier nur auf den Gutsbesitz der Familie Haruckern hin, der sich über ganz Békés erstreckte. Gleichzeitig können wir die weitere Stabilisation der Domäne feststellen, da immer mehr hochadelige Familien – mit königlicher Genehmigung – aus ihren mächtigen Gütern Fideikomisse machen. Die Konservierung von privaten Gutsbesitzen in solch beträchtlichem Ausmass hat zur Folge, dass die lokale Staatsverwaltung gegebenenfalls in höheren Masse gezwungen ist auf Anliegen der jeweiligen hochadeligen Domäne auf ihrem Gebiet Rücksicht zu nehmen. Das zeigt auch ein Hinweis von Hajdu auf die Tatsache, dass die hochadeligen oder kirchlichen Gutsbesitzer eines Komitats an den Komitatsversammlungen zwar nur im seltensten Fall, ihre Gutsverwalter aber regelmässig teilnehmen, die Wünsche ihrer Auftraggeber unterbreiten, die in der Regel von den Adelligen des Komitats akzeptiert werden.

Es geht aus den oben Gesagten klar hervor, dass die drei gleichzeitig existierenden Arten der territorialen Aufteilung sehr kompliziert zusammenhängen und sich gegenseitig beeinflussen. Diese Lage wird durch die Tatsache verschärft, dass zwar diese Gebietseinheiten nur im seltensten Fall zusammenfallen, versehen sie doch ähnliche Funktionen. So versehen zugleich die Diözese, das adelige Komitat und die hochadeligen Domäne die allgemeinen, ihrem Charakter entsprechenden Verwaltungsaufgaben, dabei haben sie aber ihre bestimmte Rechtspflegfunktion, alle üben ja Richteramt aus: das adelige Komitat in der Sedria, der Bischof der Diözese im Konsistorium und

die privaten Herrschaftsgüter im Patrimonialgericht. All dies erhöht das Selbständigkeitsbewusstsein der territorialen Einheiten. Was aber die privaten Domänen anbetrifft, kann man schon in den 1600-er Jahren eine gewisse einschränkende Tendenz beobachten. Zum Beispiel in Siebenbürgen besagt die Landesversammlung zur Zeit des Fürstentums der Rákóczi – Dynastie dass der „liber baronatus“ mit Ausnahme des Gutes Fogaras „tolliert werden soll“. Der liber baronatus verkörpert bei uns das sogenannte Immunitätsrecht des Mittelalters, in dem Sinne, dass der Grundbesitz der privilegierten Person von der staatlichen Steuerleistung und Gerichtsbarkeit begriffen wird. Die Beseitigung des liber baronatus's bedeutete aber nicht die Abschaffung des für die natürliche Pertinenz des Gutsbesitzes gehaltenen Patrimonialgerichtes, sondern es lag auch weiterhin in Befugnis des jeweiligen Gutbesitzers.

Offensichtlich hat diese Befestigung der ungarischen Latifundiumsorganisation an der Konzeption des Herrschers mitgewirkt, auch die grösseren Wirtschaftseinheiten in die Abwicklung mancher Teilaufgaben der Staatsverwaltung einzubeziehen. Wie wir es aus dem Buch von *Hajdu* erfahren, schwebten Joseph II. vor allem Beispiele aus Mähren und Österreich vor die Verwaltungspersonal des Grossgutbesitzes in die Staatsverwaltung, besonders bei der Übermittlung der zu bekanntmachenden und zu verkündenden Verfügungen vom Komitatssitz, beziehungsweise von den Gespanen bis zu den einzelnen Dörfern, einschalten wollte. Aber eben die mechanische Anwendung dieser Lösung in Ungarn zeugt davon, inwieweit Joseph II. ohne die Kenntnis der ungarischen Realitäten – und manchmal davon ganz unabhängig – die ungarische Verwaltungsorganisation zu reformieren plante und in welchem Maße in diesen Plänen eher gewisse Regierungsideale, als realistische Ansprüche und Möglichkeiten der Regierung zum Ausdruck kamen.

Als Folge seiner hier gekennzeichneten Grundstellung wird Joseph II. höchstens überrascht, als er von der Widersetzung und Unzufriedenheit des ungarischen Adels im Laufe der Vollziehung seiner Verfügung Kenntnis nimmt, aber es gibt keine Spur davon, dass er wahrgenommen hätte, was der Grund dieses Widerstandes gegen seine – für ihn ganz vernünftig und nahestehend scheinenden – Verwaltungsänderungen sei. Aber von den zeitgenössischen ungarischen Verhältnissen ausgehend können wir die Umrisse eines allzusehr klaren Interessengegensatzes am Beispiel dieses einzigen Konflikts abzeichnen. Mit grosser Wahrscheinlichkeit kann man behaupten, dass der Widerstand, der sich in den Komitaten gegen die Einschaltung des Grossgrundbesitzes in die Staatsverwaltung geäussert hat, in erster Linie auf den traditionellen Gegensatz zwischen dem hohen Adel und dem mittleren Adel zurückzuführen ist. Es ist eine Folge der Eigenart der ungarischen Entwicklung, dass das adelige Komitat in erster Linie ein Forum für Aktivierung des mittleren Adels darstellt und infolge der Traditionen aus dem Mittelalter auch die Lenkung der Verwaltung auf Ortsebene die Aufgabe, aber zugleich ein Privileg des mittleren Adels ist. Jahrhundertelang schaltete sich der hohe Adel nur auf der Ebene der Zentrallleitung in das politische Leben ein. In der Habsburgerzeit wurde diese Beteiligungsmöglichkeit zwar beträchtlich eingeengt, trotzdem findet man keine Spur davon, dass mancher der hohen Adeligen intensiver im Leben des Komitats teilgenommen hätte, wo doch die zentrale Regierung – und so auch die Habsburger-Herrscher – nach alten Rechtsgebräuchen, hauptsächlich sie zu Obergespanen ernannte. Da aber ihre Grundbesitze in verschiedenen Komitaten lagen, hielten

sie es doch notwendig, ihre speziellen, privatwirtschaftlichen Interessen auch bei dem Komitat geltend zu machen. So finden wir Angaben darüber, dass die Gutsverwalter der Domäne an den Komitatsversammlungen teilnehmen. Ihre Anwesenheit, da sie grösstenteils von adeliger Herkunft waren, bedeutete für das adelige Komitat eine annehmbare Lösung. Den Quellen nach honoriert die „universitas nobilium“ in der Regel – teils aus Not, teils aus nüchtern erkannten politischen Interessen – die von den Gutsverwaltern vertretenen Interessen, aber darüber hinaus finden wir keine Spur davon, dass sie die Domäne intensiver in die Komitatsverwaltung einzuschalten gewünscht hätten. Es bedeutet also eben die Beeinträchtigung der Jahrhunderte hindurch herausgebildeten öffentlich-rechtlichen Tradition und der beinahe als Privilegien auffassbaren mittelalterlichen königlichen Verfügungen, als Joseph II. eine gewisse Teiltätigkeit der Verwaltung auf die Wirtschaftsadministration des Grossgrundbesitzes zu bauen versucht. Nach der Auffassung des Komitatsadels wollte der Herrscher die privatwirtschaftliche Organisation des hohen Adels der Ortsadministration zugesellen, also die politische Rolle des Mittleren Adels einschränken.

Dieses Verhalten des mittleren Adels wurde wahrscheinlich nicht nur durch die Angst um das Monopol der Ortsverwaltung motiviert. Dahinter scheint auch irgend ein anderer Gegensatz zu stecken: der Komitatsadel beharrte in erhöhtem Grad auf die nationale Identität und auf die Überreste der ungarischen Staatlichkeit, während der hohe Adel eher geneigt war die Dominanz des Wiener Hofes und die Person des gemeinsamen Herrschers – mit anderen Ländern unter der Habsburgerregierung – anzunehmen. In den 1700-er Jahren hat sich diese Opposition weiter verschärft, da der zum Kompromiss neigende Teil des hohen Adels nach dem Rákóczi-Freiheitskrieg an der Spitze des Ausgleiches mit den Habsburgern stand, wofür er gegebenenfalls seitens des Hofes noch mit weiteren, bedeutenden Donationen belohnt wurde. Der Komitatsadel aber zog sich hinter den Schutzwall der passiven Resistenz zurück. Gleichzeitig hat sich aber die Tendenz, den ungarischen hohen Adel in den Hintergrund zu drängen, verschärft und als Ergebnis der durch den Herrscher erzwungenen massenhaften Indigenate trat an die Stelle des früheren ungarischen hohen Adels eine meistens deutschsprachige Aristokratie, in der Mehrzahl von fremder Herkunft. Anfang der 1800-er Jahre setzt sich die kräftige Germanisierung der ungarischen Grossgrundbesitzer-Klasse fort. Das gilt aber in den Augen des mittleren Adels, mit seinem konsequenten Ungartum, zu dem er sich manchmal mit einer gewissen Theatralität bekennt, für eine grössere Sünde als die Einbüssung irgendeiner früheren öffentlich-rechtlichen Position. Dieses doppelte Dilemm wird durch das Beispiel von *István Széchenyi*, des grossen ungarischen Politikers des Reformzeitalters, der in der ersten Hälfte der 1800-er Jahre auftritt und der sein bis heute wertvolles „Tagebuch“ in deutscher Sprache geschrieben hat, gut veranschaulicht. Wir erfahren aber eben aus diesem Tagebuch, dass ein ungarischer Obergespan aus der historisch bedeutenden Familie Nádasdy, von den Leibeigenen eines Dorfes tüchtig verprügelt wurde, weil man ihn für einen Brandstifter gehalten hat. Zur Verantwortung gezogen antworteten die Täter, nach den Aufzeichnungen von *Széchenyi*: „Wir haben tatsächlich nicht gewusst, was er sein soll. Wer hätte doch gedacht, dass ein Graf *Nádasdy*, – ein ungarischer Obergespan – nicht ungarischen kann“. Bemerkenswert ist ebenda die geistreiche Meinung von *Széchenyi* von dem Fall: „Valombrosa kann nicht spanisch – eine Absurdität! Bolingbroke kann nicht englisch –

das gibt es nicht, Caraman kann nicht französisch — ein schlechter Witz. Graf Nádasdy kann nicht ungarisch — das ist ja natürlich!"

3. Wollen wir die Konfliktlage, die sich infolge der Reformen von Joseph II. in Ungarn herausgebildet hat, besser klarlegen, so müssen wir einen Blick darauf werfen, was für spezielle Interessen und Werte das adelige Komitat in Ungarn konserviert und bewahrt hatte. Das XIII. Jahrhundert, das zur Herausbildung der ungarischen adeligen Komitate als historischer Rahmen gedient hatte, hat auch in Europa gerade noch die Äre der Landesherrschaftenmächte, der feudalen Zerstückertheit gezeitigt, geschweige denn dass sich in den jortigen Staaten die ständische Entwicklung aktiviert hätte. Dies ergibt sich auch in Ungarn nicht aus der Beschleunigung der wirtschaftlich — gesellschaftlichen Entwicklung, der sich herausbildende Adel existiert ja überhaupt nur in seinen Anfangsmengen: in den Schichten der Servienten und Jobagiones, die noch eine unterschiedliche Rechtsstellung haben, aber beide von dem König abhängig sind. Das zeitgenössische ungarische Königtum betritt eben den Weg zur Ausgestaltung der Landesherrschaften und die Zentralmacht den Weg zu einer bald langsamen, bald stürmischen Zersplitterung zu einem Zeitpunkt, wo die Servienten und die sich ihnen anschließenden Jobagionenschichten — eben infolge der Erschütterung der Lage der Zentralmacht und der Liquidierung des königlichen Komitats, als vom Zentrum abhängigen Ortsorgans — gegen die Übergriffe der immer mehr Macht besitzenden Hochadeligen einen Schutz suchen, sie weigern sich ja in ihren Dienst zu treten. Die vom König gebetene und erhaltene Rechtssprechungsberechtigung, die als eine Methode der instinktiven Verteidigung erscheint, ist zwar für die Servienten gleichzeitig ein Ergebnis einer Initiative von unten und nicht einer durchgedachten zentralen Konzeption, vermag doch in ihrer Gesamtwirkung die Macht der Landesherrschaften in einem mindesten Grad zu beschränken. Gleichzeitig erkennt auch der königliche Hof die Vorteile der freiwilligen Organisation des „Adeltums“ für die Staatsorganisation, das heisst dass er, sich darauf stützend den Ausbau eines neuen örtlichen Organisationsnetzwerkes statt der sich durch erhöhten Donationen aufgelösten königlichen Komitate, ersparen kann und auf diese Organisation, auf das sich heraus bildende adelige Komitat, baut er später die Funktionen der Erfüllung von Aufgaben, die von den Zentralorganen auf örtlicher Ebene für nötig gehalten werden. Auch in einer anderen Hinsicht rechnet der königliche Hof auf den mittleren Adel, nämlich als auf einen politischen Verbündeten. Die Macht mancher Landesherren wird allmählich auch für den König uneinschränkbar, und zur Organisation der Verteidigung gegen sie braucht er weitere Gesellschaftsschichten, deren Interessen von diesem Standpunkt aus mit denen des Herrschers zusammentreffen. Die Rolle, die der sich herausbildende ungarische mittlere Adel als politischer Verbündete spielen kann, ist ein gutes Beispiel für die Eigenart des verspäteten ungarischen Feudalismus. Während in Westeuropa die Städte sind es, die in erster Linie als Verbündeten fungieren, bedarf der Herrscher in Ungarn zu dieser Zeit, aus Mangel an gut entwickelten Städten, einer Ersatzlösung und diesen Ersatzverbündeten findet er im Adel. Als eine Grimasse unserer Entwicklungsgeschichte vervielfältigen sich diese Nachteile unserer Verspät im Laufe der Jahrhunderte weiter. Der mittlere Adel wird nicht nur am Anfang der ständischen Entwicklung Förderer des Fortschrittes sein, durch ihr Bündnis mit dem König gelingt es die Königsmacht von der Zersplitterung zwischen den feudalen Landesherren zu retten. Aber auch die Aufgabe die bürgerliche

Entwicklung in Gang zu setzen wird, aus Mangel einer beträchtlichen bürgerlichen Schicht, später dem mittleren Adel zufallen. Die Konzeption von Joseph II. ist auch darum irrtümlich, weil er im politischen Leben die möglichst wirksame Einschränkung einer Schicht anstrebt, die unter den Umständen der Zeit zur realen Basis der sozialen Entwicklung und des Wandels diene.

Im Zusammenhang mit der Herausbildung des ungarischen Adels muss noch etwas wesentliches erwähnt werden. Wie Lajos *Elekes* es feststellt (*Rendiség és központosság a feudális államokban* – Das Ständewesen und die Zentralisation in den Feudalstaaten – Budapest, Akadémiai Kiadó, 1962) unseren mittleren Adel, der sich in den 13. und 14. Jahrhunderten herausbildete, kennzeichnen zwei Charakterzüge: einerseits sind seine Mitglieder massenhaft in familiären Rahmen, das heisst in Vasallenverhältnissen zum hohen Adel gezwungen, andererseits ist ein intensives Streben, dieses Verhältnis zu lockern, schon seit den frühesten Zeiten zu beobachten. Und der königliche Hof spielt eine bedeutende Rolle darin, dass diese letztere Tendenz nach Kämpfen einiger Jahrhunderte vorherrschend wird. Die Massnahmen des Herrscher ermöglichen die Stabilisierung der Rahmen des sich herausbildenden adeligen Komitates, gleichzeitig ziehen die Könige, infolge der Rolle des politischen Verbündeten, den mittleren Adel bewusst in die sich ausbildenden politischen Beartungen, Landestagungen, später in die Nationalversammlungen hinzu. Das zeigen schon die Konturen der legislativen Nationalversammlungen 1290 und 1298 und die bewussten Schritte des Herrschers in dem Organ, das die wichtigsten politischen Entscheidungen trifft, in dem Königsrat, auch für den mittleren Adel die ständige Vertretung zu sichern.

Diesem politischen Bündnis gegenüber gab es dergestalt keine Alternative, dass auch unsere Könige aus *vegyesházi* Häusern, die auf dem Thron den Árpáden folgten, gezwungen waren mit dieser Bündnis-konstruktion zu operieren. Die Dauerhaftigkeit dieses Bündnisses verhinderte wahrscheinlich in hohem Masse die Stabilisierung der landesherrschaftlichen Macht. An der Wende der 13. und 14. Jahrhunderte gibt es zwar gefährliche diesbezügliche Versuche, die sich später, im 15. Jahrhundert wiederholen werden. Aber im 15. Jahrhundert bauen weder die *Ujlaki*'s, noch die *Hunyadi*'s oder die *Szapolyai*'s selbständige Landesherrschaften aus. Für den Herrscher stellten in diesem Prozess die Nationalversammlungen – mit immer aktiverer Beteiligung des mittleren Adels – eine weitgehende Hilfe dar. Ihr politisches Gewicht wird durch gewisse Massnahmen noch weiter erhöht. Es muss durchaus betont werden, dass die Nationalversammlungen in Ungarn schon im 15. Jahrhundert – eine Feststellung von *Elekes* das gesamte Staatsgebiet vertreten, so prägt sich die Territorialeinheit und die Regierungseinheit, neben und über den Ortsorganen besser aus. Die Befugnisse der Nationalversammlung im 15. Jahrhundert sind: die Herrscherwahl soll unter der Mitwirkung des mittleren Adels stattfinden; Steuerveranlagung (ausserordentliche) erfolgt mit Zustimmung der Stände, besonders des mittleren Adels; Adeligen können an den Nationalversammlungen persönlich teilnehmen; Nationalversammlung muss jährlich, zu Pfingsten, abgehalten werden. Durch diese Befugnisse wird die Nationalversammlung und gleichzeitig der daran teilnehmende mittlere Adel zu einem wesentlichen, nicht ausser Acht zu lassenden Faktor der zeitgenössischen ungarischen politischen Organisation. Diese Bedeutung wird durch die Steigerung der Türkengefahr weiter erhöht. Infolge der materiellen und politischen Schwachheit der Städten spielen ja die

Mengen des mittleren Adles sowohl bei der Deckung der Kosten, als bei der Stellung von Soldaten notwendigerweise eine entscheidende Rolle.

Diese grosse Wichtigkeit der nationalen Ständeversammlung und die oft massenhafte Beteiligung des mittleren Adels daran, hatte unabwendbar ihre Rückwirkung auf die Zunahme an Wichtigkeit der Generalversammlung, dieses politischen Forums des adeligen Komitates und führte schliesslich zur Beschleunigung der politischen Tätigkeit der in den Komitaten lebenden Adeligen.

Die Rolle des adeligen Komitates in der Staatsorganisation wird auch durch manche andere Besonderheiten weiter verstärkt, die hauptsächlich die ungarischen Komitate nach Mohács kennzeichnen. Einerseits erfolgt ein bedeutendes zahlenmässiges Wachstum im Kreise der Adeligen sowohl in den Komitaten in Ungarn als in denen in Siebenbürgen, weil nur die Leibeigenen auf den Gebieten der Türkenherrschaft zurückblieben, die Adeligen, oft sogar auch die Bürger sind entflohen. Ausserdem resultierte eine weitere Anschwellung dadurch, dass beide Herrscher häufig das Recht der Erhebung in den Adelstand ausübten. Zu dieser Zeit ist weder der Wiener königliche Hof, noch der Fürstenhof zu Gyulafehérvár in der Lage, die Reste der ärarischen Güter verteilen zu können, so kommt es immer häufiger zur blossen Donation des Adelstitels, des Adelsbriefes. Dieser emsigen Tätigkeit der beiden Herrscherzentren ist die Tatsache zu verdanken, dass in Hinsicht auf das riesige Zahlverhältnis nur der polnische oder der spanische Adel mit dem ungarischen wetteifern kann. Ein bemerkenswerter Organisationswandel erfolgt eben mit dem Beginn der Türkenzeit auch in der Organisation der ungarischen Nationalversammlung: es werden keine Nationalversammlungen mit grosser Menge der Teilnehmenden abgehalten, von nun an werden die Komitate regelmässig nur durch Deputierten vertreten. Das politische Gewicht der Komitatenversammlungen nimmt dadurch unabwendbar zu und wird durch die Tatsache, dass die Habsburger, infolge ihrer westeuropäischen Verpflichtungen die Kräfte zur Verteidigung gegen die Türken zu konzentrieren nicht imstande sind, noch weiter verstärkt. So bietet sich für die Einzelinitiativen ein ziemlich weites Feld und die Verteidigung der mit den Türken benachbarten Gebiete wird im Rahmen der Komitate organisiert. Eben diese auf sich selbst angewiesene Lage des Ungartums den Türken gegenüber führte nun natürlich dazu, dass die Familiarität bei uns am Abend des Mittelalters wieder aufblühte. Die einzelnen niedrigeren Adeligen schliessen sich oft recht gerne dem Geleit von irgendeinem reichen Magnaten an, um dadurch für sich und ihre Familien das Überleben zu sichern. Sogar die Institution des Heiduckentums, beziehungsweise die ähnlichen Status sind Produkte dieser ungarischen Spezialität und der Türkengefahr. Männer die auch im Vergleich zu den praedialen Adeligen weniger begütert waren und sich gegen persönliche Freiheit und Steuerfreiheit zum Militärdienst verpflichteten, scharten sich zwischen diesen Rahmen. Nicht nur auf dem östlichen Rand des Alföld's (die ungarische „Grosse Tiefebene“), in den sogenannten Partium erscheinen solche Siedlungen mit Gruppenadel in grosser Zahl, sondern – wir können es aufgrund der Forschungen von Vera Zimányi behaupten – sie befinden sich auch auf dem Dunántúl (Transdanubien) in längeren-kürzeren Zonen, eben die Türkenherrschaftsgrenze entlang, gewissermassen eine Schutzzone um das Herrschaftsgut des Grossgutbesitzers bildend, von dem sie einen Grundbesitz erhalten. Dieses spezielle ungarische „Söldnerherr“ wird erst dann ein Problem auf nationaler Ebene darstellen, als die Einwohner

von solchen Siedlungen nach dem Aufhören der Türkenherrschaft verbissen auf die Freiheit ihrer Ahnen zu bestehen versuchen und keine Steuer zahlen wollen.

Eines der bedeutendsten Probleme der Epoche ist zugleich die Frage der Religionszugehörigkeit, beziehungsweise die damit zusammenhängenden weiteren Schwierigkeiten; Kirchen-, Friedhof-, Glockenbenutzung. Diese Probleme treten primär auf Komitatsstufe auf, da der Hof zu Wien keine umfassende Konzeption zur Lösung von Religionsfragen besitzt. In seinen Augen gibt es nur ein einziges Problem: die möglichste strasche Expansion der Gegenreformation.

So erlebt das adelige Komitat, neben der Ausübung seiner allgemein bekannten Unterdrückungstätigkeit, neben der oben beschriebenen Bewahrung der ungarischen Staatsorganisation und in gewissem Sinn auch neben der positiv unternommenen Aufgabe die Nation zu bewahren, die Zentralisationsversuche der Habsburger nach den Türkenzeiten. Als eine notwendige Folge dieser Versuche werden die Standesprivilegien, das Komitat als Bewahrer des Ständewesens, beziehungsweise seine kollektive Berechtigungen – nach den bei uns auch ohnedies nicht fungierenden nationalen Ständesinstitutionen – geschmälert. Von dieser, im allgemeinen zwar richtigen, aber von den ungarischen Verhältnissen bedeutend abweichenden Erkenntnis ausgehend trifft Joseph II. seine Entscheidung: er zieht die Komitate zu mächtigen Verwaltungsbezirken zusammen und verordnet die Auflösung der Komitatsversammlungen. Der Herrscher nimmt letztere nämlich nur als Forum der gegen die zentralen Massnahmen auftretenden Gegensätze wahr. Wohlan, lässt uns dieses „Debattenforum“ auflösen! Die Aufhebung der Komitatsversammlungen hat aber verständlicherweise die Steigerung des Widerstandes herbeigeführt.

Hoffentlich ist es nach den bisherigen klar, dass das ungarische adelige Komitat ein besonders Produkt des europäischen Feudalismus ist. Da es in gewissen Phasen unserer Staatsentwicklung im Mittelalter eine positive Rolle spielt in einzelnen Fällen sogar die Aufrechterhaltung von Überresten des Ständestaates der Habsburger-Zentralisation gegenüber übernimmt, wird es im Gegensatz zu den Verwaltungseinheiten und Ländern in Westeuropa, zum Träger von wesentlich mehr gesellschaftlich-historischen Werten.

Hier möchten wir bemerken, dass es im Mittelalter eine einzige Institution in Europa zu finden ist, die eine, beiläufig ähnliche Funktion erfüllt hat wie das ungarische Komitat, und das ist die Generalitas der Katalanen. Auch die Generalitas war schon zur Zeit ihrer Entstehung ein ständisches Organ. Ihre Entstehung hängt mit der Herstellung des einheitlichen Spanischen Königtums zusammen, wo als ein Überrest der Selbständigkeit der früheren Katalonie, die zur Provisialversammlung erniedrigte Ständeversammlung erhalten bleibt und die Generalitas als Ersatz zwischen den Sitzungen dieser Ständeversammlung ins Leben gerufen wird. Die Abhaltung der Ständeversammlungen stirbt mit dem sich allmählich verstärkenden Absolutismus gleichlaufend ab, die Generalitas aber bleibt interessanterweise erhalten und spielt eben in der Abwehrung der Übergriffe des Herrschers, bei der Bewahrung der Überreste von früheren katalanischen Befugnissen und natürlich als Vertreter von Interessen des katalonischen Adels eine besondere Rolle. Ihre Tätigkeit verstärkt sich sogar eben der Stabilisierung der absolutistischen Macht gegenüber.

So stellt also auch die Generalitas als ständisches Organ eine Schranke gegen die Macht des Herrschers dar, gleichzeitig spielt sie mit der Verteidigung von örtlichen

katalanischen Interessen und der Bewahrung der Identität dieselbe positive Rolle wie das ungarische Komitat gegen die Habsburgerregierung.

All dies vorausgeschickt wollen wir nicht bezweifeln, dass die ungarische Ortsverwaltung einer Modernisierung bedurfte. Bei den Gegebenheiten der Zeit konnte aber die Modernisierung nicht die Liquidierung der Komitate bedeuten, und doch ist sie als Endziel der Massnahmen von Joseph II. zu bezeichnen. Das stellt sich eindeutig heraus, als er – unabhängig von den Gegebenheiten der Ortsverwaltungseinheiten und gewissen historisch herausgebildeten Eigenheiten – die zehn Bezirke festsetzt, in die er sämtliche Komitate des Landes eingliedern will. Diese Aufteilung, die die Einheiten der siebenhundertjährigen Gebietseinteilung ausser Acht lässt, ist auch schon angesichts der damaligen Verkehrs- und Kommunikationsverhältnisse eigentlich irreal.

Der gangbare Weg der Modernisierung wäre wahrscheinlich die Gebietsbereinigung der Komitate und nicht die Ausgestaltung von umfassenden Bezirken gewesen. Eine reale Art und Weise der Komitatsbereinigung deuten schon – obwohl nur in bläßen Zügen – die Massnahmen der Habsburgvorfahren von Joseph II. an. Sie streben nämlich auf den von den Türken befreiten Gebieten nicht die volle Wiederherstellung der früheren Komitate an, sondern führen dort gewisse Korrekturen der Gebietseinteilung durch. Dabei zeichnet sich die Tendenz weitläufigere Komitate auszugestalten als die vor Mohács ab. So werden zum Beispiel in der ganzen Region zwischen der Donau und der Theiss nur zwei Komitate, Pest und Bács, fungieren. Die Liquidierung des sogenannten Banats Temes, als eines militärischen Verwaltungsgebietes unter Marien-Theresien ist das Zeichen einer ähnlichen Vorstellung. Auf dem Territorium des Banats werden nur drei Komitate, Torontál, Temes und Krassó – statt der früheren fünf oder sechs – zustandegebracht. Auch die territoriale Reinigung des Gebiets zwischen der Drau und der Sau, wo ebenfalls nicht alle frühere Komitate wieder hergestellt worden sind, zeigt die Tendenz der territorialen Proportionierung der Komitate.

Bemerkenswert ist auch die Tatsache, dass die Abänderungsmassnahmen der früheren Habsburger nicht von heute auf morgen getroffen sondern als Ergebnisse von politischen Überlegungen von mehreren Jahrzehnten eingeführt wurden. Diese massvolle Taktik brachte offenbar ihre Früchte, denn mit den gemässigten Reformen konnte man ja leichter die Grenzen abtasten, zwischen denen die ungarische adelige-ständische Resistenz die zum Absolutismus neigenden Massnahmen des Herrschers zu vertragen bereit war. Die Akzeptanz dieser Massnahmen wurde natürlich auf den angedeuteten ungarischen Gebieten dadurch erleichtert, dass sich dort die Zahl des ungarischen Adels, nach der anderthalbhundertjährigen türkischen Regierung gänzlich vermindert hat und die Rückströmung der ehemaligen Grundbesitzer durch die *Neoaquistica Commissio* nicht erleichtert, sondern eben erschwert wurde.

In den Komitaten in Siebenbürgen, Oberungarn und Transdanubien, dagegen, wo die Zahl der Adeligen aus den oben angeführten Gründen viel höher war als früher, unternahmen die Habsburger schon nicht irgendwelche territoriale Proportionierung in Gang zu setzen. Vielleicht haben auch die ungebahnten Wege, die zurückgebliebenen Verkehrsverhältnisse in Ungarn, wie sie noch fünfzig Jahre später István Széchenyi kennzeichnet, ebenfalls die Verschiebung der Gebietsplanung veranlasst.

4. Das Misslingen der Verwaltungsreform von Joseph II. hängt eng mit seinen Vorstellungen und Erwartungen anlässlich der Verwaltungsspezialisten zusammen. An

der Schwelle des 18. Jahrhunderts zeigt Ungarn nämlich nicht nur hinsichtlich des Systems der territorialen Aufteilung, sondern auch der dazu nötigen Fachleute und deren Ausbildung ziemlich mittelalterliche Charakterzüge. Noch die 1600-er Jahre hindurch war das Amt des ungarischen Kanzlers serienweise von Klerikern versehen, die von den Bischöfen der Diozösen rekrutiert worden waren. In Westeuropa dagegen – unter anderen im Hof der Burgundischen Herzöge – wurde es schon zu hergebrachten Gebrauch, dass das Kanzlersamt von Laien und nicht von geweihten Klerikern bekleidet wurde. Bei uns ist etwas Gleiches im 15. Jahrhundert – wie wir es aus den Forschungen von Elemér Mályusz erfahren – höchstens über die beiden *Pálóczi's*, Geheimkanzler des Königs *Sigismund* zu sagen, aber damit war das Fungieren der weltlichen Intelligens auf den Verwaltungsspitzen für eine Zeit zu Ende. Die Geheimkanzler nach den *Pálóczi's* berleideten schon konsequent irgendein Kirchenamt und diese Lage blieb auch später unverändert. Das Fortbestehen dieser Tendenz wurde sogar durch die Tatsache verstärkt, dass angesehene kirchliche Persönlichkeiten wie Tamás *Bakócz*, Miklós *Oláh*, Ferenc *Forgách* und Péter *Pázmány* zum Kanzler geworden sind. Auch materielle Rücksichte trugen natürlich bei, denn für das Staatsärar im Mittelalter war es eine viel günstigere Lösung die Verwaltungsfunktionäre mit Kirchenwürden zu dotieren, als die auch sonst knappen Einkommen des Staatsärars zu belasten. Von dieser Regel stellte nur das Fürstentum von Siebenbürgen eine Ausnahme dar. Anfangs schlugen die Kanzler zwar auch dort die geistliche Laufbahn ein – wie Mihály *Csáky*, der frühere Chorherr zu Gyulafehérvár, oder der Kanzler von István *Báthori*, Ferenc *Forgách*, der Bischof zu Várad – aber mit der Zeit traten sie entweder zum protestantischen Glauben über, oder sympathisierten damit. Ihre Nachfolger waren aber der Reihe nach Laien und ein Zeichen ihrer Intelligenzlerzugehörigkeit ist die Tatsache, dass mehrere von ihnen berühmte Literaten, oder Historiker, sogar politischer Schriftsteller waren, zum Beispiel: Simon *Péchy*, János *Bethlen*, Farkas *Bethlen* oder Miklós *Bethlen*.

Zu der Konservierung dieser Fachmanntype der Verwaltung trug auch die Form der Hochschulbildung der Zeit in grossem Masse bei. Die Universitätsbildung konnte, nach vielen verfehlten Versuchen in den 14.–15. Jahrhunderten, erst nach der Universitätsgründung von Péter *Pázmány* beginnen. Auf dieser Universität konnte aber, wegen der immer stärker werdenden Gegenreformation und der jesuitischen Einwirkung meistens die katholische, oder die rekatholisierte ungarische Jugend studieren. Für die Protestanten boten die berühmten Hochschulen dieses Zeitalters (Patak, Pápa, Debrecen, Nagyenyed) die Möglichkeit der akademischen Studien. Von den Absolventen dieser Hochschulen traten die mit juristischer Qualifikation Stellungen in der Komitatsverwaltung, seltener in dem Statthalterrat an. Nach Wien, in die Kanzlei kamen meistens nur Katholiker. Diese konfessionelle Separation scheint unter den absolvierten ungarischen Juristen dieser Zeit – besonders unter den Söhnen des mittleren Adels – so fort-dauernd zu sein, dass es auch noch im Reformzeitalter festzustellen ist, dass *Kazinczy*, *Kölcsey*, *Kossuth* Studenten der zeitgenössischen protestantischen Hochschulen waren und nach Absolvierung ihrer Studien meistens Stellungen der Komitatsverwaltung antraten. Auf weiteres Studieren auf ausländischen Universitäten, auf Peregrinationen an berühmte westeuropäische protestantische Universitäten konnten nur die Söhne des hohen Adels oder manche Jugendlichen aus dem protestantischen mittleren Adel

rechnen, letztere durch die Hilfe der von den siebenbürgischen Fürsten noch im 16. Jahrhundert gestifteten Alumnien, Stipenden.

Neben diesen Problemen unseres Ausbildungssystems wirkte der Umstand auf das Niveau der Verwaltungsarbeit ungünstig aus, dass sich die Zentren der Komitate noch nicht herausgebildet haben. Nur die Komitatsgrenzen und die Einteilung der Kreise ist stabil, die Komitatensitze betreffend finden wir aber eine sehr grosse Varietät. Fast alle Komitate haben zwar ein Ort (eine Stadt, eine Marktgemeinde), wo sie ihre Generalversammlungen abhalten die Komitatsverwaltung hat aber noch keinen ständigen Sitz. Das Zentrum der Komitatsverwaltung befindet sich in der Regel dort, wo sich der Vizegespan aufhält. Ein ständiges Komitatshaus und die dazu gehörenden Räume für schriftliche Aufgaben, das heisst für die Arbeit des Notärs und der Schreiber, sowie eine Registratur und ein Archiv gelten noch zu dieser Zeit als grösste Raritäten. Die Wiener Regierung verordnet eben in den 1700-er Jahren die Errichtung von ständigen Komitatssitzen. Die Notwendigkeit dieser Massnahme zeigt sich auch bei der kirchlichen Verwaltung gut. Beinahe zur gleichen Zeit werden auch die Diözesanbischöfe von Marien Theresien zur Haltung einer Residenz verpflichtet, das Bauen der Bischofspaläste fällt so zeitlich beinahe mit dem der Komitatshäuser zusammen. Interessanterweise verlassen unsere hohen Adelligen eben zur gleichen Zeit ihre ständige Wohnungen in ihren mittelalterlichen Burgen und landesweit lassen sie, nach dem in Wien gesehenen Muster, in Zentren ihrer Herrschaftsgüter neue, geräumige Wohnsitze, Schlösser bauen. Ein Überblick der Zentren dieser drei territorialen Einteilungseinheiten, der beinahe gleiche Styl der Gebäude zeugt von der Verwirklichung von gleichzeitig in Gang gesetzten Prozessen auf verschiedenen Örtern.

Um die zeitgenössischen Komitatsbeamten betreffenden Fragen besser klarlegen zu können, möchten wir hier auf die im Zusammenhang mit der Herausbildung des adeligen Komitates mitgeteilten Eigenheiten zurückweisen. Das adelige Komitat, als ein Produkt der freiwilligen Initiative des Ortsadels, erhält auch darum bald die Genehmigung des Herrschers, weil auch der Hof eine Ortsinstitution braucht, der die notwendigerweise anstehenden örtlichen Verwaltungsaufgaben (Staatsaufgaben) anvertraut werden können. Dasselbe Organ, das heisst das sich herausbildende adelige Komitat, erbt die Aufgaben der Rechtspflege und der Militärverwaltung des königlichen Komitats an. Die von den Gespanen der früheren königlichen Komitate aus geübten Wirtschaftsfunktionen wurden dagegen nicht überliefert, ihre Base, das königliche Gut wurde ja aufgelöst. Statt deren wurde, unter den Anjou's die staatliche, das ganze Land umfassende, wirtschaftliche Verwaltungsorganisation, ein Netzwerk von verschiedenen Kammern, errichtet: Kammer für Münzwesen, Salinenwesen usw. Das bleibt eigentlich bis zu dem hier behandelten Zeitalter erhalten. Die Habsburger, die auf die Traditionen des Burgundischen Hofes gebaut hatten, vervollkommneten das System der wirtschaftlich-finanziellen Verwaltungskammern sogar noch weiter und bauen es in Landesmaassstab aus und nach der Erwerbung von Siebenbürgen wollen sie die Kammerverwaltung auch dort ins Leben rufen.

Aber bis zum 18. Jahrhundert kommt es interessanterweise nicht zur Errichtung eines nur von dem Herrscher, beziehungsweise vom Regierungszentrum, abhängigen Systems, das die Ortsverwaltung umfasst und im westeuropäischen Absolutismus bekannt ist. Das kann vielleicht mit Verpflichtungen der Habsburger in anderen Rich-

tungen und mit der verhältnismässig späten Anwendung des Absolutismus erklärt werden. So fällt das Versehen von örtlichen Verwaltungsaufgaben den adeligen Komitaten zu.

Es wären nähere Untersuchungen nötig die Frage zu klären, ob der durch *Karl III.* und *Maria-Theresien* in der ersten Hälfte der 1700 Jahre errichtete Statthalterrat nicht zur Herausbildung einer, vom Zentrum abhängigen, örtlichen Verwaltungs-Organisation gedient hatte und der Statthalterrat als ihr Spitzenorgan beabsichtigt wäre. Doch bis Joseph II. hat keiner der Habsburger. Einen intensiven Versuch gemacht, das adelige Komitat zu einer, den Ansprüchen des Absolutismus entsprechenden, ihm unbedingt gehorchenden und ihn bedienenden Bürokratie umzugestalten. So genossen die Leute des adeligen Komitats, die in der Komitatsverwaltung arbeiteten, für das Versehen von Staatsaufgaben keine bedeutende Dotation. Darum waren sie natürlich auf ihre eigenen materiellen Quellen, auf ihre eigenen Güter angewiesen. Dadurch ist es leicht einzusehen, dass ein Vizegespan, ein Stuhlrichter in erster Linie seinen eigenen Gutsbesitz bewirtschaftet und nur in zweiter Linie das Komitat verwaltet – wenn er dazu Zeit hat.

Dem steht der Traum von Joseph II. vollständig gegenüber: die Komitate sollen durch einen, nur dem Zentrum gehorchenden, gebildeten, tüchtigen, fleissigen Beamtenkörper geleitet werden. Der Herrscher wollte in erster Linie gebildete Verwaltungsfachleute haben, die sich eventuell auch um die Verwaltung ihrer eigenen Gutbesitze kümmern können hätten. Das erste hätte aber der Dienst des Herrschers und des Gemeinwohles sein sollen. Diese Erwartung setzt aber eine Reihe von materiell wohl dotierten Fachleuten in der Verwaltung vor, wofür der Herrscher ziemlich wenig getan hat. Sehr anschaulich zeigt Lajos Hajdu, wie die Sparsamkeit bei dem Herrscher anlässlich der Beamtengehälter zum Vorschein gekommen ist. Er vereinigt zwar die Komitate zu riesigen Bezirken, enthält sich aber von der Verdoppelung der Gehälter, ist nur zu einer minimalen materiellen Korrektur bereit, die keineswegs mit der Aufgabe proportional ist.

Neben den materiellen Problemen ist das geringschätzige Verhalten von Joseph II. den ungarischen Verwaltungsfachleuten gegenüber bemerkenswert. In einer ausführlichen Analyse zeigt Lajos Hajdu, dass die Beamten auf der Spitze der ungarischen Verwaltungsorganisation – so die Mitglieder der Kanzlei – im Vergleich zum Herrscher die Sorgen und Schwierigkeiten der heimischen Verwaltung viel besser kennen. Eben diese Position ermöglicht es ihnen, in realer Kenntnis der heimischen Lage, die am Schreibtisch, ohne die eingehende Kenntnis der ungarischen Realität entworfenen Reformen von Joseph II. überprüfen zu können und neben der Kritik – im Besitz ihrer Kenntnisse – die Verordnungen des Herrschers der ungarischen Verwaltung besser anzupassen zu versuchen. Dies erfolgt in der Regel in der Form von „ehrfurchtvoller Unterbreitung“, aber das erwartete günstige Reagieren seitens des Herrschers bleibt aus. Statt dessen hüllt sich Joseph II. im stummen Schweigen ein, oder schulmeistert seine Untertanen. Vielleicht eben diese, sich wiederholenden Einwendungen der Kanzlei veranlassen den ziemlich eigensinnigen Herrscher zum Entschluss auch in die Vorbereitungsphase seiner Reformen die Kanzlei nicht heranzuziehen, sondern nur auf einige vertrauten Ratgeber zu hören. Doch dieses Verhalten, oder diese Regierungsmethode führte zum möglichst schlimmsten Ergebnis. Die Fachleute an der Spitze der

ungarischen Verwaltungsorganisation wünschen nach der kontinuierlichen Unterweisung und nach der sich wiederholenden Zurückstellung an den Reformentwürfen des Herrschers nicht mehr teilzunehmen. Und wie sich der heimische Widerstand gegen die Verwaltungsreform von Joseph II. zunehmend verstärkt, so stellt die ungarische führende Garnitur auf die passive Resistenz um. Aus den anschaulichen Erörterungen von *Hajdu* erfahren wir, dass diese argdenkende Beiseiteschiebung der Verwaltung dahin führt, dass die Mitglieder der Kanzlei die Kapitalfehler in den Verordnungen des Herrschers absichtlich nicht bemerken. Mit diesem Verhalten drücken sie eindeutig ihren Wunsch aus: die Reforme des Herrschers sollten so schnell wie möglich scheitern. Das ist also der Bumerangschlag des starr ausgelegten und von den Beamten geforderten Gehorsams. Auf diese Weise wird der Bankrott der geplanten Reform eindeutig.

Diese unglückliche Situation wird noch dadurch erschwert, dass der Herrscher zugleich die Vereinigung seiner Länder zu einem einheitlichen Reich so schnell wie möglich erziehen möchte, und die Verwaltungsreform mit dem dazu nötigen gemeinsamen Kommunikationsmittel, mit der deutschen Sprache verbindet, deren Gebrauch auf allen Forums obligatorisch wird. Zu diesem Zweck wählt Joseph II. den womöglich ungünstigsten Zeitpunkt aus, und der Widerspruch, der anfangs nur in Form von Ständeschwerden auftrat, plötzlich in eine breite gesellschaftliche Unzufriedenheit umschlägt und sich fast zu einem nationalen Widerstand verschärft. So geraten die Reforme von Joseph II. trotz all seiner braven Absichten, noch zu seinen Lebzeiten in Stockung, und der Tod bietet dem völlig enttäuschten, verbitterten Herrscher sozusagen die letzte Flucht.

GÁBOR HAMZA

PÁL HORVÁTH:

THE DEVELOPMENT OF SOCIALIST LAW

BUDPAEST, 1984. 575 pp.)

This practitioner of legal history and comparative law of international renown undertakes in this, his most recent monograph, to elaborate the topic based on *interdisciplinary* research. A thorough and detailed analysis of the development of socialist law has been lacking in both Hungarian and international legal studies up to the present day. Strangely enough, so bourgeois jurists — viewing the development of the socialist legal system from the outside as it were — have considered it their task to analyse the above topic in the form of a kind of conspectus. In this respect, without making any claim to completeness, let us refer to the work of René David published a few years ago in Hungarian¹. To the majority of bourgeois comparative legal, socialist law is merely *one* of the legal fields in the world. In the second edition of handbook written by Konrad Zweigert and Hein Kötz,² the socialist legal field (*Rechtskreis*) receives only 61 pages. Naturally, this does not mean that independent studies or monographs on socialist law do not exist in bourgeois literature. Only a brief reference is made here to the works of Berman, Böckeförde, David-Hazard, Dekkers, Schlesinger and Westen. However, none of these works approaches the questions of the establishment and development of socialist law in the complex manner that Pál Horváth employs in his book. For methodological objections may also be raised against the type of representation which discusses this topic torn from its historical context. Furthermore, a false picture is presented to the reader if the author of a monograph or study examines the various legal branches independently of each other. A typical example of this method of representation is the work of Zweigert and Kötz mentioned above which — though this follows from the subject of the book too as the authors wish to introduce their readers into the terrain of private law — presents a survey of the main characteristics of the civil law of the socialist *Rechtskreis* without offering any passing view of the political structure.³

Pál Horváth breaks with this „tradition”. In the first chapter of his work he surveys prehistory of the socialist type of law — and not „legal field” — from the Commune of Paris up to the Great October Socialist Revolution. In this section of his book, he points out that the socialist type of law represents something new qualitatively as compared to the earlier legal systems. This novelty lies in the comparison with Anglo-Saxon law just as to that with the bourgeois legal systems created in the wake of the French Revolution — legal system here meaning the positive law of a given state. Naturally, the author does not wish to deny that there are significant differences between the system of Common Law and the legal systems based on Roman law. It is

¹ David, R.: The great legal systems of the present. Comparative law. Bp. 1977.

² Zweigert, K. — Kötz, H.: Einführung in die Rechtsvergleichung auf den Gebiete des Privatrechts. I–II. Bd. 2. neubearb. Aufl. Tübingen, 1984.

³ See Zweigert–Kötz: op. cit. I. Bd. p. 332 and ff.

sufficient to point out in this connection that while in the case of Common Law the Judge made Law is prevalent, in the field of the *origo* – Roman law – the leading role is played by the jurist's ruling *Juristenrecht*, to use the German term.⁴

Casuistry or in other words, the also significant difference in casuistic method may be traced back to this highly important difference. The problem of precedent appears in a completely different way in Roman law and in Anglo-Saxon law, which has been pointed to so well by Buckland, McNair, Schiller, Stein, Dawson and Peter.

Specific legal features are characteristic of the eastern part of Europe. The law and legal system of this region still display several signs of belated social development.⁵ It is in the regions of Central and Eastern Europe that this bourgeois element of legal groups possessing specific features, a part or more exactly a sub-type of which is the otherwise heterogeneous law pertaining of the Russian empire. To map the law of the Russian empire is of special significance for Hungarian researchers since the law of the Austro-Hungarian Monarchy, heterogeneous as a consequence of different legal systems – reference could also be made to the prussian-German legal territories too – displays parallel features to law in tsarist Russia in several respects. In this region, the institutions of feudal law are very closely intertwined with the elements of modern bourgeois law.

A specific way of codifying law is characteristic of the legal system of Russia in the last century. It was during the reign of Nicolas I that the Collection of Laws of Speransky (*Polnoie Sobranie Zakonov Russiiskoy Imperii*) was published. This collection, containing approximately 35,000 laws (regulations), comprises the legal regulations from 1649 (the year the *Sobornoie Ulozhenie* came into effect) up to the accession of Nicolas I in 1825, in no fewer than 45 volumes. The essence of „codification” was not changed very much by the fact that in 1835 Speransky, including in a kind of system, founded on viewpoints that are not ovenexact, the material of the legal regulations, at the same time omitting the outdated ones, published the valid codification work (*Svod Zakonov Rusiiskoi Imperii*). The *collectio legum* – to use a modern term – consisting of 15 volumes and comprising approximately 40 000 articles, contains the regulations of almost all legal branches. It includes the sphere of common law along with administrative law, private law as well as procedure law. It also contains criminal law. In actual fact, only *ius militare* and *ius ecclesiasticum* are omitted in this collection. In the field of private law, however, the intention of changing and modifying became obvious to an increasing extent. A specific means to that effect was constituted by the remarks (*primetsania*) issued by the competent judiciary forums, possessing *vigor legis*. In our view, this mode of law-making is strongly reminiscent of the novel law-making mechanism of the principate and age of absolute imperial power of Imperium Romanum when compared to earlier periods, insofar as there too the decisions of the ruler, „theoretical directives” inspired by the „apparatus of offices” became an integral part of legal sources.⁶ The continuously supplemented *Svod Zakonov* remained formally valid up to the victory of the Great October Socialist Revolution, constituting the basis of Russian law.

⁴ See a summary of recent literature in Vacca: Contributo allo studio del metodo caistico del diritto romano. Milanó, 1982. passim.

⁵ See Horváth P.: The main trends of the legal development of East and Central-European peoples (with special regard to the legal development of the neighbouring peoples). Budapest, 1968. pp. 353–374 and 395–426. Also Horváth: An introduction to the basics of comparative legal history. Bp. 1979. pp. 301–315.

⁶ See Vacca: op. cit. p. 37 and ff.

In relation to the *Svod Zakonov* — without indulging in a detailed analysis of this collection — the question of analogy with the law of the modern age (the capitalist period) may also be raised. An answer is not difficult to give: the closest „intellectual relative” of this collection is the *Preussisches Allgemeines Landrecht* of 1794, also characterized by an irrationally exaggerated casuistic approach⁷. This parallel is obviously no accident. The soil is identical in the case of both „legal works”, they are codices created in the same region. This example might almost be a paradigm of why it is correct to think in terms of the category of the Central and East European region proposed by the author; signs of acceptance of this concept, by the way, are to be encountered in the works of other researchers too (e.g. Geilke), albeit not in such an explicit form. In the last third of the past century there were further factors exerting an influence on Russian law, referred to as the „weakest link in the chain” of the bourgeois type of law, and its uncertainty (determined by the specific forms of codification). In the author's view, they were influenced in a decisive manner by the appearance of monopolies.

The growing strength of Russian and international monopolies exerted a significant influence even on the legal system of countries otherwise relying more or less on a constitutional structure. That effect was even stronger in the Central and East European regions where unequivocally negative tendencies were concealed. Therefore it was not by accident that this process had a very adverse effect on the progressive trend of feudal-capitalist law.

Pál Horváth makes convincing references to the manifold economic and social changes going hand in hand with this process of monopolization. He also points out that this process was an effective instrument in solving concrete political tasks. The restructuralization of conditions in Europe, favourable to Russia, taking place in the last third of the last century, resulted in the tsarist system, wishing to break out of its economic isolation, relied to an increasing extent on the support of foreign capital (primarily French), frequently lending harsh conditions. Naturally, that phenomenon had the appropriate diplomatic consequences. The cancellation of the article containing adverse conditions in the Paris peace conference that concluded the Crimean war constituted an undoubtedly very significant impulse for the economic development of Russia. For economic infiltration was dependent upon orientation in foreign politics. In relation to legal development, however, there was no special sign of a concrete economic orientation playing a role beyond certain general symptoms. For example, the invasion of French capital did not result in the taking over of the institutions of French law even in the terrain of commercial law, closest in connection with the economic sphere. So the *Code de Commerce* was not adopted in Russia in spite of the fact that the Russian state had established its closest relations with France.

Following the victory of the Great October Socialist Revolution, its consequence of fundamental importance became the changes that occurred in the approach of the

⁷ For a summary of the *Preussisches Allgemeines Landrecht*, see Vieacker, F.: *Privatrechtsgeschichte der Neuzeit unter besonderer Berücksichtigung der deutschen Entwicklung*. 2. neubearb. Aufl. 331. seq.

overwhelming majority of the population to law. For it is the specific feature of Russian history that the *ius scriptum* was familiar to the agricultural population in very exceptional cases only. A further problem was that the overwhelming majority in society had a negative approach to law from the outset. In the works of several great figures of Russian literature (primarily Tolstoy) the concept is worded *expressis verbis* that the law is some kind of instrument for the verification of evil. Thus, following the victory of the October Revolution lawmakers had a double task to contend with: on the one hand, they had to create a new law, not merely to reform a few legal institutions, on the other they had to diametrically transform the approach of society to law. So they had to create new things qualitatively in two respects in the period following the victory of the revolution.

This process related to the revolution is inseparably linked with the changes that occurred in the structure of the state. In the second part of his book dealing with the establishment of the Soviet law and constitution, Pál Horváth presents the main features of this highly complex process. He lays great emphasis, for example, on the significance of the 5th Pan-Russian Soviet Congress which created the first Soviet constitution. In addition, he discusses in detail the formation of the state mechanism of a federal character.

In the part concentrating on the opportunities for the system of councils of the people and socialist law to gain ground, the author devotes special attention to concrete political events. Thus he also traces the trend in international politics. In his discussion of this issue, he refers, for example, to the economic policy significance of the Geneva Conference of 1922. Thus the reader receives the appropriate information the process of the political preparation of the Soviet constitution of 1924. In what follows the author analyses in detail the development that occurred in Soviet civil law in this period. He dates the full development of direct efforts to create order in law to the year 1922, as a result of which increasingly more codes were created. It was in this year that the Civil Code of the Russian Republic was issued — it came into effect on January 1, 1923 — although its creation was hindered by the switch-over to the New Economic Policy.

When examining the characteristic features of the codified Soviet civil law, it must be emphasized that the Civil Code did not break completely with the system of the civil (private law) codes that, in a sense, represented a model. This is well documented by the fact that the Soviet-Russian Civil Code also contains a general part which contains regulations concerning legal subjects, legal objects and legal affairs, essentially in harmony with the tradition of the pandects. The part on substantive law contains very significant new features, as it regulates the new property categories in accordance with the socialist social-economic transformation. The part on the law of obligations contains furthermore the articles pertaining to commercial companies as well. The part of the Civil Code on inheritance law is of a much lesser scope, creating order in a system of institutions of inheritance law different from the traditional ones, in harmony with the reforms of the October revolution concerning inheritance law. Finally, we have to emphasize the outstanding role played by the general clauses in this review too; they represent a new phenomenon — in addition to their increased

importance — because they settle the practice of rights in accordance with their nature, mostly on a political basis (e. g. Civil Code Par. 1 and Par. 30.). In accordance with this intention, the Soviet-Russian Civil Code breaks in a spectacular manner with the Kantian apriori formalism which analyses the incorporation of general clauses in works of law by essentially allowing absolute significance to legal formalism. In this connection reference should be made to several bourgeois jurists who break with a precept connected mainly to the name of Kant (e.g. Savigny).⁸ As a consequence, the BGB is familiar with the concept of general clauses too (e.g. Par. 242.). All this, naturally, does not gainsay the fact that it is precisely in Soviet civil law legislation that the general clauses receive a qualitatively new role.

In further parts of his work („The Soviet state and law in the period of laying down social-economic bases of socialism”, „The Soviet state and law in the period of the Second World War, restoration and the completion of building socialism”, and finally „The constitutional and legal order of developed socialism”), the author follows the same method as in the chapters discussed relatively fully in this review. Thus a survey of the historical events is followed by the analysis of the main features of the structure of the state and only afterwards are we presented with the main features of the individual legal branches. In surveying the field of civil law, outstanding importance is attached to the principles of civil legislation coming to force in the period of developed socialism (1961). These Principles give a new impulse to recodify the civil law of the individual Soviet Republics, to which significance is attached to the Civil Code of the RSFSR originating from 1964. Naturally, the question of internal legal unification is raised in the Soviet Union too, the most important undoubtedly being of civil law. When compared with the legal development of the United States, also based on a federal system, different features are displayed by Soviet law since the republics of the Soviet Union preserve their national characteristic features within the legal sphere too. Thus the form of legal sources similar in character to the „Principles”, serving the purpose of legal unification, cannot be compared to the construction of „uniform laws” known in the United States. It is remarked only in passing that legal unification of that type fails to reach its goal demonstrated by the fact that even the Uniform Commercial Code (UCC), otherwise of very great economic significance, is not applied in all the states. Furthermore, Soviet legal unification is following a route different from that of France the Bourgeois Revolution or that of Germany after 1871 where the elimination of legal disunity was carried out by creating large legal in the field of private law as well. Thus the promotion of legal unification taking into account national characteristics is undoubtedly the result of the establishment of the new type of (socialist) state.

A review is limited in scope and is thus unable to present even a sketchy survey of all the state and legal constructions included in Pál Horváth's monography (which may indeed be looked upon as a handbók). Therefore could not undertake to draw

⁸ For Kant and Savigny on the general clauses, see in recent literature *Behrends, O.*: *Geschichte, Politik und Jurisprudenz in F. C. v. Savignys System des heutigen römischen Rechts*. In: *Römisches Recht in der europäischen Tradition*. Ebelsbach, 1985. p. 198 ff.

a complete picture either. However, it may be concluded even from this sketchy that we have been presented with a monograph which is equally new both the Hungarian and foreign literature and which really deserves the attention of the reader.

**A FEW IDEAS RELATED
TO ISTVÁN KÁLLAY'S WORK ENTITLED
„MANORIAL COURT JURISDICTION
IN THE 18th—19th CENTURIES”**

Hungarian legal history writing which has recently gained an increasing impetus was enriched by a significant work not long ago,* the monograph written by Professor of Historical Studies István Kállay which overthrows the army of "commonplaces" reiterated for decades about the whole of the "Solar system" of Hungarian legal development; with its weighty statements, rich material of sources it has duly called the attention of not only the narrower profession and the social sciences (ethnography, economic history, social history) but the larger public susceptible for historical questions as well.

It was hardly a surprise for the contemporary researcher following the career of Kállay as a history writer that, as a result of his investigations in the archives, the historian of renown has come up with a new fruit of his efforts: after describing the formation of the manamegement of large estates and their operation, he "embarked" on introducing the everyday practice of the jurisdiction of landowners. By the way, when outlining the history of the practice of jurisdiction exercised by the manorial court, the author also undertook to eliminate one of the sizeable "white spots" of legal history science. And he did so following in the footsteps of the outstanding predecessors, Ferenc Eckhart, Endre Varga and Alajos Degré whose memory is unforgettable, making use of the colours of the picture painted by them and extending and expanding the borderlines of their investigations in time and in subject.

For Eckhart, in his opus entitled "Criminal jurisdiction of the landowners in the 16th—17th centuries", today referred to as a classic already, performed only the analysis of the criminal law practice of the manorial court, while the publication of resource value on the manorial court — edited by Endre Varga — which appeared a few years later, failed to reveal the history of this legal institution in the past two decades. With his study entitled "The lawsuit procedure of the manorial courts in Southern-Transdanubia", Alajos Degré tried to make up for the deficiency indicated above, but, just on account of selecting a limited scope of the topic and the insufficient opportunities of research, he could not possibly synthesize the litigation practice of this significant system of judiciary forums, the manorial courts of Hungary exceeding one hundred in number. It may be taken for granted, however, that the valuable statements of Degré as well as his orders reminiscent in flavour of the Testaments, later to be conjured up in Eckhart's programme study of 1931, inspired István Kállay to widen the system of knowledge related to this legal institution, and to correct, adjust a number of "sentences" fixed in the deep spheres of scientific consciousness.

* Budapest, Academy Publishing House, 1985, 485 pp.

The richly documented voluminous work encompassing close to five hundred pages has all the right to evoke the feeling of the "disturbance of abundance" in the review writer. For the consequences drawn from the large number of records of manorial courts examined as well as the wills, contracts, documents included in the investigation, the sources of the family archives of the Hungarian National Archives, induce us to revise the narrow generic and contentual frameworks of the book reviews published. But, in order to avoid this disruption of forms, I am only undertaking here to recapitulate a few important remarks and statements of Kállay, carrying the greatest weight, enriching the results attained by legal history science so far.

The judiciary practice of the network of manorial courts presents in the Hungarian structure of jurisdiction already from the 18th century, showed a picture in the 18–19th centuries significantly different from that of the practice experienced in the earlier period. The economic conditions of the social environment underwent great changes, the financial situation enjoyed a greater diversity, the system of management of the large estates became stronger. There was but one single element which was left really untouched in this process of changes, namely that the judges of the manorial courts were always meting out judgement on behalf of the landowners in the lawsuits of the subjects among one another, punishing the common crime affairs committed in the territory belonging legally to the given manorial court.

In the latter field, however, the rigour experienced in the bygone centuries had eased considerably, states the author. This statement of the monography suggests that the expression manorial court may only conjure up the gallows, the rod, the whipping post and similar cruel requisites if we have in mind the stereotypes frequently encountered in earlier studies, popular-scientific articles or even monographies written with a scientific calm. In opposition, Kállay points out in justifying his precept: "The acts of stealing animals, fornication, adultery, earlier punished with death penalty in each case, frequently meant only prison sentence or flogging in this period.

The ease continued from the beginning of the 19th century. The manorial court related the whole criminal responsibility to the intention. It separated the different phases of development, the preparation and the attempt".

The chapters investigating the practice of labour civil lawsuits answer questions, perhaps even higher in number and greater in importance than the former ones, the solution of which has not yet been provided by our branch of science since Eckhart committed to paper his "programme eassay" in 1931. "With its great codification, Werbőczy's Tripartitum, Hungarian private law arrived at a deadlock lasting for a long period to come". That is what the outstanding figure of the cathedra of legal history in Budapest, creating a new school, wrote, but he added immediately: "But, in addition to adherence to the legal system of the Tripartitum too, there was bound to be a historical development in the otherwise conservative material of private law. It will suffice to refer to the essential transformation which included the legal relationships of the peasantry constituting the majority of the nation, the relationships between the landowner and his serf, as well as agricultural law, also neglected completely in recent times; the changes in the abovementioned fields occured as a consequence of the transformation of the general economic and state-financial relationships in the second half of the 18th century. All that must definitely find a place in legal history". And all

that, including the development tendencies of certain institutions of private law, has at last become really perceivable thanks to Kállay's efforts. Beyond outlining the curve of the development of the system of property law, the knowledgeable author does not fail to mention that the practice of the manorial court was quite insensitive to the fine legal difference between property and possession. That is how the difference between *proprietas* and *dominium* vanished which, however, must have had deeper reasons too. One of them was definitely the uncertain use and interpretation of the concepts of Werböczy's *Tripartitum*. The reference to the *Tripartitum* before the authorities of the landowners was really frequent but we may have serious doubts about the terms included in it being properly understood. Kállay went as far as to proclaim that the norms of the *Tripartitum* were deteriorated as a consequence to such an extent that it is not an easy enterprise to prove the direct impact between the lower level judiciary practice and the book of law referred to as the "Bible of the nobility". Investigating the influence between theory and practice, the source of applied legal science may much rather be discovered in János Szegedy's *Tyroncinium* published in 1735. Hundreds of lawsuits go to show that the landowner judges looked for the arguments to justify their sentences in Szegedy's work both in criminal affairs and civil lawsuits. And if they did not do so then — as pointed out by the eminent researcher too — it frequently came to light that they had a deficient or inaccurate knowledge of our old laws or even Werböczy's book.

Breaking with dozens of scientific commonplaces, the work points out as a fundamental principle — which the author calls *renegade* — in the chapter on private law, proving the statement with the documents of a very great number of lawsuits: since the affairs of the serfs were judged by noblemen, we have neither reason nor proofs to justify the supposition that they "concocted" a new kind of law for their subjects. They knew the private law of the nobility, read Szegedy, interpreted Werböczy — if they did so at all thus the applied law material did not virtually differ in any way from the law applied by the forums of the noble judges, including the *sedria*. The legend of the difference between the private law of the noblemen and the serfs is thus reduced to nothing before the eyes of the reader.

When revealing the judiciary practice of the manorial court, however, Kállay not only modifies in his monograph certain theses of science earlier qualified as undisputable but, when unveiling the ordinary legal disputes of everyday life, he frequently demonstrates institutions in the texts of sentences whose formation has so far been dated by legal history writing in the first decades of bourgeois transformation in Hungary. To justify the statement which may seem abstract, let me quote here two very palpable examples.

The university teaching material of Hungarian legal history looked upon as a manual — relying on Ignác Frank — writes in relation to recording property that the entries of properties recorded in books of land, first introduced in free royal towns, spread in the Age of Reforms and this process was naturally strengthened by the well-known attempts at jurisdiction. Not arguing with this statement, Kállay stresses in his work that the researcher may encounter land books in the estates as early as 1690, and he may not be surprised very much by his discovery for other sources also demonstrate that in certain towns, including Sopron and Pozony, these written forms

of registering landed property were institutionalized already from the Middle Ages. In order to satisfy the claim of securing landed property, the bigger landowners themselves also applied the advantages of "land registers". Thanks to that effort, in the huge estates of the Eszterházy and the Károlyi families the changes in owners of the individual serfs' properties may be traced up to 1855, when the Austrian land register decree became valid. True, the level of registration did not exceed the technological opportunities of the age, the manifestation of the owner's interests may well be discerned from the registration of the individual obligations of the manorial court as to the serfs' plots. For the feudal landowner watched with great indifference the changes occurring in the persons of the users of the individual serfs' plots. What he paid close attention to, however, was the fulfilment of the serfs' obligations to be performed after the given plots.

The national spreading of the land books became general from 1723 when their use was ordered centrally. In that century registration covered not only the landed property and the person of the owner but the burdens of the lands were also registered with the help of different auxiliary books. These volumes were referred to as mortgage books.

A similar novelty for the representatives of theoretical knowledge is represented by what Kállay writes about bills of exchange and bankruptcy law coming into fashion recently again. The textbook quoted above, considered to be a milestone in Marxist legal history science, has so far pointed out in relation to bills of exchange the following: "by enacting the bills of the Diet of 1839-40 — first in sequence the law of the bill of exchange exerting a great influence on economic life (Art. 1840:15) — credit life was placed on the ground of the equality of citizens' rights". Our author is again not debating the truth of the argument but considers it necessary to add on the basis of his research that what caused him, and thus also the reader, the greatest surprise while examining thousands of the lawsuits presented to the manorial courts was the frequent appearance of promissory notes, bills of exchange in economic lawsuits. A whole host of the documents of legal disputes prove that even under the feudal conditions there were creditors covering the investment requirements of the individual serfs' plots who gave loans to the debtors in return for a bill. And in case the debtor was unable to pay back the sum of the obligatio, the manorial court "mortgaged" the debt of the serf on his plot in a record of evidence.

The other form of giving credit was the bill of exchange which, according to the data of the courts of landowners, was a known — though not in a wide circle — institution of Hungarian private law as early as the beginning of the 18th century. Practice soon established the two forms of the bill of exchange, made out to one person or a third person or persons, and in the case of lawsuits the procedure was the same as in the above case, i.e. the sum of the debt was mortgaged in the record of evidence of the manorial court. The legal act of mortgaging gained significance in the bankruptcy procedure also introduced in practice to an increasing extent. These lawsuits were generally directed against the merchants who were unable to pay, and the plaintiff creditors claimed their right, the satisfaction of their financial demands before the manorial court. At the request of the creditors the court appointed a deadline on which it expected the "trooping in" of all the creditors — by way of hoardings. Apart from

the laws of the sequence of satisfaction, the process of the manorial court did not differ in many respects from the practice of similar lawsuits of later ages.

A significant merit of the work promoting our getting acquainted more fully with Hungarian feudal material law as well as understanding better its lines of development, is that it allocates a wide space to introducing the process regulations of the manorial court lawsuits. Kállay mentions as an important feature of the practice of lawsuits that for a long time the two basic types of the cases were constituted not by the criminal and civil lawsuits but the handling of legal disputes according to summary or formal rules. Experience showed that "the summary procedure reflected the process of the lawsuit in writing; here, however, everything was carried out briefly, with less formality, the case was usually ended in one-two meetings". It is no surprise that at the forums of the manorial courts the judges preferred the summary procedure and it was only at the request of the parties that they switched over to the more complicated formal procedure. In the case of more serious crimes, repeaters could only be sentenced by the manorial court on the basis of the written process, i.e. in a formal lawsuit.

Beginning from the first third of the 18th century, significant changes took place in the proceedings of this forum of jurisdiction of the landowners. It was at this time that the criminal procedure was sharply separated from the norms of civil lawsuits, and the application of the principle of investigation gained ground with increasing force in the former. Naturally, all that enhanced the significance of the preparatory phase, the court started the lawsuit without an accusation and took sturdy steps to collect enough evidence to sentence those brought to law.

The civil proceedings of the manorial court, when its separate laws became different from the system of the criminal process in an increasingly palpable manner, may be brought in contact with the practice of the lawsuits of private law taking place before the forums of judges of the counties. Besides describing the tendencies of the material and process law environment of the different legal disputes and the constantly changing judiciary practice, Kállay presents a very colourful and vivid picture of the everyday life and operation of the forums of these courts. The reader may live together as it were with the figures of the procedures and place himself in the happenings of certain exciting lawsuits of old times.

We may safely say that all the cases and the analysis of them in the lengthy work of the author sheds new light on the picture formed so far of legal development in Hungary in the 18th–19th centuries. Whereas in actual fact Kállay merely let the „sun shine” into the "harmonious edifice of Hungarian law decorated so beautifully inside", thus allowing the reader to "get to know methodically" this very important field of Hungarian legal history. And he did all that by completing the Eckhartian postulates, leafing through "huge piles of documents", and also by "rethinking and regrouping on the basis of new ideas" theses of well-known scholars frequently quoted. And thanks to the joint utilization of all those tricks of the scholarly workshop, the reader is not lost in the maze of the cases of the manorial courts but he himself may get to know thoroughly the legal life of the age under discussion.

DER SZEKLER WIRD ES BEREUEN:

(GYÖRGY BÖZÖDI: SZÉKELY BÁNJA)

Der Verlag Magvető hat nach einem langen Zeitraum die lückenfüllende Arbeit von György Bözödi, die er vor sieben und vierzig Jahren geschrieben hatte, wieder veröffentlicht.

In diesem Buch setzt der Autor die als Erbschaft von László Kőváry und Balázs Orbán hinterlassene Arbeit fort und die Ergebnisse der damaligen ungarischen soziologischen Forschungen mitberücksichtigend stellt er uns das zeitgenössische Szeklertum vor.

Schon der Titel selbst ist vielsagend: "Der Szekler wird es bereuen" ist eigentlich eine Festung, auf dem, im Háromszéker Gebiet verkeilten Várhegy, die zum Symbol der jahrhundertlang dauernden Unterdrückung der Szekler geworden ist. Nach der erbarmungslosen, blutigen Niederschlagung des Aufstandes der Szekler 1562, wurden die „freien Szekler“ – damit sie völlig gedemütigt werden sollten – zum Aufbau der Festung gezwungen, die zur Niederdrückung von weiteren Aufständen, zur Einschüchterung und Beschamung des Volkes dienen sollte.

György Bözödi erhebt sein Wort vor allem gegen die, im öffentlichen Bewusstsein lebende, „umgekehrte Utopie“, die dem Szeklertum viel geschadet hatte. Laut dieses Glaubens war nämlich ein jeder im Szeklerland frei, gleichberechtigt und unterschiedslos adelig, die Unterdrückung und die Leibeigenschaft waren unbekannt. Dank ihrer territorialen Autonomie lebten sie in einer idealen Republik. Ausserdem waren sie von jeder Steuerpflicht frei. Für diese Begünstigungen waren sie zur Landesverteidigung verpflichtet.

Die Wirklichkeit steht natürlich in schroffem Widerspruch mit diesen Legenden. Die Geschichte des szeklerischen Volkes ist ein jahrhundertelanger Kampf um seine Rechte. Seine tragische Geschichte muss auch darum aufgefrischt werden, weil sein unglücklicher Schicksal, seine zwiespaltige Gemütsart nur durch die Geschichte zu verstehen sind.

Die Szekler sind eine Gruppe des ungarischen Volkes, die ihr Ungartum nie abschwören wollte, die seit wir von ihr Kenntnis haben, immer ungarisch sprach, obwohl ihr Schicksal im Laufe der Geschichte nicht immer mit dem der anderen Ungaren gleich war. Die Szekler bewahren innerhalb des Ungartums ihre besondere Eigenart, streben dahin, ihren Dialekt, ihre ethnographische Eigenart und ihren geschichtlichen Bewusstsein zu pflegen. Sie wurden früher von den anderen Ungaren gewissermassen unterschieden, weil sie ein teilweise unterschiedliches Rechtssystem und andere Traditionen hatten.

Die Frage des Ursprungs der Szekler ist noch nicht geklärt. Sicher ist nur, dass sie die Nachkommen eines später angeschlossenen Stammes sind, vor der Hauptarmee in den Krieg zogen und schliesslich zur Verteidigung der Grenzen angesiedelt wurden. In ihre heutige Heimat zogen sie vom Westen her allmählich ein und in der ersten

Hälfte des 13. Jahrhunderts sind sie schon bis zu den östlichsten Ausläufern der Karpathen vorgedrungen.

Die Ansiedlung erfolgte in Gentilorganisation und sie blieb eben bei den Szeklern am längsten erhalten, denn die Bekleidung eines Amtes erfolgte noch im 16. Jahrhundert nach Geschlechtern und Zweigen. Anfangs waren alle Szekler gleichberechtigt, obwohl es schon bei der Ansiedlung Vermögensunterschiede gab. Alle genossen die „*seculitas*“ als subjektives Recht, das heisst die von der freien szeklerischen Herkunft herrührende Rechtsstellung, die sich weiter erstreckte als das Adelsrecht. Der Besitz eines Szeklers fiel nämlich weder bei Hochverrat, noch bei Aussterben des Stammes an die Krone zurück, sondern wurde von einem der Mitglieder des Geschlechtes geerbt. Die Szekler erwarben sich ihren Grundbesitz nicht durch königliche Gaben sondern durch Urbesetzung. Sie waren zum ständigen militärischen Dienst verpflichtet. Bei Feldzügen spielten sie die Rolle der Vorhut und der Nachhut, ausserdem gehörte auch die Verteidigung der Grenze zu ihren Pflichten.

An der Spitze der Szekler stand der vom König ernannte Gespan, der nie aus ihren Reihen stammte. Der Gespan führte die szeklerische Wehrkraft, aber spielte auch in der Rechtssprechung und in der Verwaltung eine wichtige Rolle. Dieses Amt hat sich während der Türkenherrschaft in Siebenbürgen verselbstständigt und wurde einer der Titel des Fürsten, dann nach 1692 des ungarischen Königs.

Inzwischen wuchsen natürlich auch innerhalb des Szeklertums die Vermögensunterschiede an, sogar die Institution der Leibeigenschaft drang ein. Der König Matthias hat schon 1475 die ins Feld gezogenen Szekler in drei Stände geteilt:

1. Magnaten (*primores*), ihr Rang war dem des hohen Adels gleich,
2. Primpilien (*primpilii*), die als Reiter ihren Militärdienst versahen.
3. Das gemeine Volk (*communes*), die freien Infanteristen, die in immer anwachsender Zahl verarmten und in die Reihe der Leibeigenen herabkamen.

Im 16. Jahrhundert macht schon der private Grundbesitz den grösseren Teil der bauhaften Territorien aus, der in die Hände der Magnaten und der Primpilien geraten ist. Der verarmte gemeine Szekler nachdem er sein Grundstück verloren hatte, verdingte sich — teils aus Lebensbedürfnis, teils um Schutz gegen die machthaberischen Herren zu finden — bei den Grossgrundbesitzern.

Das selbstständig gewordene Siebenbürger Fürstentum brauchte nicht nur das Blut, sondern auch das Geld der Szekler. In der Landesversammlung wurden auf die Kosten der Szekler Steuern bewilligt, wodurch diese ihr wichtigstes, kardinales Recht verloren haben. Sie mussten immer beträchtlichere Lasten auf sich nehmen, während die Magnaten und die Primpilien von allerlei Steuern befreit wurden. Das Leben des Volkes wurde unerträglich. Infolge der ständigen Kriege mussten sie viel öfter ins Feld ziehen als früher. Die Wirtschaft ist immer rückständiger geworden, es gab keinen Handel. Ein grosser Teil des Szeklertums trieb nur Urproduktion. Inzwischen ist aber das ganze Land zum Kriegsschauplatz geworden. Es ist also kein Wunder, dass die Geschichte des Szeklervolkes im 16. Jahrhundert einen einzigen riesigen Aufstand darstellt. In Ungarn wurden die Leibeigenen 1514 niederschlagen. Bei den Szeklern gingen aber die Kämpfe eben dann los. Sie versuchten durch ständige Revolutionen ihre verlorene Freiheit wiederzuerwerben und dann, ergaben sie sich — in erfolglosen Kämpfen endgültig geschlagen, dezimiert, geplündert — ohnmächtig ihrem Schicksal.

Nach dem Szekler-Aufstand im Jahre 1562 ist zum Beispiel im Szeklerland das *jus regium* eingeführt worden, das eine prinzipielle Ruptur mit den szeklerischen Rechtsgewohnheiten darstellte und das szeklerische Besitzrecht völlig umstürzte.

Durch Kriege und Seuchen entvölkerten sich ganze Regionen. Vor dem Hunger und vor der Not wanderten Tausende in die verhältnismässig friedlichere Moldau aus.

Die Gutsherren siedelten zur Bebauung der entvölkerten Regionen rumänische Leibeigenen an. Das schien für sie übrigens günstiger zu sein, weil die freien Szekler sehr schwer in das Leibeigentum zu zwingen waren: sie haben ihre frühere Freiheit nie vergessen.

Im 17. Jahrhundert ist das erschöpfte Volk nicht mehr in Aufruhr, es flüchtet sich lieber in die Welt der Sekten. Dementsprechend werden sie jetzt seitens der Macht als Sektarianer verfolgt. Und der Privilegiengeist, wofür die Szekler immer hoffnungsloser kämpften, ist ihnen nicht mehr zugute gekommen, er verhinderte sie nämlich daran, den neuen Geist der neuen Zeit zu erkennen und förderte nur ihre Insignifikanz.

In die Reformtätigkeit von Maria-Theresie, die Modernes und Traditionelles gleichzeitig schuf, hat sich auch die Organisation der szeklerischen Grenzwaffe eingefügt. Das ist ein Verwaltungsversuch gewesen, der von den freien Szeklern neben den Steuern auch militärischen Dienst erfordert hatte. Er bezweckte ein sich selbst erhaltendes Kriegsvolk, ein kostenloses Bauernheer. All dies hat nur den letzten Anstoss zu einem neuen Aufruhr gegeben, der in der Wirklichkeit ein Ausbruch der jahrhundertelangen Rbitterung gewesen ist und die zur Verteidigung der Grenzen erhaltenen Waffen gegeben ihre eigenen Herren wendete. Die Revolution hat mit dem Massaker in Mádéfalva Ende genommen. Sein geistiger Urheber, der Baron *Siskovics*, hat aus seinem Zweck kein Geheimnis gemacht: um gesund bleiben zu können, muss das Szeklervolk einmal im Jahrhundert zur Ader gelassen werden — so schreibt er in seinem Bericht. Die Zeit der Szekler-Revolutionen war mit der „Mádéfalver Niederlage“ zu Ende, die Kraft des Volkes war gebrochen, es hat sich seinem Schicksal ergeben.

Auch die Befreiung der Leibeigenen im Jahre 1848 hat keine wesentliche Besserung ergeben. Unser Rechtssystem kannte nämlich keinen Szekler-Leibeigenen, so ist alles beim alten geblieben. Ein grosser Teil der Szekler hat trotzdem während der Revolution und des Freiheitskrieges heldenhaft um die Freiheit und die Verfassung des Landes gekämpft. Das haben sie natürlich freiwillig getan, denn sie waren ja nicht mehr zum Militärdienst verpflichtet. Nach der Niederschlagung des Freiheitskrieges kamen wieder die Jahre der Unterdrückung, und als sich die politischen Verhältnisse zu mildern begannen, kamen wirtschaftliche Sorgen (1867). Infolge der Absonderung und der Flurbereinigung haben die Szekler ihr Gemeinschaftsland verloren.

Die imperialistischen Friedensverträge nach dem ersten Weltkrieg haben Siebenbürgen Rumänien angeschlossen und damit begann der Lebenskampf der Szekler, als einer Minorität. Die Friedensverträge haben zwar die Minderheitsrechte gesetzlich niedergelegt, diese wurden aber nicht eingehalten (umso weniger, da die versprochene Kontrolle seitens des Völkerbundes versäumt wurde). Übrigens hängt der Schicksal der Minderheiten in entscheidendem Masse nicht von Rahmengesetzen, sondern von den Verordnungen ab, die sich auf Konkreta und Teilfragen beziehen. So konnte es vorkommen, dass im Szeklerland, das sechshunderttausend Einwohner zählte und dem in

der Konvention 1919 die kulturelle Autonomie versichert wurde, kein einziges Gymnasium fortbestanden ist. Der Unterricht in ungarischer Sprache hat allmählich aufgehört. Die Steuern wurden im Vergleich zu anderen Regionen um 20–30 Prozent höher.

Der folgende Teil des Buches übersieht die allgemeine wirtschaftsgeschichtliche und kulturelle Lage der drei Szekler-Stühle (Komitate). Auch hier ist das Gesamtbild deprimierend: ein Bild der kontinuierlichen Verödung, aber gleichzeitig auch des Wiederbeginns. Das Szeklerland ist die rückständigste Region der ohnehin auch mittellosen Siebenbürger geblieben.

Der Autor stellt die Frage: ist der Prozess der Verödung des Szeklertums aufzuhalten? Seine Antwort ist zuversichtlich. Die Bestrebungen der Vergangenheit können Lehren für die Zukunft bedeuten. Die Möglichkeiten zum Fortbestand des Szeklertums sind gegeben, aber es kann nur auf sich selbst hoffen. Es bedürfte eines geeigneten Führers und eines gesünderen Gemeingeistes, damit das Dunkel verschwindet, das sich auf diesem Gebiet – obwohl die Sonne täglich aufgeht – auch heute nicht zerstreut.

Die obigen Mitteilungen beweisen, dass das Buch von György Böződi, „Der Szekler wird es bereuen“ als ein Werk gewürdigt werden soll, das den soziographischen Werken der völkischen Schriftsteller – „Das Pusztavolk“ von Gyula Illyés, „Der Wetterwinkel“ von Géza Féja – ebenbürtig ist.

DAS PORTRÄT EINES WISSENSCHAFTLERS AUS DEM 19. JAHRHUNDERT

(György Antalffy:

László Szalay, der grosse politische juristische)

Denker des Reformzeitalters, Budapest, 1983.)

In der Einleitung des I. Bandes seines Werks, „Die Geschichte von Ungarn“ schreibt *László Szalay*: (wie folgt:) „ein Buch wollte ich in die Hände der jungen Generation geben, die sich jetzt zur Überschreitung der Schwelle des väterlichen Hauses anschickt, um ihre öffentliche Karriere anzutreten und die – wenn sie den auf sie gesetzten Hoffnungen und Erwartungen des Landes entsprechen will – die Begeisterung mit Umsichtigkeit, die Kraft mit Selbstbescheidung, die Vaterlandsliebe mit Vaterlandserkenntnis, die Zuversicht in die Zukunft der Nation mit Berücksichtigung der nationalen Vergangenheit verbinden sollte“. Diese Zeilen bilden auch das Programm der öffentlichen, wissenschaftlichen Tätigkeit von *Szalay*, aber enthalten gleichzeitig auch eine Warnung für alle, die unsere geschichtlichen Werte der Generation von heute präsentieren.

Das heute wahrnehmbar zugenommene historische Interesse wendet sich – neben der getruen Erschliessung der Jüngsten Vergangenheit – meist den grossen Gestalten und Ideen des Reformzeitalters zu. Das ist kein Zufall, in diesem Zeitalter – das heisst im ersten Drittel des 19. Jahrhunderts – erhebt sich ja am schärfsten die auch seit damals zurückkehrende Frage: Wie weit sind wir und wie sollen wir weiter?

Nach der ersten Würdigung seitens des Zeitgenossen und Freundes *Eötvös*, wurde das Lebenswerk von *Szalay*, aber fast bei jeder Generation nur in Teilen, eines der wiederholt gelesenen Werke. Vor der historisierenden Annäherung wurde seine Persönlichkeit, sein gesamtes Lebenswerk durch seinen tiefen Geist, seine politische Massigkeit, durch mehrfachen aber gut begründeten Richtungswechsel seiner Tätigkeit verhüllt. Wir brauchen hier die falsche Alternative „Kossuth oder *Széchenyi*“, der unsere Geschichtschreibung erst in der jüngsten Vergangenheit losgeworden ist, nicht zu erwähnen.

Das jetzt erschienene erste *Szalay*-Portrat strebt nicht nach Vollständigkeit und das können wir von ihm auch nicht erwarten. *Szalay* ist auch im Vergleich mit seinen grossen Zeitgenossen eine vielseitige Persönlichkeit. Sein Lebenswerk erfordert eine komplexe analyse, die Rechtsgeschichte und Rechtsphilosophie, Geschichte und Politologie zugleich betrifft, und die er für einen weiteren Ausblick auf die Wissenschaften seiner Zeit halte, sollen auch diesbezügliche wissenschaftsgeschichtliche Forschungen geführt werden. Was uns im Buch von Antalffy doch ergreift, das ist der Eindruck der Authentizität, den wir bei diesem Portrat, als bei einer ersten Summierung, haben. Das Buch ermöglicht uns in die Wandlungen der Persönlichkeit einzublicken, schildert die Rahmen dieses vielbewegten Lebens, zeigt die Wirkung, die das Zeitalter auf ihn und die er auf seine Zeit ausübte. Am stärksten überwältigt uns aber seine sich in Tate

offenbarende, von Effekthascherei freie Vaterlandsliebe. In den schicksalvollen Monaten der ungarischen Nation, im Sommer 1848, zur Zeit des politischen Aufschwungs des Freiheitskrieges, als einer der in das Parlament in Frankfurt delegierten Deputate, versucht er im Winter 1848 in London, – seiner diplomatischen Mission entsprechend – zu retten, was noch zu retten ist. Später, während der Jahre der Emigration in der Schweiz, stellen unter den Schriften der verzweifelten Suche nach Wahrheit (*Lettres sur la Hongrie*), seine fünf Briefe die erste Kundgebung für die Welt über die Rechtmässigkeit des Freiheitskrieges und die geschichtliche Fundiertheit der Verfassungsbestrebungen, dar. In der ersten Periode seines kurzen Lebens (1813–1864) wird der frühreife, seine Studien vertieft treibende junge Mann als Rechtspraktikant durch Werke von grossen Gestalten der Literatur und der Philosophie auf die Aufgaben der späteren Jahrzehnten vorbereitet, die er im Laufe seiner Schicksalswandlungen immer freiwillig und die Verbesserung beabsichtigend unternahm.

Nach dem Gebrauch der Zeit bereitete er sich 1831 zum Advokatenberuf als Rechtspraktikant, bei *Kölcsey*, vor. Es kann wohl ohne Irrtum behaupten werden dass diese Monate neben seinem grossartigen Meister für den zwanzigjährigen jungen Mann nicht nur eine Rechtspraxis, sondern das Erkennen der Gesellschaft bedeuten.

Das Buch bietet guten Einblick in den am wenigsten bekannten Lebensabschnitt von *Szalay*, in das Jahrzehnt vor 1848, als er Redakteur zwei Rechtszeitschriften war. Diese waren: „*Themis*“, noch vor seiner Reise nach Westen, und „*Budapesti Szemle*“, nach seiner Rückkehr. Ihre Geschichte sind Zeichen dafür wie die Juristengesellschaft noch fern davon war, fremde Einflüsse empfangen zu können. Besonders die in „*Themis*“ publizierten, hauptsächlich englischen Rechtsinstitutionen – mit ihrem bürgerlichen Rationalismus – sind damals noch wirkungslos. Die Rechtsentwicklung in Ungarn ermöglichte erst in den Jahrzehnten nach dem Ausgleich eine vergleichende Auseinandersetzung mit der bürgerlichen Institutionsentwicklung. *Szalay* reist über Westdeutsch nach Belgien, land dann nach Paris, wo *Montalembert*, einer der grossen Denker der Zeit, eine starke Wirkung auf ihn hat (es ist zu erwähnen, dass *Montalembert* auch auf *Szalay*,s *Freund*, *J. Eötvös* Einfluss hatte, wie das in literarischer Hinsicht von *I. Sötér*, im rechtsgeschichtlichen Aspect von *A. Csizmadia* hervorgehoben wurde.) Die in „*Budapesti Szemle*“ veröffentlichten Abhandlungen von *Szalay* zeigen schon, dass er seine Aufmerksamkeit innerhalb der Kodifikation des Rechtes – auf die Reform des Strafverfahrensrechtes konzentriert. Die Reform des Strafrechtes und des Strafverfahrensrechtes steht damals schon fast seit einem halben Jahrhundert im Mittelpunkt der ungarischen und ausländischen Kodifikationsbestrebungen. Es ist also verständlich, dass er den ersten grossen Erfolg seines Lebens, die Mitgliedschaft der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, seiner diesbezüglichen Tätigkeit verdankt. Seine Antrittsvorlesung zeugt von seiner Kraftigen Historikerader, er wählt nämlich die Charakterisierung von *Ádám Ferenc Kollár*, des ersten Analytikers und Quellenforschers der heimischen rechtshistorischen Forschung zum Thema.

Die vertieftesten, analysierenden Abschnitte des Buches von *Antalfy* stellen uns *Szalay* bei seiner Vorbereitungsarbeit für die Kodifikation des Strafverfahrensrechtes und als Deputaten der Stadt Korpona an der Standeversammlung 1843/44 vor. Für uns, Rechtshistoriker, sind doch die darauf folgenden Teile der Monographie interessanter, diejenigen nämlich, in denen wir ihn – nach einer langen, theoretischen Vor-

bereitung im Kreise der Zentralisten — im Kampfstab der „Pesti Hírlap“ finden. Er wird sogar, nach dem zwangsläufigen Abgang von *Kossuth* 1844, zum Redakteur dieser sehr bedeutenden Zeitung, die nach Veränderung ihrer Richtung zum Sprachrohr der Zentralisten wurde. Als der Verleger, Landerer die Redaktion dieser für harmlos gehaltenen, Richtung anvertraut, ähnt er nicht — und auch die Regierungskreise in Wien denken nicht daran — dass diese als Doktrinartum gebrandmarkten Lehren die theoretische Grundlage von politischen — juristischen Institutionen der Revolution bilden. Die Institutionen des Parlamentarismus, die verantwortliche Regierung, die parlamentarische Nationalversammlung, die bürgerlichen Freiheitsrechte werden jetzt schon zu bürgerlichen demokratischen Forderungen der in einigen Jahren wieder aufflammenden bürgerlichen Revolutionen. Wie Gusztáv *Bekics* 1883 die Bedeutung der ungarischen Doktrinare sehr richtig bewertete: diese waren eben solche geistige Vorbereiter der Revolution, wie Voltaire und Rousseau zu ihren Zeiten. Gleichzeitig macht *Antalfy* uns verständlich, dass *Szalay*, *Eötvös*, *Csengery* — sich im Gedankenkreis der französischen Revolution bewegend — weder die Jakobiner, noch das Thermidor vertraten. Ihre Generation hat schon aus der Zensurdemokratie des französischen „Bürgerkönigs“ die Lehre gezogen, in den Zeilen von *Szalay* ist die Revolte der Honoratiorenelite zu lesen: „Es ist kennzeichnend, dass in den meisten Verfassungslandern Europas die Studierten Klassen zum politischen Helotismus verdammt sind. . .“ Seine Grundideen: der Glauben an den politischen Demokratismus, die rechtliche Grundlegung von neuen Gründen der ungarischen Verfassungsmässigkeit, wurden zwar auch in den späteren Jahren nur teilweise verwirklicht, bedeuteten aber für 1848 ein klares politisches Programm.

Der Autor polemisiert mit der Kritik des grossen Historikers des Dualismus, Mihály *Horváth*, der die Zentralisten in einer so wichtigen Frage wie die Beziehung zwischen Österreich und Ungarn der Gleichgültigkeit bezichtigt. Seine Beweisführung gegen Mihály *Horváth* ist eine politische und in der aktuellen historischen Literatur häufig vorkommende Argumentation: „Die Regelung der gemeinsamen Angelegenheiten wollten sie auf die Zeit nach dem Sieg ihrer Ideen verschieben.“ Die europäische Bildung der Zentralisten und die politische Evolution (also die weitgehende Berücksichtigung der traditionellen Elemente) können aber den heutigen Menschen davon überzeugen, dass die im Zeichen des Liberalismus gesicherten Freiheitsrechte ihren auf die Nationalitäten in Ungarn geübten Einfluss betreffend überschätzt wurden. Darauf — als auf ihre Charakteristik — weist der Autor auch in einem anderen Zusammenhang (die Chroatenfrage) hin. Andererseits tragen sowohl *Szalay*, als die politische Führung des Frühlings 1848, wie später, nach dem Zustandebringen des Ausgleiches auch Deák, mit der Aktualität der deutschen Einheit Rechnung und betrachten die staatsrechtliche Lage von Ungarn in diesem mitteleuropäischen Zusammenhang.

Ein wenig zu kurz gefasst behandelnd György *Antalfy* die wichtige Frage: was und auf welche Weise die Gesetzgebung von 1848 von den Doktrinarern übernommen hat, dafür, was wir hier ungarischen rechthistorischen Literatur entschuldigend, die diese Fragen von mehreren Seiten klargelegt haben (wir denken an die Tätigkeit von Ödön *Both* und Andor *Csizmadi*).

Beim ersten Lesen des Kapitels III des Buches, kann der Eindruck erweckt werden, dass der Verfasser die von *Szalay* gewählten politischen Vorbilder detailliert vorstellt.

Das Leben und Wirken von grossen Staatsmännern Frankreichs, Englands und der Vereinigten Staaten vorzustellen, war eine bedeutende Aufgabe im Vorjahr der ungarischen Revolution (das erste Buch ist nämlich 1846 erschienen, die Fortsetzung wurde schon in der Emigration, in der Schweiz verfertigt.) Die grosse Wichtigkeit dieses Werks wird auch durch die Monographie von Antal Csengery über Szalay unterstrichen, aber auch durch die Tatsache bewiesen, dass es durch die Rechts- und gesellschafts-wissenschaftliche Sektionen der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, 1846/47 mit Grosspreis ausgezeichnet worden ist. Szalay gab ein ausgezeichnetes Porträt von Mirabeau, und wenn dieser Teil des Buches von Antalffy die jugendlichen Abenteuer des berühmten Grafen vielleicht ein wenig zu ausführlich behandelt und dem gegenüber seiner Rolle in der Konstituierenden Nationalversammlung weniger Platz gibt, doch finden wir die These der Zentralisten, dass das moderne Staatsleben nur auf der Basis einer solchen Verfassung vorstellbar ist, die sich auf eine parlamentarische Gesetzgebung gründet. Nach der Meinung des Autors ist die verhältnismässig lange Schilderung der Laufbahn von Canning durch die Begeisterung von Szalay für diese Kamaleonhafte Gestalt des englischen politischen Lebens begründet. Aber selbst Antalffy gibt zu, dass die Person und die Politik Canning's das möglichste Vorbild war. Es ist noch zu bemerken, dass die Feststellung von Szalay, nach der dieser ehemalige Verteidiger der französischen revolutionären Ideen „wegen des Wahnsinns und des Blutvergiessens“ in das Lager von Pitt geraten ist, die Revolutionsidee von Szalay und der Gleichgesinnten gut beleuchtet.

Es lohnt sich nur kurz zu erwähnen, dass die – in der Entwicklungsgeschichte des englischen Wahlrechts so wichtige Reformbill von 1832 einer – genaueren – Darstellung wert gewesen wäre. Von den grossen Staatsmännern der amerikanischen Geschichte stellt Szalay den Personen der ungarischen öffentlichen Lebens Jefferson vor. Szalay schildert in diesem Porträt einen der Verfasser der Grundrechte von Virginia und später des Souveränitätsmanifestes, den Kämpfer der amerikanischen „Bill of Rights“, die führende Gestalt der Republikaner. (Wir möchten nur andeuten, dass wir eine gewissermassen genauere Darstellung der amerikanischen Bill of Rights – schon aufgrund der vom Autor angeführten Werke – mit Recht von ihm erwarten könnten.) Zur Schilderung dieses Porträts wurde Szalay durch einen der Hauptgedanken seines Lebens – die Notwendigkeit der Sicherung von politischen – veranlasst. Aus dem Gesichtspunkt der heimischen Rechtsentwicklung betrachtet ist vielleicht, wegen seiner politisch-agitativen Kraft, dieses Porträt als das bedeutendste anzusehen.

Einleitend haben wir schon die diplomatische Mission von Szalay 1848/49 erwähnt. Der Abschnitt darüber ist eher menschlich rührend. In der zweiten Hälfte des 20. Jahrhunderts fällt es uns leicht über die europäischen Revolutionen und die durch sie erreichten Errungenschaften zu richten. Es ist aber nachdenklich – und das ist ein Vorzug des Verfassers, dass er unsere Aufmerksamkeit darauf lenkt, – was für eine wichtige Frage das gesamt-europäische Denken für die Nationen von Mitteleuropa darstellt.

In den letzten fünfzehn Jahren seines Lebens befasste sich Szalay als Historiker mit Quellenkritik und Quellenanalyse. Seine Verdienste in der Geschichtsschreibung werden sowohl durch die Historiker der Vergangenheit, als durch die von heute anerkannt.

György *Antalfy* gibt den, für das Thema sich interessierenden Lesern ein gut lesbares und zugleich anspruchvolles Porträt und veranlasst die Fachleute zum Weiterdenken.

Research report

PÁL HORVÁTH

AN INTERNATIONAL CONFERENCE ON THE ESTABLISHMENT AND DEVELOPMENT OF THE SOCIALIST STATE AND LAW

The second international conference on legal history was held in Prague on May 20–23, 1985; which was fully devoted to the development of the socialist form of state and law. The direct predecessor of this effort was the academic conference also held in Prague which exactly a decade ago (1975) surveyed the relevant social experiences of the history of most recent past. (See its material published in two volumes, *Vznik a vývoj socialistického práva*. Usporoďal Karel Maly I–II. Praha 1976.) Naturally, the methodical investigation of the socialist type of law dates back to earlier times too, but the experiences of European socialist countries and people's democracies related in the process of history were transformed into results that may be synthesized only parallel to the latter initiatives. Therefore a specific importance is to be accorded to this recent international conference, which, by the way, widened into an exchange of views of historians of law from the Central and Eastern-European (as well as South-East European) countries.

The international meeting of the legal historians was organized by the Karel University of Prague. The topic of the conference was the establishment and development of socialist state and law (*Entstehung und Entwicklung des sozialistischen Staates und Rechtes*), attracting the attention of close to a hundred specialists, mostly well-known legal historians in the neighbouring European countries. A further sign of interest is that more than fifty papers were presented and frequently prompted wide-ranging discussions in the three sections of the conference. The vivid exchange of views indicated that the participants did not simply undertake to present retrospective (ceremonial) commemorations of the development in the European socialist countries in the past four decades but were aiming at revealing the general and specific features of the methodical investigation of the topic as well. It is of especially great significance for us that this conference offered a wide scope to introduce international legal systems based on resources, and thus justified the efforts which, fending off the reservations of the so-called "proper historical perspectives" dating back to earlier times, laid down the formations for investigating the history of the development of the socialist type of law.

The rich material of the conference which can only be suggested here demonstrates in itself that in the past decades there has been an increasing interest in the develop-

ment of the type of law known as the child of the history of most recent (or present) times. On the basis of the relevant results, the main regional components of European socialist law and the national legal systems were equally the object of analyses, and a variety of the social experiences yielding to generalization also came to the surface, which may contribute to a better understanding of the problems of the present as well. Naturally, the latter could not push into the background the national features of the legal development of the socialist countries and people's democracies; in several cases, however, speakers presented research results proving a close historical interaction between the general and the specific (see Melzer, H., Baranowski, G., Máthő G., Závacká, K., etc.). All this has created an extremely edifying basis for us to put forward what is to be done, making use of the experience gathered most recently from this international conference. To that effect, we have to recall some of the more important components of the conference.

A characteristic feature of the international forum was that, although the sections brought about neither a regional nor a branch separation, the fundamental elements of the subject of the conference came to the surface in a conspicuous manner. In that sense, mention must be made of the role played by what are called prehistorical factors. Among them a justified place was allotted to some questions of greater importance in the development of the Soviet state (Kleandrova, V.M.), the historical role of the teachings of Lenin (Gottwaldová, V.) in the development of the law of people's democracies in Europe, and the questions of periodization of the history of development of the socialist state and law in general. All three sections discussed, for example, the dividing lines between periods of people's democracy and socialist transformation in Europe, as well as the main regional characteristics of legal development (see Kajtár, I., Mosny, P., Pelikán, D., Sivák, F., Kovács, K., Vasickova, V.). A special interest was allotted, for example, to the specific features of the development of the people's democracy systems in South-Eastern Europe, or, in other cases, to the period of transition to socialism and „developed” socialism (see Fally-Sell Dieter, Glaser, H., Vopalesky, T., Vojáček, L., Horváth, P., etc.). Equally edifying social experiences could be summarized in relation to the role played by the different formations of the people's front and the national front in the people's democracy transformation (on the basis of the papers of Dr. Pelikán, Csizmadia, A., Mlynsky, J., etc.)

Without creating a distinct section on state history, the conference in Prague provided a forum for investigations in the history of public law, indicating at the same time the comparatively better-founded nature of the research in this field, created mainly in the wake of well-known investigations into the history of state law and comparative research. Perhaps this is why this forum concentrated on these problems (people's organs, central and local administration, the development of the representation of the people, etc.) (see e.g. Vopálka, V., Zemandlová, L., Moravčík, C., Mozolík, P., etc.). A specific issue in this field is, the effort to solve the problem of the continuity of certain bourgeois democratic state institutions and that of continuity and discontinuity in general (see, e.g. the papers of Adamová, K., Lingelbach, G., Jelowik, L., Saveljev, J., etc.) in the period of people's democracy transformation. An equally vivid echo was evoked by the concrete historical role of the individual anti-fascist movements (frequently moulding history) in the development of the po-

wer of the people's state (see the papers of Klimko, J., Fally-Sell, Dieter, Mosny, P., Pelikán, Dr., Mertanova, St., etc.). For in certain regions the antifascist movement (liberating the people) overlapped with the initial stage of creating a state of the people's democracy type (see, for example, the Yugoslav and Albanian armed resistance movements liberated the people). All that, together with the publication of sources published by Hungarian jurists not long ago (the latest volume of which is entitled „The constitutions of the people's democracies in Europe) may furnish a sound basis for systematizing the development of either Hungarian or comparative (general) constitutional law. Compared to that, we are faced with much greater backlogs in the development of the traditional legal branches. However, the material of the conference allowed several steps forward to be taken in the latter fields as well when it proved to be a fundamental factor both in the main legal branches (Criminal and civil law) and in the investigation of the development of process laws (criminal, civil and state administration).

Interest and attention were focused on the beginnings of the formation of socialist law too (see the papers of Szita, J., Glaser, H., Mertanova, St., Dubsky, V1., Fally-Sell Dieter, etc.) as well as on the specific changes of a people's democracy character which were the properties of the legal order of the new social formation that gained ground in the years following the Second World War. The elimination of the different anti-democratic and fascist legal elements as well as the continuing existence of elements of older law which could be made use of did not escape the attention of the participants either. An even greater significance is attached to the fact that the material of the conference systematizes highly valuable knowledge of material private law, history of criminal law and of process law. It was primarily in the material of section three that elaborations of this kind were presented (see the papers of Szita, J., Maly, K., Vysokaj, J., etc.) which, for example, summarized the experiences of the fundamental transformation of material private law and the relationships of property law. It is unfortunate, however, that this summary was rather of representative character only. This is indicated by the fact that, in a noble effort by the fact that, in a noble effort by the group of Czechoslovak legal historians organizing the conference, (see Pinta, Zd., Schelle, K.), we may refer to the conference having laid down the fundamental principles for the history of criminal law. Naturally, even so the results achieved by it is second international conference in Prague focusing on the development of the socialist type of law indicate that the knowledge presented in the publication of the Karel University may soon become a subject of interest for the wide public.

LEGAL HISTORY REVIEW/3

PUBLICATIONS OF THE DEPARTMENT OF HUNGARIAN STATE-
AND LEGAL HISTORY
OF THE „EÖTVÖS LORÁND” UNIVERSITY OF SCIENCES

CONTENTS

Studies

Barna Mezey	Dungeon and jail 3
Katalin Szegvári Nagy	The Progressive and the New Deal 31
Gyula Vargyai	The role of the general staff in the military and political decisions in Hungary (1919–1939) 42
Gábor Farkas	The training of autonomous administrators at the time of the coalition government 1945–48. 60

Publications

Gábor Hamza	The centenary of the seminar system at the Faculty of State and Law Science of Eötvös Loránd University 66
András Földi	Roman law in South-Africa 72
Frigyes Kahler	Sovereignty and public administration in Transylvania following the chasing out of the Turks 87
István Kállay	Invited judges at the manorial courts in the 18–19th centuries 91

Dispute

Mihály T. Révész	The present and future of legal history 97
Gábor Máthé	Institutional history and the present age 103

Documents, sources

The greeting of the Royal Court of Appeals 106

News

- The debate on the doctoral dissertation of József Ruzsoly 108
The defence of the candidature dissertation of István Kajtár 111
József Ijjas: The public debate of the candidature dissertation entitled
„The provisory governmentel system of German Austria” 114
The debate on the university textbook of universal state and legal histroy 118
International conference on legal history held in Balatonföldvár 119
Gyula Vargyai's lecture entitled „An attempt at providing the closing word in the
Matuska affair” held in The Friendly Circle of Legal History 120
The events organized by the departments of legal history and Roman law of the
Hungarian Lawyers' Association 122

Roman law and the science of the ancient times 124

Legal History Portrait Gallery

György Bónis (1914–1985) 127

Literature

- János Zlinszky Helmut Loing: Europaishes Privatrecht, Bd. I. Alteres
gemeines Recht (1500 bis 1800) 130
Lajos Rácz Joseph II. und die Zeitgenössische ungarische Verwal-
tung 136
Gábor Hamza Pál Horváth: The development of socialist law 154
Mihály T. Révész A few ideas related to István Kállay's work entitled
„Manorial court jurisdiction in the 18th–19th cen-
turies” 160
Attila Horváth Der Szekler Wird es Bereuen!
Szegvári N. Katalin Das Portät eines Wissenschaftleres aus dem 19.
Jahrhundert 169

Research Report

- Pál Horváth An international conference on the establishment and
development of the socialist state and law 174

Contents 177

Contributors 179

RESEARCH WORKERS MAKING THE PRESENT VOLUME

Gábor Béli, assistant lecturer, Department of Legal History, Janus Pannonius University of Pécs

Gizella Wilhelm Cenner, retired scientific research fellow, Hungarian National Museum

Gábor Farkas, director, The Archives of Fejér County

András Földi, lecturer, „Eötvös Loránd” University of Sciences, Department of Roman Law

Gábor Hamza, university professor, „Eötvös Loránd” University of Sciences, Department of Roman Law

Attila Horváth, research worker, „Eötvös Loránd” University of Sciences, Department of Hungarian State- and Legal History

Pál Horváth, university professor, „Eötvös Loránd” University of Sciences, Department of Universal State- and Legal History

József Ijjas, associate professor, „Eötvös Loránd” University of Sciences, Department of Universal State- and Legal History

Frigyes Kahler, judge, Courts of Heves County

István Kállay, university professor, „Eötvös Loránd” University of Sciences, Department of Auxiliary Sciences of History

Gábor Máthé, professor, College of State Administration, Department of Special Law

Barna Mezey, university assistant-lecturer, „Eötvös Loránd” University of Sciences, Department of Hungarian State- and Legal History

Katalin Szegvári, Mrs. Nagy, university professor, „Eötvös Loránd” University of Sciences, Department of Universal State and Legal History

László Pomogyi, research-worker, of the Hungarian Academy of Sciences

Lajos Rácz, research-worker, of the Hungarian Academy of Sciences

Mihály T. Révész, associate professor, „Eötvös Loránd” University of Sciences, Department of Hungarian State and Legal History

István Stipta, lecturer, Faculty of State and Law Science (NME Miskolc)

Gyula Vargyai, university professor, „Eötvös Loránd” University of Sciences, Department of auxiliary Sciences of History

János Zlinszky, associate professor, Department of Legal Theory of the Faculty of Legal Science (NME Miskolc)

KÖTETÜNK SZERZŐI

Béli Gábor egyetemi tanársegéd, PJPTE Jogtörténeti Tanszék
Cennerné Wilhelm Gizella ny. tudományos főmunkatárs Magyar Nemzeti Múzeum
Farkas Gábor igazgató, Fejér Megyei Levéltár
Földi András egyetemi adjunktus, ELTE Római Jogi Tanszék
Hamza Gábor egyetemi tanár, ELTE Római Jogi Tanszék
Horváth Attila egyetemi tanársegéd, ELTE Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszék
Horváth Pál egyetemi tanár ELTE Egyetemes Jogtörténeti Tanszék
Ijjas József egyetemi adjunktus ELTE Egyetemes Jogtörténeti Tanszék
Kahler Frigyes bíró, Heves Megyei Bíróság
Kállay István egyetemi tanár BTK Történelem Segédtudományi Tanszék
Máthé Gábor főiskolai tanár, Államigazgatási Főiskola, Szakjogi Tanszék
Mezey Barna egyetemi adjunktus, ELTE Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszék
Nagyné Szegvári Katalin egyetemi tanár, ELTE Egyetemes Jogtörténeti Tanszék
Pomogyi László tudományos segédmunkatárs, MTA Társadalomtudományi Főosztály
Rácz Lajos tudományos főmunkatárs, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet
Révész T. Mihály egyetemi docens, ELTE Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszék
Stipta István egyetemi adjunktus, NME Állam- és Jogtudományi Kar
Vargyai Gyula egyetemi tanár, BTK Történelem Segédtudományi Tanszék
Zlinszky János, egyetemi docens NME Jogtudományi Kar Jogelméleti Tanszék

MÉLTÓSÁGOS KIRÁLYI TABLÁKÖSZÖNTÉSE.

Királyi Személyes elhalt Jo Majlátunk.
 Gyönyörű, Gyönyörűtában ism. Átvát latunk.
 Lajos János Praetatus Haza drága Hve.
 A szent Koronához hódol Nemes Szive.
 Palugyay Imre Tablá Praetatusa!
 Vajha leme hamar Püspök Titulusa.
 Báró Bedekovics Lajos Tablá Báró.
 Torvény és Igazság útjaiban járó.
 Tablá Báró Josef Graf Teleky Szeki.
 Van Királyi Tablán Király Biro izeki.
 Bezeredy György Úr Al. Na dor Ispanya,
 Az Ország ügyében egy haliznes kormánya.
 Végül Antal Urveze Ország Biro látat.
 Választák helyében Golszföny Navylat.
 Szentkirályi Urbol het személytelek!
 Zengjete nagy Nevet Musak Szent Enck.
 Horvát szülte Károly Miklós úle székében.
 Orvend azonfű, sa. Csongrád Vármegyében.
 Bartal György és Bort, Bortol Itelo.
 Jo Lajzlóvszky Josef mind közjönak elő.
 Stettner Kovács, Beothi, Matkovits, Szirmat,
 Ti Földi Istenek mint Király Birat!

Napvagyto kerjenek sok Husvet Nappát a Szentl azvankfégy Nek
 tart. hathatatlanosnak italat a Fel-tamadasmak szent alkalmat

Palugyay Ref. Budae. Vegh R. W. Borv R. W. Stettner C. R. Direct.